

3 1761 06183022 0

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
GEORGE BISZTRAY

Old 45,
reprint
77-90, h

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

Erozhegyi Géza
könyvkötészete
Budapest, V. ker.

**A MAGYAR
TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNELME.**

IRTA

FLEGLER SÁNDOR.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KÚTFORRÁSAI.

IRTA

SAYOUS EDUARD.

MIND A KETTŐT FORDITOTTA

Ifj. SZINNYEI JÓZSEF.

BUDAPEST, 1877.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

ELŐSZÓ.

Tudományos irodalmunk egyik legterjedelmesebb és legkiválóbb ágának történetét veszi itt az olvasó. Ily munka a magyar irodalomban mindeddig nem volt, valamint általában nem igen mutathatunk föl oly terjedelmesebb tanulmányt, mely valamely szaktudomány magyar irodalmát kimerítően és kritikával tárgyalná. Van tudomásunk Haberle, Kanitz, Hanák, Balogh Pál, Erdélyi, Bartal ilynemű munkáiról, úgyszintén Versényi és Várady kis értekezéseiről, de ezzel be is fejeztük a sort, mely, mint láthatni, nem igen hosszú, s ha a művek legnagyobb részének tudományos becsét tekintjük, még jóval

rövidebb lesz. És e művek közt a magyar történetírás történetét nem találjuk. Jelentek ugyan meg kisebb-nagyobb értekezések, sőt alapos tanulmányok is egyes történetírókról; így pl. az Anonymus elég heves tollharczokra adott alkalmat; továbbá foglalkoztak Bonfini, Tubero, Verancsics, Brutus, Istvánfi, Szalárdi, Heltai, Bethlen Farkas, Cserei, Pray, Budai, Teleki, Szalay s mások életével és műveivel is, de terjedelmesebb munkánk alig van egy-kettő, milyen pl. Szilágyi Sándoré Révai Péterről és Helmár Ágosté Bonfiniról. A magyar történetírás összefüggő történetének legelőször egy német író tolla alól kellett kikerülnie, s ezt a művet veszi itt az olvasó egész terjedelmében, változatlanul. Flegler, kinek több jeles magyar tárgyú tanulmányát ismerjük, ezt a művét is alapos készültséggel és teljes elfogulatlansággal írta; s ha vannak is hibái és hiányai, — menthetők a szerző elszigetelt állásával, mely miatt nem szerezhett meg minden szükséges segédeszközt. Változtatás nélkül fordítottam le a munkát, mert célom e munka átültetése volt

irodalmunkba, nem pedig egy új dolgozat. Különb-
ben Flegler műve így is nagy hézagot pótol iro-
dalmunkban.

A függelékül idecsatolt czikk, mely Sayous
Histoire générale des Hongrois czimű munkájá-
ból van véve, némileg kiegészíti Flegler művét,
a mennyiben rövid áttekintését adja a magyar
történelem kútforrásainak, s azért talán ezt sem
volt fölösleges lefordítanom.

Budapest, 1877. május 7.

A fordító.

TARTALOM.

A magyar történetírás történelme	1
A magyar történelem kútforrásai	271

I.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS
TÖRTÉNELME.

FLEGLER SÁNDORTÓL.

I.

A következő lapokon a magyar történetírás fejlődését szándékozom körvonalaiban vázolni. Ha ezt a latin és német nyelven írott művek teljesen kimerítnék, munkám talán fölöslegesnek is látszanék, mert azon művek megtalálták utjukat minden európai országba, sokan olvashatják, s a tudósok is használták és földolgozták. De teljesen mellőzve azt, hogy a nevezett művekben oly történelmi adatok is fordulnak elő, melyeket a magyar nyelv tudása nélkül meg nem lehet érteni: csak azt említem, hogy ezeken kívül egész sora a krónikáknak, emlékiratoknak és más történelmi följegyzéseknek kizárólag a nemzet nyelvén van írva, s ezeket a külföld, nem lévén eléggé jártas a magyar nyelvben és irodalomban, még czimökről is alig ismeri. Már pedig, igen természetes, éppen ezekben nyilvánult a magyar népszellem legvilágosabbán és legélesebben. Föladatomban tehát az lesz, hogy az utóbbiakat az idegen nyelven írt művekkel kapcsolatba hozzam, egymásra-hatásukat kimutassam, s így közös hala-

dásukban kísérem. Sajnos, hogy sok németországi könyvtárban a Magyarországra vonatkozó történelmi munkákból igen keveset találunk meg; a magyar nyelven irt művek pedig majdnem teljesen hiányzanak, s az idő rövidsége nem engedte, hogy a hiányokat messze távolból kipótoljam. Segédeszközeim kiválasztásában tehát meglehetősen meg voltam szorulva, s így joggal tehetem föl, hogy tőlem inkább csak figyelmeztetést és nem kimerítő tudományos tárgyalást várhatni, inkább csak világos föltüntetését az egész összefüggésnek, nem pedig a tárgynak tudományos és kritikai földolgozását.

Minden nép történeti irodalma bizonyos szellemi fejlődések fokenként haladó sorozatát teszi föl magában a népben, melyeknek öntevő áthaladása nélkül amaz (t. i. a történeti irodalom) nem képzelhető. Az emberi tények történelmi megismerésének és megítélésének tehetségét hosszú időn át mindenütt a népmonda előzi meg, és ez visszanyulik ama történetelőtti időszakba, melyben minden szellemi tehetség osztatlan, egyidejű összeműködése sem el nem különíti a tárgyakat, sem elvontan nem tárgyalja a fogalmakat. Akkor ugyanis az ember erejének és társaséletének összességével szemben állni látja a természeti erők összességét, melyeket majd legyőz, majd szellemileg fölvesz és alakít magában. A kettejük közti kiegyezés e korszakában az egyén nem jut

érvényre ; még kiváló tevékenysége is, ha egyáltalában lehetséges, azonnal a társadalom közös birtokává válik, s az utóbbinak föltétlen, elidegeníthetetlen ösztöne irányozza az egyesek működését. A tapasztalások, nézetek, ítéletek, nyelvbeli kifejezések, szellemi indulatok, valamint az erkölcsi előnyök és hibák az egészéi ; a társadalom csoportjai : a nemzetségek és ágak megannyi egyént képeznek, melyekben az egyes személyiségek csak színezetét segítik megadni a nagyobb egésznek. Egy sötét és beláthatatlan végzettel való harcz, a multnak eltörülhetetlen emlékei, valamint a rejtelmes jövőbe vetett kíváncsian sejtő pillantások uralkodnak teljesen az emberen : az istenség tudata hatja át minden életnyilatkozatát, tapasztalását és közlését, s az határozza meg tartalmukat. A történelmi hagyományok tehát, melyek ugyis csak szóhagyományok lehetnek, e korban egészen vallásos jelleműek, vagy legalább vallásos fölfogások alatt rejlenek. Csak lassan-lassan megy végbe ez egymással szorosán összekapcsolt elemek elválása. Isteni végzet és emberi szabadság, felsőbb sugallat és való-ág, belső indító okok és külső végrehajtás, az idő és tér határai lassanként világosan fölismerhető elkülönödéskben lépnek elő, s mihelyt az emberi tények határozott körvonalakat nyertek, jogaiba lép a történeti monda.

Ez az átváltozás azonban a népek és viszonytagságaik különfélesége szerint igen különböző

módon történik meg. Mig az egyiknél az istenség eszméje, egy egyszerű alapérzésből eredve, sokféle személyiségre oszlik, s ezeknek határozott alakot ad, addig a másiknál nem jut ki határozatlan és fölfoghatatlan általánosságából, melyből csak egyes, belső összefüggés nélküli és könnyen szétfosló alakok erednek. De e két szélső határ közt egész sora van a sokféle színezetű és fejlődésű középtagoknak. A hol a népnél a vallásos elem gazdag kifejlésre jutott, ott szükségképen egy elkülönített papi osztálynak kellett alakulnia, mely egyszersmind minden magasabb és szellemi érdek őrévé lett. Ezen irány különösen az indogermán és sémi népeknél található, de ezeknél is jelentékeny különbségekkel. A régi Indiában a papság óriási istenalakjaival az egész társadalmi és állami élet fölött uralkodott, míg ellenben a hellén földön, hol már az istenek is vetélkedtek egymással szépségben, erőben és kellemben, a papság s az állam között is helyreállt az egyensúly. Szegényesebben mutatkozott e fejlődés a rómaiaknál, a germánoknál pedig az istenek folytonos harczot folytattak az uralomért számos természeti szellemmel, ámbár valamennyien a természetnek gazdag és nagyszerű fölfogásából eredtek. A zsidóknál a vallási eszme fokonként az egész emberiséget átkaroló gondolattá emelkedett, és végre Mohammed egy és ugyanazon kézbe tette le a papi hatalmat és a harczyi kardot. A vallási tények e sokféleségét, valamint a

szellemi alkotások és egyénítések gazdagságát nélkülözzük a keleti és északkeleti Ázsia népeinél. Vallási életökben az istenség személyesítései aránylag igen csekély számmal találhatók. Az istentisztelet főképen érzékileg észrevehető jelenségek körében mozog, és csak a természeti erők imádására szoritkozik. Elkülönített papi osztály sehol sem nyerhetett állandó alakot, s a hol keletkezett és fönnállt, nélkülözte a mélyebb vizsgálódást, az érzelem és képzelet rejtelmességét, s merev egyformaságban maradt. Ellenben mindenütt az emberi szempont győzött, s az istenit szolgájává tette. A társadalom összessége hátterbe szorította az alanyit s az egész törzs élete határozza meg az egyesek típusát; azért az egyének szakadatlan működése csekély jelentőségű. Egyenlően ragadják meg a nép egészét nagy szellemi mozgalmak, s egyenlően süllyed ismét vissza tétlen nyugalomba. A keleti népek története nagyjában véve csak kevéssé és csak kivételesen mondana ellen e felfogásnak.

A népszellemnek ugyanezen ismertető jeleivel találkozunk azon néptörzseknél is, melyeket lakóhelyök és nyelvök szerint altájiaknak nevezhetünk, s a melyekhez a *magyarok* (Ungarn oder Magyaren) is tartoznak. Legelső föllépésöknél a történelemben, mely a kilenczedik század közepére esik, már mint elkülönített néptörzs jelennek meg. Vallásuk józan és egyszerű. Alig áll egyébből, mint a természet szembetünő nagy

alaperőinek imádásából, melyek itt-ott elszórva, szellemi jelenségekben mutatkoznak, és ámbár e hit épen nem nélkülözött minden képleges és személyesítő felfogást, mint némelyek állítják, ez mégis csak nagyon gyengén jelentkezett. Az istenség sehol sem intézi közvetlenül a halandók életét és sorsát; a csodálatos és emberfölötti elem gyéren szerepel. Elkülönített papi osztály nincs; varázslók és jósok, kiknek működése szűk körre van szorítva, közvetítői az emberi sorsnak és az istenségnek. Az utóbbinak helyére, vagy legalább vele szoros összeköttetésbe lépett, a szentnek tartott őskor, mely nagy erejű és rendkívüli tehetségű emberek tetteiben tükröződik vissza. De ezek még sem lépnek ki az emberek köréből: ők a törzs főnökei, s valamint abból származtak, úgy összeköttetésben is maradnak vele, mint elidegeníthetetlen tulajdonai. A nagy mult emlékei követik a vándorló népet hegyen és völgyön s hatalmas folyamokon keresztül; kísérik a nagy pusztaságon, visszatérnek vele előbbi lakóhelyeire és lelkesítik a bajok és veszélyek viharos napjaiban. Már a legrégibb magyar mondák is a nép viszontagságaival foglalkoznak; a néptörzs összetartása, szabad és önálló lételének megtartása képezi tartalmát legkorábbi dalainak.

A reánk maradt hagyományok élén mindezekelőtt a *hunn mondakör* áll. Hogy ebből a magyaroknak az Attila hunnjaitól való közvetlen származására lehet-e következtetni, vagy hogy az

Attila által leigázott néptörzsek valamelyikéhez tartoztak-e; hogy ha az előbbieket egyike sem áll, vándorlásaik közben a hunn népektől vették-e át a mondát, s úgy őrizték-e meg, vagy hogy új hazájok meghódításakor a székelyeknél, mint a régi hunnok hátramaradt utódainál találták, s így alkalmazták-e magokra, — mind oly kérdések, melyek sokat foglalkoztatták a bűvárokat, de a nélkül, hogy megoldásukhoz közelebb jutottak volna. S tudományos pontossággal aligha meg lesznek valaha oldva. Hunfalvy Pál, ki józan észszel és philologiai ügyességgel a nyelvhasználat útját követte, az egyetlent, mely sötét korszakokban, hol okleveles bizonyítékok hiányzanak, biztos alapot nyújt, — kimutatta a magyar nyelv közel rokonságát az Ural és Altaj közt lakó népek nyelvével. ¹⁾ E rokonság valóban közelebbi, mint az éjszaki Skandinávia finnjeivel való, kiket eddig a magyarok legközelebbi rokonnak tartottak. E szerint a magyarok a vogulokkal, osztjákokkal és mordvinokkal egyetemben képezik az ugor népcsaládot. Hunfalvy Pál e nyelvekből kimutatta, hogy e népek eredetileg

¹⁾ Használok ez alkalmat, hogy az olvasót a nevezett szerzőnek két értekezésére: »*Siebenbürgen* (Welckers *Staatslexikon*.« Neue Auflage. XII. 349. l.) és »*Ungarn und seine Nebenländer*.« (U. o. XIV. 215. l.) figyelmeztessék. Ezek a legjobb értekezésekhez tartoznak, melyeket német folyóiratokba Magyarország történeti állapotáról irtak.

közel laktak egymáshoz, ugyszintén, hogy a magyarok más, nem az ugor népcsaládhoz tartozó törzsekkel érintkeztek, s végre igen érdekes részletekben állította szemünk elé, miként távoztak el lassanként előbbi lakóhelyeikről. Azonban ugyane nyelvbuvár egyszersmind úgy nyilatkozott, hogy a magyarok rokonsága a régi hunnokkal határozottan nem mutatható ki, mivel az utóbbiak nyelvéről nincsenek biztos adatok. Mindazonáltal nem lehet a hunn mondát elmellőzni. Kétségtelen, hogy ez a németekkel való gyakori érintkezés s az ó-germán mondakörök hatása által kiegészült és tovább képződött, sőt irodalmi közlések által gyarapodott is; de azért a nép száján forgása nem kevésbbé marad bizonyos. A magyarok énekeiről, melyekben isteneiket dicsőítették, már a st. galleni Ekkhard is szól¹⁾; Attila kardjáról, mely állítólag a magyarok kezében van, Hersfeldi Lambert tudósít²⁾; a legrégibb

¹⁾ Postquam vero mero in caluerunt, horridissime diis suis omnes vociferabant, clericum vero et fatuum suum id ipsum facere coegerant. (*Ekkhardi IV. casus S. Galli*, Pertz-nél: *Mon. Germ. Hist.* 55. II. 106.) (Miután pedig a bortól fölhevültek, mindnyájan legborzasztóbban kezdtek isteneiknek énekelni, s a papot és a féleszüet ugyanarra kényszerítették.)

²⁾ Notatum autem est, hunc ipsum gladium fuisse, quo famosissimus quondam rex Hunorum Attila in necem christianorum atque in excidium Galliárum hostiliter debachatus fuerat. — Salamon király anyja, a bajor hercegnek ajándékozta. (*Lamberti Hersfeldensis annales*,

magyar krónikák mindig az Attila-mondát becsátják előre, és ennek egyes részei a legujabb időig megmaradtak a nép száján. ¹⁾

A hunn-mondánál sokkal szorosabban volt összekapcsolva a magyar nép történetével és egész életével az *Árpád-mondakör*. Ez a magyarok bejöveteléről és mostani hazájok részenkénti elfoglalásáról szóló mondákat foglalja magában, melyek a nép száján keletkeztek és a későbbi századok alatt tovább terjedtek. Midőn a magyarok a kilenczedik században Európa történetébe bejátszottak, teljesen nomád állapotban voltak. Harczilag ugyan kitűnően voltak szervezve, a mi egy vándorló pásztornép természetével épen nem ellenkezik, de nem gyakorolták a földművelést, nem ismerték a finomabb mesterségeket, melyeket egy megtelepedett nép szükségletei magukkal hoznak. Írott följegyzésekről tehát alig lehetett szó. Azon eseményeket, melyeknek fontosságuk miatt mélyen kellett a nép képzelmébe vésődniök, összejöveteleik alkalmával ismételve megbeszélték, s mennél hosz-

Pertz-nél *Mon. Germ. Hist. SS. V. 185.*) (Említettük, hogy ugyanez a kard volt az, melylyel a hunnok hajdani híres királya, Attila a keresztyének vesztére és Gallia elpusztítására ellenségesen dühöngött.)

¹⁾ Toldy Fer. *A magy. nemz. irodalom története*, Pesten 1851. I. 31. Egy másik helyen Toldy néhány verset közöl, melyeket Szirmay még a nép szájáról hallott: Toldy: *A magyar költészet története*, Pest 1854. I. 28.

szabb idő választotta el tőlök, annál nagyobb lelkesedéssel gondoskodtak megőrzésükről; a dalnokok versekbe szedték és ezen alakban adták át a jövő nemzedékeknek. E nép-énekek eredeti alakjukban elvesztek ugyan, s a későbbi krónikákban csak száraz és rövid tartalmukat találjuk; de hogy a népnek történeti ösztöne az említett módon nyilvánult, azt azon dalformákból következtethetjük, melyekben még a későbbi, okiratok által földerített századok eseményeit és szereplőit is megénekelte. Hogy a történelmi tények ilyszerű tárgyalásánál a képzelet itt-ott túlsúlyra vergődik a valóság fölött, hogy az alig mult kor eseményeit az ősök idejébe helyezik vissza, s viszont ezeket néhány lépéssel közelebb hozzák, hogy különböző korszakokat összecserélnek és összezavarnak, és végre hogy egyes nagy személyiségekre ruháznak olyas dolgokat, melyek időben és térben távol esnek egymástól, — mindazon semmi feltűnő sincs, s ezt azon szellemi erők összeműködéséből lehet megmagyarázni, melyek egy népmonda képződésénél okvetetlenül mozgásba jönnek. A nehézség csak abban van, hogy a magyar föld elfoglalásának mondájával egy sokkal régibb monda, a nép őskorától elválaszthatatlan egészszé olvadt össze, s az így egyesült hagyomány, nélkülözve minden istenit, egészen emberi formában lép föl, tehát a valódi történet igényeivel, s így kihíja a történelmi kritikát. S ez nem is váratott magára: egy helyt

kimutatta a tarthatatlant, máshelyt ellenmondásokra akadt. Ennyire valóban föl is volt jogositva. De akkor már túl ment a mértéken, midőn az egész mondakört hazug koholmánynak bélyegezte és teljesen ki akarta ntasítani a történelem birodalmából. Igaz ugyan, hogy a hiteles okirat és a szavahihető tanú előtt hátrálni kénytelen a monda minden állítása: de azért nem minden hazugság, a mit a monda állít, azért mert a másik kettő hallgat róla. Az egész mondában — és mi csak legkésőbbi alakjában ismerjük — félreismerhetetlenül nyilatkozik bizonyos célzatosság: az a látható törekvés, hogy a későbbi kor jogviszonyait a honfoglalás tényei által teljes érvényre emeljék: de még e határozott célzatosság mellett is történelmi tény maradna. Éles pillantást hagyna vetnünk a nép egész irányára: s ha kiviláglanék, hogy ez mindig arra törekedett, hogy fönnállásának biztos és jogos alapot szerezzen, akkor a monda, későbbi korból meritvén magyarázatát, az utóbbinak fölvilágosításához is hozzájárulna.

A régi mondák összefüggése azonban a gyakori vándorhadjáratok által, melyeket a magyarok a kilenczedik század végétől a tizedik század közepéig Európa minden részében viseltek, még inkább a keresztyénség elterjedése által Gejza fejedelem alatt, de leginkább a szt. István korabeli mélyreható állami újjáalakítás által megszakadt. Különösen az utolsó vált rá nézve vesze-

delmessé. Minthogy szent Istvánnak minden törekvése arra irányult, hogy a régi törzs-alkotmányt sarkaiból kiemelve, és általában az egész társadalmi életet új alapokra fektesse, a régít dicsőítő mondának épen élet-ereit vágta ketté. Ez azonban szívóssággal védte jogait, és talán épen nyakas ellenállásából, melyet az idegen művelődési elemek irányában tanusított, lehet sajátos alakulását kimagyarázni: először az elválasztott alkatrészek összefoglalását egy kerek egészbe, s az egésznek belső bevégeztségét és változott színezetét, melyet csak egy későbbi kor behatásából lehet megfejtetni. Ámbár ezzel az előbbi kor mondája egyelőre bevégeztséget nyert, a szellemi munkásság, melyből fakadott, mégis szakadatlanul tovább működött. A nép azontúl is földolgozta a nemzeti eseményeket énekekben, népdalokban és szóbeli elbeszélésekben; ez újabb népmonda azonban a régibbhez képest lényeges különbségeket mutat föl. Egyik mindjárt az, hogy lehetetlen volt a nép egészét felölelnie, mely szent István által állandó lakóhelyekhez szoktatva, nem tűnt szembe oly hathatós mozdulatokkal, mint a vándorhadjáratok idejében. Az uralkodót egy szűkebb körű tanács környezé; a törvényhozási munkálatokat, melyeket a királyi cancellariában előkészítettek és fogalmaztak, nem kísérte a nagy sokaság figyelme és érdekeltsége, és ha a nagy népgyűlések megmaradtak továbbra is, csak közvetve és csak a

legérthetőbb módon hatottak a nép hangulatára. Ezt kiválóan megrázó, hatalmas események, vagy tetterős férfiak föllépése bilincselte le; csak ezek iránt mutatkozik érdeklődés. Épen ezért összefüggés nélküliek, különállók a mondák. Igaz ugyan, hogy a közös magyar talajból erednek; de mivel ez a nép előtt megszokottá válik, csak az egyes kimagasló jelenségeket kíséri figyelemmel, az így keletkezett mondák és elbeszélések nincsenek egymással okadatoló kapcsolatban. Mint-hogy végre a keresztyén felfogás mind jobban és jobban behat a nép erkölcsére és gondolkodására, a mondáknak gyakran vallásos háttérrel nyújt, míg maga a nép szellemétől nemzeties bélyeget nyer. Ilyképen a nép történelmi öntudata szent István halálától számítva, két századon át lényegileg csak mondákban és szóbeli hagyományokban élt és képződött tovább, s ezen egész időszak alatt egy hazai magyar krónikás sem volt, kivéve Béla királynak sokat vitatott, de mindeddig teljes világításba nem helyezett névtelen jegyzőjét, és néhány legendaszerű elbeszélést. Ebben különben semmi különös sincs, mert a történelem másutt is teljesen hasonló fejlődést mutat. A germánok tetteit hosszú századokon át csak a rómaiak följegyzései tartották fenn; s mi nagy zavarban volnánk, ha a merovingiek történetét a gall és római évkönyvek segédelme nélkül kellene megírnunk. Épen a longobard birodalom bukása idejében jegyezte föl Paulus

Diaconus népének történeteit, s a valódi német történetírás voltaképen csak Nagy Károly korában kezdődik.

A keleti népek viharos mozgalmai a tizenharmadik század elején, a szorongatott kúnok befogadása a magyar földre és a közvetlenül reákövetkező tatárbeütés a nép szellemi áramlatainak hatalmas lökést adtak, s a született magyarokban is fölkellették a történetírás szükségének érzetét. Ekkor indultak el a magyar dömés barátok népük ősi lakóhelyeit fölkeresni, és egyikük leírta utazásukat. ¹⁾ Ugyanekkor írta Rogerius nagyváradi kanonok »*Carmen miserabile super destructione regni Hungariae temporibus Belae IV. per Tartaros facta*« című munkáját, ²⁾ de népének legjellemzetesebb történetírója Kézai Simon lett. Könyvének különös sajátosságát csak magokból a kor eseményeiből és hatásukból lehet magyarázni. Teljes erővel rohan még egyszer vissza a régi Szittyahonba, leírja terjedelmesen, mondát történettel vegyítve, a hunnok tetteit, Attila birodalmának virágzását és pusztulását. Csaknem mellesleg és nagyon röviden tárgyalja ezután az Árpád-korszakot, melyet úgyis csak a hunnkor-

¹⁾ *De facto Ungariae magnae* a fr. Ricardo ord. ff. praedicat. invento tempore domini Gregorii IX. Endlichernél: *Rer. Hung. Monumenta Arpadiana* 1849. 248. l.

²⁾ Már Túróczi fölvette krónikájába, és utána Bongars és Schwandtner lenyomatták gyűjteményeikben. Található Endlicher idézett gyűjteményében is, 255. l.

szak természetszerű kifolyásának tekint, ellentétben Béla király névtelen jegyzőjével, ki a magyar előidőről való egész nézetét csak e korban szorította össze. Részletesebb lesz ismét az európai vándorhadjáratok leírásánál, különösen azoknál, melyek a magyaroknak német földön való megveretését eredményezték; csak röviden érinti szent Istvánt, de mélyebben bocsátkozik bele a nagy király halálát közvetlenül követő eseményekbe, és ezeket I. Lászlóig meglehetősen egyenletességgel tárgyalja. Erre ismét lakonikus rövidség következik, melyet csak akkor szakít meg, midőn korának, vagyis IV. (Kun) László uralkodásának eseményeit írja le részletesen. Kézai Simon a nép élénk hagyományait utoljára idézte vissza emlékezetbe erős színeivel, és alkalmazta a reá ható viszonyokhoz. Az ő idejében újra föléledt a nyugtalan mozgalmakhoz való hajlam, a vad-romantikus és kalandos iránti érzék; azért tárgyalja ő a hasonló szellemű korzakokat és eseményeket látható kedvteléssel. Valamint a német történetírásban is többször megtörtént, hogy a középtagokat átugorva a jelenkorból közvetlenül Arminiushoz és Germania tölgyerdeibe tértek vissza, úgy Kézai Simon is tükör- és irányadó célként állította kortársai szeme elé a nép őskorát és hősmondáját. Ő különben, mint Toldy állítja, egyes régibb kodexeket tartott szem előtt, melyeket tárgyalásai alapjául választott, és melyekből a majdnem egykoru,

de még kiadatlan u. n. *Képes Krónika* is merítette tárgyát. Hogy azonban német mondák is hatottak a magyar történetíróra, az félreismerhetetlen, valamint a magyar nemesség és a német lovagság érzelmei és nézetei közt is képződött némi egyezés. Erre mutat különösen az a körülmény, hogy Kézai Simon könyvét még a középkorban lefordították németre, sőt egy latin rimes krónikában is földolgozták. ¹⁾

Az Árpád-ház kihalta után rövid belrázkódások következtek, melyek lecsendesültével az Anjou-ház jutott trónra. Ennek uralkodása alatt Magyarország nagy erőt fejtett ki kifelé, és erősen szervezkedett belül. A királyság világos és határozott állást nyert, mialatt egyszersmind az egyes osztályok jogait is világosabban körülhatárolták, a nemességet és a hadügyet szorosabban kapcsolták a királyi hatalomhoz, a kormányzásban és a pénzügyben a tapasztalás józan tanait juttatták érvényre. A történetírásra is eme-

¹⁾ Kézai Simon »*Gesta Hungarorum*«-át legelőször Horányi Elek adta ki 1782-ben egy bécsi kézirat után; második kiadása Podhraczytól van, új lenyomata Endlichertől. E kiadások Potthastnál pontosan vannak följegyezve. A Muglen Henrik lovag által 1360-ban eszközölt fordítást (Kovachich, M. G. *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*, Ofen 1805. I.) mindeddig nem láttam. A latin rimes krónika czime: *Fragmentum chronici Hungarorum rithmici tempore Ludovici I. regis Hung. conscripti*. (Engel *Monum. Ungr.* 1—54.)

lőleg hatott ez átváltozás. A krónikák nemcsak számosabbak lettek, hanem legnagyobb részök a jelenkort is erősen szemügyre veszi, sőt némelyikök kizárólag ezzel foglalkozik. Ezen megváltozott irány legjelentékenyebb képviselőjének kétségkívül Küküllei Jánost, Nagy Lajos király titkárát tekinthetjük, ki királyi ura halála után *Chronicson de Ludovico rege* című munkájában annak tetteit följegyezte. A számos okleveles adalékkal szemben, melyeket e korból birunk, — Fejér Codexében a Lajos korabeli oklevelek öt vaskos kötetet töltenek be — krónikásunk előadása első tekintetre nagyon szegényesnek látszik. De mentségére szolgál az, hogy ő a dolgoknak csak külső folyamatát tartotta szemmel, s ezt akarta áttekinthető rövidséggel leírni. S ez kitűnően sikerült neki, ámbár stilusa sok kívánnivalót hagy hátra. Adatai biztosak és pontosak, chronológiája teljesen megbízható. Az aránylagos terjedelem, melyben az egyes eseményeket előadja, meggyőz arról, hogy a korszakot ismerte s az egészet áttekintette. Rövidsége daczára megérinti, ha csak könnyeden is, az események okait; a körülményeket és viszonyokat, melyeket megérint, más kimerítő és hiteles tudósítások megerősítik. Így sikerült neki az általa személyesen ismert és nagyrabecsült király messzeható és fontos működésének egyszerű és igénytelen képét vázolni. Ámbár az utána következett krónikások egyike sem érte utol a korabeli események

tiszta és nyugodt fölfogásában, ő mégis magasabbra emelte a nemzet történeti érzékét, melyet a kedvezőtlen körülmények sem tudtak többé lejjebb szállítani.¹⁾

Az ország belsejében gerjesztve, kívülről szítva, viharos események törtek Magyarországra, nagyobb hevességgel, mint valaha. Először a véres jelenetek következtek be, melyek alatt az Anjou-család borzalmas véget ért. Ehhez járult Zsigmond királynak hosszú, és folytonosan ingadozó uralkodása, egy királyé, kinek, úgy látszik, Magyarországon és másutt is az volt a föladata, hogy nagy dolgokba kezdjen, melyeket végre nem hajt, hogy a meglevő ellentéteket élesebbé tegye, a helyett, hogy mérsékelné. Ezen kívül a török hatalom évről évre fenyegetőbb állást foglalt el. A zavarok, melyeket Magyarország belviszonyaiban előidézett, a két nagy Hunyadit juttatták — az egyiket a kormányzásra, a másikat a trónra. Valamint e két férfiú fölemeltetését a közviszonyok teljes átváltozásának s az ez által előidézett változott néphangulatnak köszönhető, úgy az ő nagyszerű munkálkodásuk is átalakítólag hatott vissza mind a közállapotokra, mind a népre. Új szempontok, ismeretlen szükségek lépnek életbe; egy általános vallási és politikai erjedés hatja át az egész

¹⁾ Küküllei Jánost Turóczy teljesen fölvette krónikájába.

országot. A középkor szelleme eltűnik; belsőleg már le van győzve, míg formái még fönállanak. E korszaknak csaknem végén írta meg Turóczi János érdemes magyar krónikáját. Ő sem önálló kutató, sem kiváló fej nem volt, hanem józan eszű ember, a ki korának zavaros sokalakúságától elfordulva, tekintetét még egyszer a magyarok multjára veté. Mátyás király mozgalmas korában, mint a krónika ajánlásából kitűnik, élénken vitatták a magyarok eredetének és őskorának kérdését. Ennek megvilágítására akarja ő az anyagot összehordani, azért inkább csak gyűjtő, és minden czélzatosság nélkül ír. Történetét a legrégibb korról kezdi és lehozza egészen Szabácsnak Mátyás általi megvételéig. A különböző krónikák tartalmát sorban egymás mellé állítja, még pedig rendesen szóról szóra közli, és előadását itt-ott sajátságos, nagyon drastikus képeivel fűszerezi. A későbbi korra nézve hihetőleg okleveleket és szóbeli értesítéseket is fölhasznált. Turóczit különösen az teszi értékesé, hogy évkönyvekből és másféle forrásokból merített adatokat, melyek máshol nem találhatók, megőrzött az utókor számára. Azért Magyarország régibb történetére nézve is figyelembe lehet, sőt kell őt venni. Korának küzdő eszméi által sarkalva, és előre sejtve a dolgok oly folyását, mely a multnak nem fog kedvezni, föladatának tekintette a középkori forrásokat egyetlen könyvben egyesíteni. Így áll ő a közép- és ujkor vá-

lasztó határán, tartalomra és formára nézve még az előbbinek hatása alatt, de reményeivel és várakozásaival már félig az utóbbihoz fordulva. ¹⁾)

A tettekben dús és oklevelekre támaszkodó történelem századai a monda kifejlésének nem kedvezhettek. Ez lassanként egészen visszavonult a történelem teréről, s ha e téren tett is kísérletet, elvesztette előbbi sajátosságát. A régi pogánykorból átszármazott anyag elmosódott a nép emlékezetében, és a nyugat politikai behatásának engedte át a tért, különösen a keresztyén eszméknek, melyek a kor eseményei által új táplálékot nyertek. Ehhez járultak a török hatalommal való véres és makacs harczok. Ezekben Ma-

¹⁾ Toldy egy velencei kiadását említi, mint a legrégibbet, azon megjegyzéssel, hogy évszámot nem tartalmaz ugyan, de már 1485 előtt kellett megjelenie. (Toldy: *A m. nemz. irodalom tört.* II. 49—56.) Az előttem fekvő kiadás, mely a nürnbergi városi könyvtaré, az 1488-diki augsburgi kiadás, és számos fametszettel van diszítve. Rogerius *Carmen miserabile*-jével végződik és címe: *Serenissimorum Hungariae regum chronica bene reuisa ac fideli studio emendata finit feliciter Impressa erhardi ratdolt riri solertissimi eximia industria et mira imprimendi arte: qua nuper renetiis nunc Auguste excellet nominatissimus. Impensis siquidem Theobaldi Feger concinns Budensis. Anno salutifere incarnationis millesimo quadringentesimo octogesimo octauo tertio Nonas Junij.* — Különben az egész Turóczi Schwandtner gyűjteményében is le van nyomtatva. (*Scriptores rer. Hung.* 1746. I. 39—321.)

gyarország nemcsak a maga függetlenségét védelmezte: a nagy Hunyadi János a keresztyénség védbástyájává akarta tenni hazáját, és támadólag lépni föl a félhold ellen. Minden fáradozásában és munkálkodásában kizáróan e gondolat vezérelte. Ha ehhez még hozzáveszszük a pártviszályokat, melyekben erős és szenvedélyes természetű jellemek állottak egymással szemben, a külföldi befolyásokat, melyek minden oldalról hatottak rájuk, az új társadalmi szükségeket, melyek mindenütt érvényre iparkodtak jutni, akkor érthető lesz előttünk, hogy a régi hagyomány összefüggése teljesen megszakadt. Csak a Hunyadiak korában lépett be Magyarország minden céljával és törekvésével tartózkodás nélkül az európai civilizáció látkörébe. Most sem hiányzott az ösztön és az alkalom a szóhagyomány továbbképzésére: de a monda most már csak a tények valóságát kísérhette, bővithette és színezhette ki; egyébként alájok volt rendelve, és nem alakíthatta át szabadon az egész anyagot. Még félreismerhetetlenül mutatkozik rajta egy másik ismertető jel. Mig a rendkívülit és a csodálatost mellőzi, annál élesebben hatol bele az emberi tettek indító okaiba. Nyílt szemmel tekint bele az események titkos műhelyébe; magasztal és fölemel, de komoly feddésekkel is lép föl, ahol még a hiteles tudósítások is fátyolt vetve a dolgokra, gyorsan siklanak rajtok át. A népszava erkölcsi bíróság, mely a királyokat s a ha-

talmas urakat is kérdőre vonja. A tizenötödik század Magyarországon is az erősbülő erkölcsi érzés korszaka, mely a vétek ellen föllép, a gondolkodó észé, mely az emberi dolgok végső okait tisztába hozza, a megismert igazságé, mely a semmis látszatot megtámadja. A magánélet és a házias erények, valamint ellentéteik élénkebben lépnek előtérbe, mint előbb, és az egyesnek egyedisége inkább érvényre jut. Azonban ezen egész iránynak nincs az a satirikus jelleme, melyet az egykoru francia, németalföldi és német irodalom magán hord. Arra még nagyon természetes volt a magyar néposztályok élete; hiányzott a kényelmes jólét és félművelt szegénység szükséges ellentéte, és mindenekelőtt egy gazdagságára és világműveltségére támaszkodó polgári osztály, melynek eszmekörében gyökeret verhetett volna egy ilyen szigorúan tagadó irány. Az az erkölcsi ellentét inkább a közvetlen fölfogás naivságában nyilvánul, csipős, metsző irányzat nélkül. Az alakokhoz, melyeket a nép ilyképen életre hozott, különösen Toldi Miklós tartozik. Nemes származása daczára rejtett homályban tölti ifjúságát, és parasztmunkák végezése közt nő föl; de látszóan egészen véletlen alkalommal tanújelét adja önérzetének, testi és lelki erejének. Ez által magára vonja a nagyok irigységet, a mi gyakran megesisik az életben a semmiségből fölemelkedett tehetséggel. Üldözik és a pusztába hajtják, újra előrántják és fölemelik, majd ismét megbuktat-

ják és eltaszítják; de a mily sokféleknek és majdnem legyőzhetetleneknek látszanak a nehézségek és veszedelmek, melyek megrontással fenyegetik őt, oly fáradhatatlan Toldinak csodálatos ereje: ennek segédelmével irigyeinek és ellenségeinek minden ármányát és orvtámadását elhárítja, míg végre a győzelem pálmája az övé lesz. Parányi okok összeműködése a számos bonyodalomban, melyek Toldi mozgalmas életét kísérik, az ártatlan együgyűség és vadúl fölzúduló tetterő őszinte vonásainak váltakozása egész lényében képezik a monda gazdag humorát, mely néha-néha vad szilajságba csap át. Toldi Miklós-ról különben a történelem évkönyvei semmit sem tudnak; s ha valamely ismeretlen tény nyújtott is rá anyagot, a monda bizonyosan nagyon elváltoztatta és átalakította.¹⁾ Toldi Miklós a parasztság eszményített képviselője, ki a nemességet eredeti egyenrangúságára s el nem évült jogaira emlékezteti, és kijelenti neki, hogy nemes érületben és tetterőben versenyez vele. A monda keletkezését a Nagy Lajos idejéig lehet visszavezetni; Hunyadi Mátyás alatt újra föléledt, s azután a tizenhatodik század vége felé Ilosvay

¹⁾ Hogy a Toldi-monda mythosi eredetre vihető-e vissza, most nem vitatom. Különben Ipolyi Arnold anyagban gazdag kitűnő művében tartalmas elemzését adta. (Ipolyi A. *Magyar mythologia*. Pest 1854. 173—178.)

Pétertől költői alakítást nyert. ¹⁾ Könyvét minden osztály olvasta, újabb és újabb kiadásokban egészen a tizenkilencedik századig. A monda népszerűsége megmaradt, úgy hogy Arany János még napjainkban is legkedvesebb és legbájosabb költeményei egyikének tárgyául vehette.

Hunyadi Mátyás korszakában a magyar történetírásban, valamint az egész irodalomban hátrázott fordulat állt be. Ő azt gondolta, hogy népe jelentékeny tehetségei daczára barbár állapotba sülyedt, melyből csak hatalmas politikai szervezés és új tudományos művelés által lehet kivonni. Ha Hunyadi Mátyás viszonyát a magyar nyelvhez és irodalomhoz nem is lehet teljesen összehasonlítani azon állással, melyet Nagy Frigyes korának német műveltségével szemben elfoglalt, a két nagy király abban mégis egyezett, hogy a hazai állapotokat nem tekintették kielégítőeknek, és külföldi művelődési eszközökkel akarták javítani és éleszteni. Már az Anjouk által előkészített összeköttetések és egy nápolyi herczegnővel való egybekelése a magyar király tekintetét Italia felé fordíták. Az általános irány, mely ezen országban akkor uralkodóvá lett s a mely a római curia világtörténeti fejlődésével lépést tartott, és a nemzeties elemeket szűk körre

¹⁾ *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história.* Ir. s nyomt. 1574. Kolosv. (Jankow.)

szorította vissza, képessé tette az olaszokat, jobban mint más népeket, idegen nemzetek állapotát általános vezérszempontok szerint vizsgálni. Ebben támogatta őket a classicus műveltség és a forma elegantiája: oly tulajdonságok, melyek a széplelkű király természetének különösen megfelelték. Ő tehát jelentékeny férfiakat és tudósokat hívott meg Olaszországból udvarába, azon szándékkal, hogy általuk a humanistikustanulmányokat Magyarországon új életre keltse és így népét szellemileg átalakítsa. Ezen férfiak közt volt Bonfini Antal is, ki 1441-ben Ascoliban, a pápai államban született, és először Recanatiban működött mint a szépművészetek tanára, később mint a szónoklattané Romában. Itt már némi hírt szerzett magának görög szónoki és történeti munkák latinra fordításával, és megírta Ascoli rövid történetét. Mindamellett, mint Heltai mondja, szegény maradt, azért sorsának kedvezőbb fordulatot akarván adni, Hunyadi Mátyáshoz közeledett, kinek bőkezűsége a tudomány férfiai irányában Olaszországban is ósmeretes volt. E célból egy kis munkát írt a Hunyadi-család eredetéről, és ezt másokkal együtt átnyújtatta a királynak és Beatrix királynénak, azután 1486. évben személyesen ment Ausztriába, hol Mátyás király akkor tartózkodott. A benyújtott iratok megnyerték a király tetszését, és Bonfini később engedélyt nyert, hogy a király és az egész udvar előtt Bécsben előadást tarthasson. Erre mint

a királyné titkárát és fölolvásóját alkalmazták, és Mátyás egyszersmind a régi hunnok történetének megírásával is megbizta. Bonfini akkor már érettebb koru volt; volt két felnőtt leánya, és a király ezekre is kiterjeszté kegyét, mind-egyiknek ezer-ezer arany forintot adván kiházásítására. A hunn történet megírásának gondolata nem sokára az egész magyar történet megírásának tervévé bővült, mely czélra a király meghagyta minden egyháznak, káptalannak és kolostornak, hogy az olasz történetíróval közöljék a szükséges okleveleket. Mielőtt azonban a munka befejezéséig jutott volna, meghalt Mátyás, s ha Heltai azt írja, hogy Bonfini egy gyülekezetben a király előtt fölolvasta művét, e fölolvásás a dolog természete szerint csak egyes mutatóványokra terjedhetett. Tény az, hogy az ügyes és simulékony olasz Ulászló kegyét is meg tudta nyerni, s tőle ismét megbizást kapott az egész magyar történetnek — belefoglalva az ő uralkodását is — megírására, illetőleg befejezésére. Bonfini azonban csak az 1495. évig ért, és 1502. évben meghalt, miután már előbb néemesi rangot nyert. A mű kézírata, Ulászlóhoz intézett ajánlással ellátva, az utóbbinak könyvtárába jutott. Minthogy nem nyomtatták ki, félhitták a püspököket, hogy magánhasználatukra irassák le. Ezt azonban csak lanyhán és tökéletlenül teljesítették, úgy hogy csak egyes töredékei tévedtek egyik vagy másik könyvgyűjteménybe. Csaknem

félszázaddal a mű befejezése után jött a Bécsben élő beszterczei Brenner Márton, a magyarok hősi küzdelméről a törökök ellen értesülven barátjától, Istvánfi Páltól, és ez által sarkalva, azon gondolatra, hogy a régi kor nagy tetteinek emlékét a népben valami módon fölébreszsze. A legjobb eszköznek látszott neki e czélra Bonfini művének közzététele. Ennek sajátkezű kézírata azonban időközben eltűnt, és Brenner Istvánfi Pál másolatára szorult, melyet hiányossága daczára — mert csak az első harmincz könyvet foglalta magában — és számos íráshibával 1543-ban Bázelen kiadott. Később a császári történetíró, Zsámboki János birtokába jutott a teljes szövegnek, és tisztázva s javítva kiadta 1568-ban, szintén Bázelen.¹⁾ Ettől fogva Bonfini műve nagyon elterjedt és sokat olvasott könyvvé lett, melyet sokszor, és még a mult szá-

¹⁾ Az utóbbi kiadás czíme: *Antonii Bonfinii rerum ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Quarum tres priores, ante annos XX., Martini Brenneri Bistricensis industria editae, jamque diversorum aliquot codicum manusccriptorum collatione multis in locis emendatiores: quarta vero decas, cum quinta dimidia, nunquam antea excusae, Joan. Jambuci Tirnaviensis, Caes. Maest. Historici opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur. Basileae, ex officina oporiniana. 1568.* Az »ante annos XX.«-t kerek számnak kell tekinteni, mert Brenner ajánlásának, melyet Révai Ferencz nádorhoz irt, kelte: *Viennae, Calendis Septembribus, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo tertio.*

zadban is újra kiadtak. Nem lesz tehát fölösleges, ha szellemére, irányára és tartalmára egy pillantást vetünk.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a magyar történet gazdag anyagának magáévá tévésére már általában, de különösen egy idegennek, ha még oly nagy tehetségű is, a szűken kimért idő, mely alatt e mű készült, nem lehetett elegendő. Bonfini ezt maga is érezni látszott, ha nem is akarta magának megvallani; de ő szellemes, éles eszű és ismeretekben gazdag ember volt; ezen tulajdonságaival iparkodott tehát az oklevelek kritikai megvizsgálásának és a viszonyok ismeretének hiányát pótolni. Történetét a régi Scythia leírása előzi meg, melyben Strabótól és Ptolomaeustól Jornandesig és még tovább is a legtarkább népnevek tánczolnak el sorban szemünk előtt. Hiába keres az ember e sűrűségben valami vezérfonalat; a fölhalmozott adatok folytonosan összefoglalhatatlan parányszerű részekre esnek szét. Az Attila-mondában Kézait tartotta szem előtt, ámbár a chronologiai adatokat és az összefüggést a római források szerint rendezte. Miután az utóbbiak segítségével az összefüggés vékony fonalát követte, a longobardoknak Italiába költözésére tér át, melynél folytonosan a Paulus Diaconus által fönntartott tényeket tartja szeme előtt. Az avarokban, kiknek történetét itt alkalma van beleszöni, Bonfini a vándorlásaikról hazatért magyarokat látja, ámbár

nem mulasztja el megjegyezni, hogy ezek más tudósítások szerint soha sem hagyták el Magyarországot. Ez tévedés volt, mely már Widukindnál megszilárdult, s a többi középkori krónikásnál szintén megmaradt. A mint a magyar történetnek voltaképeni birodalmába ért, a tényekre magokra és sorrendjökre nézve teljesen Turóczit követi, de szónoki módon bőviti és kifesti. A hol teheti, a régiek példájára szónokolva lépteti föl a történeti személyeket, és más, oklevelekből merithető tények hiányában előadja a belső indító okok és érzelmek egész körét, melyből tetteik fakadtak. Ekkép előadása üres szavak hiú pompázásává lett, melyben a fönséges pathos közvetlenül a nevetségesbe csap át. Csak néhány példával akarom állításomat igazolni. Így Turóczi azon háború történetében, melyet Salamon király legközelebbi rokonaival, Gejza és László hercegekkel viselt, egy hű emberét, Vidot »*Vid deo detestabilis*« (»Vid, az egyenetlenség szerzője, s isten, ember előtt utálatos«)-nak nevezi (Joh. de Thwroc II. 52., Schwandtnernél I. 121.); Bonfini ellenben így jellemzi: »*Vidus dissensionis seminarius, ac diis et hominibus abominabilis.*« (Bonfini, ed. Sambuc. 1568. 241.) Kevéssel ezután a »*nequam Vatha*«-ról — »gaz Vatha« — beszél Turóczi; Bonfini ellenben superlativusi erősitéssel »*sceleratissimusque Vatha*«-nak — »legvétekebb Vatha« — nevezi. Még a nevek hibás olvasását is átveszi Bonfini Turócziból, és itt ki-

tűnik, hogy sem a codexeket, melyek az utóbbinak segélyére voltak, sem különböző nyomtatott kiadásait nem hasonlította össze egymással, hanem egészen egyet követett. Még az egyszerű, rövid Küküllei János sem menekedhetett meg az érzelgősszónoki özöntől. Ez leírja az özvegy Erzsébet királyné Olaszországba utazását 1343-ban, Apuliában kiszállásakor fia Endre fogadja nejével; »et dominam Elisabeth reginam cum magna solennitate et gloria receperunt, et ita Neapolim, cunctis gaudentibus, in vigilia S. Jacobi apostoli perduxerunt« (»és Erzsébet királyné-asszonyt nagy ünnepélyességgel és dicsőséggel fogadták, és örvendezve Nápolyba vitték sz. Jakab apostol napjának előestéjén.« —) (Joann. de Kikullew, c. 4., Schwandtnernél I. 174.) Ebből Bonfini a következő érzékeny jelenetet csinálta: »Elisabeth in filii ac nurus amplexus effusa, prae longo ac ingenti desiderio pene defecit: mox eorum osculis levato desiderio subinde respiravit.« (»Erzsébet fia és menyé karjaiba omolva, a hosszú és nagy vágyódástól majdnem meghalt: majd csókjaik által könnyítve vágyódásán, hirtelen magához tért«.) (Bonfini ed. Sambuc. 1568. 354.) Később Rómába érve Erzsébet megtekintette sz. Péter templomát, és Küküllei János jelenti: »Obtulit denique ad altare beati Petri apostoli, et ad reliquias solennia munera in calicibus et ornamentis insignibus, et florenis, juxta magnificentiam reginalem.« (»Végre sz. Péter apostol oltárára és

ereklyéire ünnepélyes ajándékokat hozott szép kelyhekben és ékitményekben, és aranyakban, királyi pompával.« Bonfini ezt sokkal körülményesebben tudja: »Ad magnam salvatoris aram ab eo ducta, ingens numini donativum obtulit, sacras vestes margaritis excultas, item vasa candelabraque aurea gramma^taque, ac caetera tale genus: quater insuper mille sestertium aiunt addidisse.« (»A megváltó nagy oltárához vezetettve, roppant ajándékot hozott az istennek, igaz gyöngyökkel diszitett miseruhákat, arany medenczét és gyertyatartókat, és hasonlókat; s azt mondják, hogy ehhez még négyezer sestertiust is adott.«) Így Bonfini mindvégig a mások lábán áll, s ezenkívül idegen szemekkel néz egy idegen országot. Csak Mátyás király koránál lesz műve kétségtelen becsüvé. Bonfini, mint a legtöbb olasz, jártas volt az élet viszonyaiban, és éles szemű megfigyelője a való dolgoknak. Állása a királyi udvarnál be engedte pillantani az események belső menetébe, és sok okiratot és bizonyítékot juttatott kezébe, melyekhez más nem férhetett volna egykönnyen. Ha itt a történetíró néha oly részletekbe is bocsátkozik, melyek inkább a magánéletre, mint a történelembe tartoznak, ezek mégis becses adalékokul szolgálnak a kor ismeretéhez. Még hizelgései is megvilágítására szolgálnak az irigy sugdosásoknak és cselszövő üzelmeknek, melyek folytonosan körülvették a nagy királyt. Történetének Mátyás korá-

ról szóló része tehát használható, sőt nélkülözhetetlen kútforrásnak tekinthető.

Ez utóbbi érdem azonban nem volna elegendő a könyv nagy hatásának megmagyarázására, ha különös külső körülmények, és más tulajdonságai hozzá nem járultak volna. Bonfini munkájának első megjelenése épen oly időbe esett, midőn Európa minden államának és népének figyelve Magyarország ügyei felé fordult. Hunyadi Mátyás uralkodásának utócsilláma, az ország sorsának rozsfafordulása halála után, a mohácsi gyászos ütközet, II. Szulejman Bécs alá vonulása, folytonos beavatkozása az I. Ferdinand és Zápolya János közti trónviszályokba — mindez események és tények, a törökök nagy hatalmával a háttérben, a nyugati országoknak úgy tüntek föl, mint borzalmas idők hirdetői. Ez eddigivel nagyobb buzgalommal kezdték a jelent a multtal összehasonlítani; visszaidézték emlékezetünkbe a pusztító néphadakat, melyek hajdan Magyarországon keresztül utat törtek maguknak Európába. Ekkor különben nemcsak rettenetes hordák állottak a Bosporus mellékén, melyek lényük idegen jellegével borzalmat szültek, hanem ott álltak a keresztyén hit ellenségei, kik ellen már a keresztes hadak ideje óta sikertelenül folyt a harc. Figyelemmel vizsgálták először az ország természetét, mely legközelebb volt kitéve a törökök folytonos támadásainak, azután történetét a népnek, mely legelőször és csak hosszú hősies vé-

delem után szenvedett általuk vereséget. Bonfini műve épen jókor jelent meg, hogy egész Európa figyelmét magára vonja, és valamint kiadását hazafias érzés sugallta, úgy termékeny földre is talált Magyarországon, hol a hangulatra erősítőleg hatott. Ezen sikerben jelentékeny része volt magának a könyv alakjának és előadásának is. Turóczinak különféle és össze nem kapcsolt részekből álló könyve helyett most folytonos és egyöntetű történetet kaptak az emberek, s ha ez egyöntetűség részben csak látszólagos volt is, és csak a külsőn alapult, mégis nagy fontosságú volt e korra nézve, mely sokkal többet adott a közvetlen és pillanatnyi hatásra, mint a dolgok kritikájára. Turóczinak sokszor régies, sokszor durva és homályos nyelve visszariasztó volt, míg ellenben Bonfini elegans, folyékony és klasszikus latinsága behízelegte magát az olvasó fülébe. Igaz, hogy az ő történelmi tárgyalása a középkor minden erőteljességét és egyediségét eltüntette; de ez is hozzáillett kortársainak hajlamaihoz és egész gondolkodása módjához, mert ők minden irányban arra törekedtek, hogy a mi ódonszerű, azt modern alakba öntsék. Végre Bonfini, a mennyire a nyelv és kerekdedség lehetővé tette, ki tudta emelni a magyar történet általános jelentőségét, s ezáltal közelebb vitte az európai népek érdekeihez és törekvéseihez. A tizenhatodik és tizenhetedik században, egészen a tizennyolczadik elejéig a magyar nép története

Magyarországon kívül sokkal nagyobb népszerűségnek örvendett, mint most. Bonfini művének e tekintetben jelentékeny hatása volt; még a mult század végeig is nagyon elterjedt és sokat olvasott mű maradt. ¹⁾

Bonfinin kívül más olaszok is, kik akkor különösen vonzódtak az éjszaki országokhoz, foglalkoztak a magyar történelemmel; de egyikök műve sem terjedt el s hatott annyira, mint Bonfinié, ámbár némelyikök messze fölülmúlja ezt tudományos mélységben. Így a narnii Galeotti Marzio, budai királyi főkönyvtárnok egy munkát irt: *De Mathiae Corvini egregie, sapienter et jocose dictis ac factis*, mely annál becsesebb történeti forrás, hogy a nagy király uralkodásának első feléről szól, midőn ifjú lelke népének nemzeties törekvéseihez hajlott, és még nem volt dynastai czélok-, külföldi háborúk- és diplomatiái viszályokba merülve. A flórenczi Naldi a Mátyás alapította nagy könyvtárt irta le, és e könyv tartalmának később még költői alakot is adott. Az olaszok általában vetélkedtek a kitünő fejedelem magasztalásában, kinek a művészet és tudomány iránti érzéke, melynek bőkezűségével adta tanujelét, lovagiasságával egyesült. A fer-

¹⁾ Legutoljára Bél Károly András adta ki, Lipcsében 1771. Toldy szerint ez a legjobb kiadás. (*A m. nemz. irodalom tört.* 1851. II. 51.)

rarai Carbo Lajostól származik: *Dialogus de laudibus regis Matthiae*, melynek kézirata azonban még kiadatlanul hever a magyar akadémia gyűjteményében. A modenai Cortese Sándor Hunyadi Mátyás hadi tetteit énekelte meg 1485-től fogva, meglehetősen rendes latin hexameterekben. De a legjelesebb művet a magyar történetről egy másik olasz írta, kinek munkássága tulajdonképpen a lengyel államé volt, t. i. a san geminiano-i Buonaccorsi Fülöp (1437—1496), kit később sokoldalú tudományosságáért Callimachus Experiensnek neveztek el. Ő korán ment Rómába, és Pomponio Letóval s másokkal megalapította a római akademiát, mely II. Pius pápa kegyének örvendett. Az utóbbinak halála után Buonaccorsit a II. Pál ellen irányzott politikai mozgalmakba belevonták, s ezért kénytelen volt Olaszországot elhagyni. A keleti tartományok beutazása után végre Lengyelországban talált menedékhelyet és IV. Kázmér király szolgálatába lépett. Ez először fia nevelését bizta rá, később államügyekben, különösen a külfölddel való alkudozásokban több ízben követül használta. Kázmér halála után fia, János Albrecht az államtanács elnökévé tette, mely méltóságát haláláig viselte. Midőn egyszer mint lengyel követ hosszabb ideig tartózkodott Magyarországon, elhatározta, hogy megírja I. Ulászló király uralkodásának történetét, ki az osztrák Albert halála után a lengyel koronát a magyarral egyesítette,

és a várnai véres csatában lelte halálát. Ez nagyon jelentékeny korszaka a magyar történetnek, mert alatta jutott Hunyadi János heves pártviszályok közt a kormányra. Buonaccorsit gyakran hasonlították össze Tacitussal, de e hasonlat, melyet sokszor és hibásan alkalmaztak, itt is nagyon kis mértékben találó. Csak az az egy áll, hogy Buonaccorsi történeti művét nagy szakismerettel, politikai éleslátással és az ország belső s külső bonyodalmaiba való belátással írta. Előadása világos, stilusa mintaszerű. Buonaccorsi államférfiúi jellem volt; mint ilyen az akaraterőt és határozottságot nagyon jól tudja méltányolni az emberekben; van érzéke a nyilvános élet nagyszabásu fejlődései iránt, a nélkül, hogy ez által a szűkkörű viszonyok és alárendelt körülmények mértékét elvesztené. Műve, mely hiteles okleveleken alapul, ennél fogva nagybecsűvé lett, és a tárgyalt korszakra nélkülözhetetlen kútforrás maradt. Legelőször Augsburgban 1519-ben jelent meg, ¹⁾ s ezután még több kiadást ért, mert minden gondolkodó és művelt olvasó figyelembe vette. Mindazáltal már a tárgyalt korszak rövidsége miatt sem hathatott közvetlenül a magyar

¹⁾ *Historia de rege Vladislao IV. Hungariae seu clade Varnensi* a. 1444. Libri 3. Cura Sigism. Scheuffleri. Aug. Vindel. ex off. Grim. et M. Vuirsung 1519. Schwandtner is fölvette e művet gyűjteményébe. (*Script. rer. hung.* I. 433—518.)

történetírás fejlődésére. — Bonfinin kívül még a palermói Ranzano Péter, luceriai püspök, később nápolyi követ a magyar udvarnál, is megírta Magyarország egész történetét, melyet azonban csak hosszú időre halála után adott ki Zsámboki. ¹⁾ Az áttekintés szabatosága, a nyelvbeli előadás és az egyes részek aránylagos kidolgozása semmi kivánni valót sem hagy hátra. Józan ítéletben és világos fölfogásban sincs hiány; de egészben véve Ranzano igen kevés anyaggal rendelkezett, szegényes forrásokból meritett, és ezeket is kritika nélkül használta. Mindamellett sokáig használták és olvasták művét Bonfiniéval együtt.

Világos, hogy a Hunyadi Mátyás tettei, valamint személyes buzdításai által keltett irodalmi munkásság a legjelentékenyebb változásokat idézte elő népének szellemében, és az olaszok példája a született magyarokat is utánzásra buzdította. Ez a kimaradhatatlan fejlődés azonban sokkal lassúbb volt, mint a nagy király talán várta, és számos fokozatot kellett áthaladnia, mielőtt az eredmény teljes lőn. A talaj erre még a magyar társadalom felsőbb osztályaiban sem

¹⁾ *Epitome rerum ungaricarum velut per indices descripta, autore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium legato. Nunc primum edita, una cum appendice quadam, opera Joan, Sambuci. Viennae 1558.*

volt kellőleg előkészítve, és a klasszikus műveltség meghonosítására tett kísérlet sokkal váratlanabbul jött, minthogy az erkölcsökbe és a gondolkodásmódba gyorsan átmehetett volna. Azonban ha ez meg is történt volna, a latin nyelven irt művek mégis csak egy osztálynak, mely műveltségére, vagy születésére, vagy mind a kettőre nézve kivált a többi közül, lehettek volna tulajdonaivá, és ezeknek okvetetlenül oly kettéválást kellett eredményezniök, mely a nemzetet beavatottakra és be nem avatottakra, tudósokra és tudatlanokra osztotta. Ezenkívül épen az a körülmény, hogy a Hunyadi Mátyás idejében készült művek csak félszázaddal halála után jutottak érvényre, bizonyítja, mily lassan tört magának utat a felsőbb és műveltebb körökben a haladás. A nép nagy tömege meg épen egészen érintetlen maradt tőle. Éreznie kellett volna ugyan az idők változását : a rég megszokott eszmék és nézetek leszorultak a térről, az előbbi mondakörök feledségbe mentek. Csak a közlés módja maradt meg, és ebben élt és hatott tovább a nemzeti lélek. A közvetlen jelen tárgyait és eseményeit folytonosan költői alakban dolgozták föl a régi módon; tudjuk, hogy a Hunyadiak életét és tetteit egész sora kísérte a népdaloknak, és hogy nagy hürök még a szomszéd népek énekeiben is visszhangzott. Különös és föltűnő e mellett, hogy míg a szerbeknél, sőt még a karinthisi szlovéneknél is fönmaradtak egyes népénekek Hunyadi Má-

tyásról ¹⁾, a magyar dalok, néhány töredék kivételével egészen elvesztek. Ezt csak a belháborúkból és változásokból lehet megmagyarázni. Ha Hunyadi Mátyás után nyugalmas időszak következett volna, mely uralkodásának eredményeit megszilárdíthatta volna, a róla szóló dalok máig is élnének a nép ajakán. De így már II. Ulászló alatt bekövetkezett a király intézményei ellen irányzott visszahatás, a vad és mindent fölforrató pórlázadás, és egész sora a külháborúknak és belviszályoknak, mint előbb érintettem. Ez események dúlásai közt elkallódtak a dalok. Rögtönözve keletkeztek, mások emlékezetükbe vették, s újra rögtönözve énekelték el, és így különösen a jelen érdeke által hatottak, s mihelyt ezt nagyobb benyomások foglalkoztatták, elvesztették erejüket. Csak a török világ alatt, midőn az összeköttetések folytonosan megszakadtak és a közállapotok minduntalan változtak, érezték

¹⁾ A karinthiai szlovéneknek a Kral Matjashról szóló elbeszélések szoros kapcsolatban vannak a török mondával. Igen szép költői mű a Kral Matjashnak Lenghizával, a szultán leányával való egybekeléséről szóló ének. A nőt Mátyás távollétében megtámadják és elrabolják a törökök. Mátyás álruhában a török táborba siet, a tánczolók közé vegyül, megismerteti magát Lenghizával, fölkapja paripájára, és hazájába nyargal vele. A *zherna rojska*, vagyis fekete sereg említése és a nyelv ódonszerűsége kétségtelenné teszi, hogy a dal nemsokára Mátyás halála után keletkezett. (Hermann G. *Gesch. des Herz. Kärnthen* 1843. 762.)

szükségét annak, hogy e dalokat írásban és nyomtatásban megörökítsék. Első följegyzéseik a tizenhatodik század első feléből származnak, és végéig tartanak. Az akkori szellemi forrongásra nézve azonban jellemző az a tény, hogy e termékek ép úgy tárgyalnak külföldi, mint hazai tárgyakat, s hogy az előbbieket, a különféle mondakörökből véve, tarka változatosságban követik egymást. Akkor énekelt Istvánfi Pál *Volter és Griseldis*-ről Petrarca latin kidolgozása nyomán, hét évvel előzve meg Hans Sachsot, ki ugyanezen tárgyat drámává alakította. ¹⁾ Batizi András hasonló költői formában írta: *Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép históriá-t*, továbbá »*Az istenfélő Zsuzsánna asszonynak históriájá*«-t, és egyebet. Csak ezután költötte Ilosvai Péter *Toldi Miklósát*, melyet fentebb említettem, és Görgei Albert a *Históriá-t egy Argírus nevű királyfi-ról és egy tündér szüzleányról*. Leggyakrabban azonban mégis a hazai történet tárgyait dolgozták föl, és a dalnokok nagy számából, kik e téren működtek, történeti szempontból mindenesetre Tinódi Sebestyén a legjelentékenyebb, mivel a történeti népköltő feladatát legjobban fogta föl és leghivebben teljesítette. Ő ezenkívül utolsó képviselője a régi dalnokoknak, s az ő költemé-

¹⁾ Toldy gyanítása szerint ugyanis 1539-ben írta Istvánfi e költeményt. (*A magyar költészet kézikönyve*. Pest 1855. I. 13.)

nyei nyomán meglehetősen bizonyossággal lehet kimutatni a formákat, melyekben a nép az előbbi századokban történeti dalait énekelte és terjesztette.

Tinódi Sebestyén nemes család sarjadéka volt, mely nevét a fejedérmegyei hasonló nevű népes pusztától vette, de anyagilag tönkrejutott. Ő magát rendesen Lantos Sebestyén Deák-nak nevezte.¹⁾ Már ezen névből is láthatjuk tehát, hogy a magyar népköltészetben a nyelvbeli föltalálás és zenei előadás eredetileg karöltve jártak. Tinódi ifju koráról és neveléséről semmit sem tudni; de műveinek egyes helyeiből és későbbi életviszonyaiból kitetszik, hogy legalább jó középiskolai nevelésben kelle részesülnie. Legelőször Szigetváran lép ki előbbi élete homályából, és pedig Török Bálint udvarában. Miután azonban ez II. Szulejman fogságába került, és neje is elhalt, Tinódi kezébe vette vándorbotját, és helységről helysére, városról városra járva, beutazta lantjával az egész országot. Történelmi énekeit nagyobbbrészt az urak körében zengte el, és ezzel kereste kenyerét. E vándorlásai közben 1543-ban

¹⁾ E nevet a szerző így magyarázza: »Das Wort »deák« ist schwer zu übersetzen; es bezeichnet einen Lateiner, Studenten, homo literatus und lässt sich am ehesten dem französischen bachelier in seiner allgem reinsten Bedeutung vergleichen. Das ungarische »lantos« heisst auf deutsch zunächst: »der Mensch mit einer Laute.«

Daruvárban, Verbőczy Imre tolnai főispán pártfogoltjaként találjuk, máskor Nagyszombatban, s azután ismét Erdélyben, nevezetesen Bonyhán vagy Küköllön, Bethlen Farkas házánál. Végre 1549-ben Kassán telepedett le, hol betegeskedve ugyan, és szűk körülmények közt fáradhatatlan szorgalommal folytatta irodalmi kísérleteit. Az 1553-ik évben még egyszer Erdélybe utazott, hogy műveinek gyűjteményét kinyomassa, és 1554-ben Kolozsvártt kiadta Erdély történetét versekben. Ezentul nincs róla semmi adatunk. Csak az bizonyos, hogy Erdélyt ujra elhagyta, a nádorrá választott Nádasdy Tamás szolgálatába állott, és nála végezte életét. Halála 1556 és 1559 közé esik.

Tinédi költeményei tárgyaúl kizárólag történelmi tárgyakat választott, még pedig legtöbbnyire hazaiakat és egykoruakat, vagy közel egykoruakat. Így énekelt egyebek közt: *Buda részséről és Terek Bálint fogságáról*, ki egykor pártfogója volt, és a konstantinápolyi héttoronyban szenvedett ki, elbeszélte továbbá: *Verbőczy Imrének Kaszon hadával kozári mezőn riadal-ját, Az rég Temesvárbán Losonczy Istvánnak halálát, Enyingi Terek János vitézségét*, és más eseményeket a korabeli török háborúból. Még V. Károlynak szászországi hadjáratát is megénekelte, mert Magyarország szintén részt vett benne. E költemények, melyekben a legkülönbözőbb tárgyak vannak földolgozva, a szoká-

sos régi magyar elbeszélő formát mutatják, t. i. a négysoros, egyrímű versszakot. Nyelvök durva és ügyetlen, rhythmusuk végtelenül rosz. Az ugyanegy kihangzás ismétlődése mind a négy sorban a nagy néptömeg füléhez volt alkalmazva, mert a magyar dalokat is kétségkívül a mi régi népénekeink módjára adták elő, melynél a vég-szótagok nem annyira dallamosan hangzottak ki, mint inkább erős hangsúly által kiemelve pat-tantak el. E versmérték egyhanguságát Tinódi azzal akarta enyhíteni, hogy az utolsó verssort egy szótaggal gyakran megtoldotta, mi által a versszak záradéka lebegőbb és elevenebb mozgást nyert. A ki ezen énekekhez oly igényeket kötne, milyeneket minden költészethez, különösen a népköltészethez kötni jogunk van: t. i. a természet és végzet sajátságos fölfogását, találékonyságot, eleven képzelmet, és a helyzetek változásához simuló nyelvet: — az nagy mértékben csalódnék. Mig a románczban az érzelem uralkodik tulnyomólag, mig megfordítva a balladában a cselekvény szokatlansága által emeltebb hangulatot kelt a hallgató keblében, mig a nagy epikus költemények magok is használják a csodálatost és a lélek fokozott állapotát, hogy nagyobb hatást idézzenek elő, — addig a józan Tinódi csak a meztelen, ki nem színezett tényekre szorítkozik: versmérték és dallam nála csak gépies eszközök, hogy műveit hathatósabbakká és hallgatói vagy olvasói számára érthetőbbekké tegyék. Csak itt

kezdődik az ő voltaképi jelentősége és énekeinek ereje. Valamint a kézműves darabonként illeszti össze az építő köveket, de munkája benyomását másokra kénytelen hagyni, úgy Tinódi is csak az egyes alkatrészeket fűzi össze. Így alakul kezében, csaknem tudtán kívül, egy szerves egész, mely lassanként minden oldalról igénybe veszi kedélyünk tevékenységét; költői tehetségét Tinódi csaknem kizárólag tárgyai megválasztásában tünteti föl, melyek már természetöknél fogva is megkönnyítik az ily egyszerű tárgyalást és a képzelemnek tág teret engednek. Az eseményeknek mindig legkomolyabb fordulópontjait veszi figyelembe; mindenekelőtt a tragikum köti le érdekét, és innen van elbeszélésének ünnepies komolysága és méltósága, mely mai napiglan is inkább a népnek, mint az előkelő magyar osztályoknak sajátja. Álláspontjából kiindulva az eseményeknek számos apróbb vonását és mellékkörülményét is érinti, melyeket sem az oklevelek, sem más hivatalos iratok nem vehettek figyelembe, de gyakran még az egykoru történetírók is mellőztek. Tinódinak minden költeménye mély hazafias érzésről, igénytelen és nyílt jellemről tanuskodik, mely fáradalmas életének minden körülménye közt változatlan maradt, és így e részben is a magyar nemzetiség képviselőjévé lett. Tinódi igazi költői természet volt: csakhog y költői értékét, mint Toldy helyesen megjegyzi, költeményeinek nem külseje, hanem

belső szerkezete és tartalma szerint kell megítélnünk. Költői működése bizonyos pontig összeesik a történetíróéval, a mennyiben ennek is a csálhatatlan valóság elemeiből kell a történet összefüggését kimutatnia. Tinódiban egy egész kor iránya tükröződik vissza minden erényével és hibájával, s itt annál inkább ki kellett őt emelnünk, mert sajátosságai a többi számos rimes krónikán is mutatkoznak, ámbár sokkal kevesebb határozottsággal. Ő a régi iskola utolsó rögtönző költője, ki egyszersmind a modern kor irodalmába is átlép és történeti forrásnak tekinthető.¹⁾

Mielőtt azonban a történeti költészet e neme egészen elhangzott, a magyar történetírás, még pedig szintén honi nyelven, új működés terére kezdett lépni. A már említett általános körülményekhez és okokhoz, melyek folytonosan ezen irány felé terelték, a tizenhatodik század folytán még a hitujítás hatalmas befolyása is járult. A husszita háborúk óta a biblia magyar fordításai által a talaj elő volt erre készítve, és egyes magyar papok már néhány évvel Luther föllépése után az evangélikus tan szellemében kezd-

¹⁾ Tinódi műveinek, úgy látszik, nincs teljes gyűjteményük. Rimes krónikáinak egy részét maga adta ki Kolozsvárt 1554-ben, más darabjai a Heltai által 1574-ben kiadott gyűjteményben jelentek meg. (Toldy, *A m. költ. kézikönyve* I. 66.)

tek működni. E törekvés azonban csak akkor nyert biztos alapot, midőn az új eszmék Erdélyben erős gyökeret vertek, s innen Dévai Bíró Mátyás, kit szülőhelyéről rendesen csak Dévainak neveznek, Magyarország belsejében is erőlyesen terjesztgette az új nézeteket. Ugyanaz volt hatása az egyházi reformnak itt is, mint másutt. Mivel az érthetetlen és sokszor visszaélésekre használt mystikából az értelem megismerő tehetségéhez vezető utat kereste, a kedély szükségzeit öntudatra akarta ébresztetni, s mindezzel szilárd és belső meggyőződést eredményezni, mindenekelőtt az anyanyelvet kellett használnia, hogy a néptömeg megértse. Ily szellemi iránynak, mint ez volt, nem lehetett csupán a vallási dolgoknál maradnia; az ember szellemi erejét szükségképen az élet minden viszonyára kellett fordítania, a családot és az üzleti munkát kellett érintenie, minden társadalmi viszonyt átalakítania, és mindenekelőtt az oktatást s az iskolát jobb karba helyeznie. A reformáció tehát mindenütt fölkelte a nemzeti öntudatot, ámbár néha nagy elfogultsággal és korlátoeltsággal, a nép legalsóbb rétegeibe is beoltotta. Ugyanily eredményeket hozott létre Magyarországon is, és talán sokkal mélyebbrehatóan és hathatósabban, mint akárhol. Ha ott a vallási mozgalmak folytonosan a külföld általános vezéreszméitől függtek is, annál nagyobb különféleséget tüntettek föl alkalmazásukban. A socinianismus

legvégső határától a római katolikus egyház szigorú hierarchikus nézeteiig képviselve volt és maradt Magyarországon minden irány. A politikai szakadás és a török háborúk növelték a tar-
kaságot. Az általános forrongásban, mely akkor Magyarországon uralkodott, különösen a protes-
táns írók voltak azok, kik arra gondoltak, hogy a történelmi anyagot honi nyelvükön dolgozzák föl. Legelső föladatuknak tekintették, hogy a népben a múlt emlékeit felköltsék, az eseményeket népies ruhába öltöztessék, és egyszersmind egyé-
nítsék, míg a katolikus írók még hosszú ideig a latin nyelvet használták és inkább az általános országos ügyeket tartották szem előtt.

Az első történelmi följegyzések magyar nyel-
ven az 1540-dik év táján kezdődnek, és egy-
korúaktól származtak, kik a korukbeli esemé-
nyekről, Zápolya Jánosról, I. Ferdinand ellenki-
rályáról, Buda bevételéről II. Szulejmán által,
s hasonló dolgokról tettek följegyzéseket. De a magyar történetírásban tulajdonképen egy kis munka képezett fordulópontot, mely *Chronika ez Világnak jeles dolgairól* cím alatt Krakkóban 1559-ben jelent meg. Szerzője Székely István volt. E férfiú külső életviszonyairól és belső fejlő-
déséről a rendelkezésemre álló segédkönyvek-
ben csak keveset találhattam: neve erdélyi szár-
mazásának vallja, és hogy protestáns volt, arról nemcsak a vallásos énekek tanúskodnak, melye-
ket már előbb szintén Krakkóban kiadott, hanem

a határozott nyilatkozatok is, melyeket művében alkalom adtán az egyházi ügyekről ejt. Némelyek a somogymegyei Udvarhelyről származtatják; mások szerint a szikszói, később a gönczi egyház lelkésze volt. Ismét mások azt tartják, hogy azon Székelylyel, kit a hitújítás legbuzgóbb előharczosai közt emlegetnek, egy személy. ¹⁾ Nagyon ritkává lett könyvét nem láttam, és Toldy a maga kiadásában csak azon részeit nyomatta le, melyek a magyar történetet tárgyalják. Ezt nagyon sajnálom, mert a világtörténetből fölvetett részek sokkal jobban tüntetik föl a szerző álláspontját és gondolkodása módját mint a magyar történet elbeszélése. Önálló kutatásról Székelynél szó sincs: ő a történeti anyagot a meglevő latin művekből vette, és röviden, átnézetileg kísérlette meg előadni. A régibb korra nézve lényegileg Kézai előadását követte; a későbbi királyok történetét Turócziból vette; s azon időponttól, melynél ez véget ér, az újabb történetet, melyre úgysis számos forrása volt, 1558-ig folytatta. A legközelebbi múltat aránylag legrövidebben tárgyalja. A múltat alkalmilag a jelenkor állapotaiból és viszonyaiból magyarázza, és némely helyen, mint pl. a Hunyadiak történeténél a még mindig eleven szóhagyományt

¹⁾ I. erről: Haner *Scriptores rer. Hung. et Transilr.* 1777. 164—165. D. J. G. Th. Grässe, *Lehrbuch der allgemeinen Literaturgeschichte*, 1852. III. 1., p. 1130.

veszi segítségül. A hunnok nála természetesen mint a magyarok elődei jelennek meg; csakhogy történetöket, mely már Kézainál is rejtelmes homályba van burkolva, ő még kevésbbé teszi világosabbá. Attila halála után a magyarok vagy hunnok törzsfőnököik, Csaba alatt, visszatérnek Szittyahonba. De, mint Székely hozzáteszi, »mig . . . e világon éle, mindaddig megemlékezék e Pannóniának kövér földéről, és inté az ő fiait, hogy jövendőre kimennének reája«. Az avarokról egészen hallgat: de nagy buzgalommal igyekszik kimutatni, hogy Nagy Károly nem győzhette le a magyarokat, mivel közülök csak a székelyek maradtak Erdélyben. Ezen alkalommal beleszővi a byzanti császárok egész sorát az utolsó Konstantinig, s ebben úgy látszik, Cuspinianus egyik művét *De caesaribus atque imperatoribus* követte. Konstantinra alkalmazza Nabuchodonozor álmát, melyet Dániel fejtett meg, s e kitérés után még egyszer visszatér a hunnokhoz, és egy leszármazási táblán bebizonyítja, hogy a magyar királyok Attilától és Noétól származnak. Így ér az Árpádmondához, és ezután a magyarok európai kalandozásaihoz. Minden király uralkodását merev, egyforma rendszerességgel tárgyalja. Elül áll a kor általános képe: ezután sorban elszámlálja minden egyes király hadjárait. E tárgyalásnál Székely csak nagyon ritkán ereszkedik a történet éltető motivumaiig: az egyes eseményeket pusztá kül-

sőségekben állítja egymás mellé. Némely helyen maga a chronologia is hibás. Ellenben kitünően tudja a Turóczinál szélesen tárgyalt dolgokat rövid és szabatos mondatokba foglalni, és alig találni eseményt, melynek külső támaszpontjai nincsenek világosan visszaadva. Magyarország közéletéről és alkotmányáról sehol sem szól; ellenben a vallási ügyekre nagy tekintettel van, s ezeknek tárgyalásánál nem tartja szem előtt a rövidséget. Különösen jellemző és magvas a konstanci zsínatról mondott ítélete: »E conciliomba, noha sok fejedelmek és püspökök valának, de mindezáltal ezekbe egy sem vala a Krisztos pártjáról, hanem mind az ördögéről, kibe teljességgel eltemeték a Krisztost minden hatalmával öszve, és magokat helyébe emelék«. Huss János kivégzését így beszéli el: »Itt e conciliomba először Hussz Jánost degradálák, azaz, a misemondó ruhába felöltözteték, kit apródonként a püspökök levonának róla, és azután megnyúzák a pilisét és a négy-ujját, azután pedig adák a fejedelmek kezibe. Kit mikort kivittek volna az égőhelyre, monda: ,Jézus Krisztos élő istennek fia, ki megholtál éröttem, irgalmazz énnekem!' kinek a fejébe egy papirosból csenált kophiomot töttek vala, és azon két ördögöt irtak vala meg; de mindezáltal ő mentébe a ,Juste judex Jesus Christost' kiáltja vala. Megégeték pedig e Hussz Jánost a helyön, a holott a Pangrácius cardinál egy vén szamarat eltemettetett vala.« Néha némi

kritika is mutatkozik nála, mint például, a hol összeállítja az Aladárról és Dauzióról szóló tudósításokat, s azt a kérdést veti föl, hogy amaz valóban megtarthatta-e a neki tulajdonított uralmat Pannonia fölött? Székely egész egyénisége, leszámítva a mértékes formát, egészen megegyezik az előbb tárgyalt rimes krónikák jellemével. Az áradozás legkisebb nyoma nélkül, nyelvének a szárazságig menő hajthatatlanságával és józanosságával — a tényeket mégis plastikus alakban állítja elénk. Azonban a rövid előadás, úgy látszik, meggátolta a könyv általános elterjedését, legalább későbbi kiadásairól semmit sem tudunk. ¹⁾ Befolyását mindenesetre háttérbe szorította egy másik történeti mű.

Ennek szerzője Heltai Gáspár volt. Életéről pontosabb adataink vannak ugyan, mint Székelyéről, de ezek mégis elég hiányosak. Ő Heltán, Szebenszékbén született, és német származású volt. Születése éve nincs följegyezve; csak annyit tudunk, hogy 1543-ban Wittenbergben befejezte theologiai tanulmányait. Hazájába visszatérvén, tehetségei által rövid idő alatt oly hirre tett szert, hogy a kolozsvári evangélikus község meghitta prédikátorának. Valószínűleg e város-

¹⁾ Legrégibb kiadásának címe: »*Chronica ez világ-nak jeles dolgairól. Krakóba 1559.*« Toldy új kiadása e cím alatt jelent meg: »*Székely István magyar krónikája* (kivonva világ-krónikájából), a »*Tizenhatodik századbeli magyar történetirők*« gyűjteményében I. 1 – 66.

ban, melyben Erdély különválása óta a magyar élet erősebb gyökeret vert, tanulta meg Heltai a magyar nyelvet alaposan, úgy hogy képes volt e nyelvet irodalmi működésében is használni. Kolozsvári állásában volt még 1551-ben, a mint kitetszik egy kis német művecskéjéből, melyet ezen cím alatt: *Trostbüchlein, mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben* abban az évben nyomattott. Sokoldalu műveltsége azonban, de még inkább heves természete belevonta őt korának minden vallási és irodalmi mozgalmába. Már az 1545-diki erdödi zsinat, és a rá következő 1548-diki országgyűlési végzések óta megkezdődött Magyarországon a helvéthitvallásu-református és ágostai-evangélikus egyház lassankénti szétválása. Az előbbi a magyarok közt mind jobban és jobban terjedt, ámbár a kormány eleinte ellenségesen viselte magát vele szemben; az 1556-diki országgyűlés ¹⁾ már kénytelen volt legalább közvetve kimondani a helvét hitvallásúak megtűrését, és Erdélyben kevéssel ezután tényleges érvényre jutott az általános vallásszabadság elve. ²⁾ Kétségtelen, hogy ezen események által okozott kedélyi forrongás hatott Hel-

¹⁾ Ezen országgyűlés eredményeit jól tárgyalja és állítja össze Szalay László, *Magyarország történeté*-ben IV. 305—306.

²⁾ Ez 1557-ben Izabella királyné alatt a kolozsvári országgyűlésen történt, miután a türelmetlensége által

tai vallási meggyőződésére is, és ez birta rá, hogy 1560-ban a református egyházba lépjen át. Haner egy kissé érthetetlen helyen azt akarja jelezni, hogy ezen átlépés csak akkor történt, miután Heltait az előbbi hitközségből erőszakosan és egyhangulag kizárták volt; de Heltai jelleme, melyet különféle alkalmakkor kimutatott, nem enged mást következtetnünk, minthogy prédikátori hivatalától való megválásának oka vallási elveinek átváltozásában rejlett, és hogy már előbb adta jelét a helvét hitvalláshoz való hajlásának. Kilépése tehát, mint a legtöbb ily esetben, valószínűleg mind a két fél kívánalmának megfelelt. Annyi bizonyos, hogy Heltai továbbra is Kolozsvárrt maradt, és nagyon valószínű, hogy mint az ottani református hitközség prédikátora működött. De még ezzel sem voltak befejezve élete vallási küzdelmei. Kevéssel ezután Socinus Leliusnak, ki egy ideig maga is tartózkodott Erdélyben, nézetei ott el kezdtek terjedni. Ezért Gyulafehérvárrt még vitatkozásokat is rendeztek, és Heltai ezeknek tárgyalásait latin nyelven közrebocsátotta. Ez 1568-ban történt. Már 1570. évben, e munkája második kiadása alkalmával kijelenté, hogy teljesen osztakozik az unitáriusok nézeteiben. Hogy ezeknél is viselt-e egyházi hi-

gyűlöletessé vált Ferdinand kormányát megszüntették. (J. Chr. v. Engel, *Gesch. des ungarischen Reichs*. IV. 150–152.)

vataalt, az kétséges, mert bizonyosan tudjuk, hogy akkor — s talán már előbb is — egy nyomda igazgatását vitte Kolozsvárott. Az 1575-dik évben megszűnik munkásságának minden nyoma, és élete utolsó viszontagságait teljes homály fõdi, mert még azt sem tudjuk, mikor halt meg. Ha Haner könnyelmű ingatagsággal vádolja őt, mert először a katolikus hitről az evangélikusra, azután erről ismét a helvét hitvallásra tért át, s végre unitáriussá lett, úgy e szemrehányás egészen indokolatlan. A régi egyházzal való ellenkezésben soha egy perczig sem ingadozott; sőt átváltozásainak egész során teljes következetességgel haladt végig. Ily változással azonban a reformatio okozta heves rázkódások következtében, mindenütt, nemcsak egyeseknél, de nagyobb gyülekezeteknél, testületeknél és zsinatoknál, sőt egész tartományoknál is találkozunk; s e változás addig tartott, míg a pártküzdelmek le nem esendesültek, s az új hitvallások szilárd alakot nem nyertek. Bármily hézagosa is tehát a Heltairól szóló adatok, mégis annyi kiviláglik belőlük, hogy itt nevezetes emberrel van dolgunk, ki nemcsak vallási fejlődéseért, hanem sokoldalú műveltségeért is megérdemli figyelmünket. ¹⁾

¹⁾ Heltai életére nézve csak Haner (*Scriptores rer. hung. et trans.* 201—205) hiányos adataira voltam szorulva. Toldy annak idejében azt ígérte, hogy Heltairól kimerítőbben fog írni a »Magyar nyelv és irod. kézikönyvének« prózai részében, de ez nem jelent meg.

Heltai munkássága az egyházi ügyeken kívül számos közhasznú és irodalmi dologra is kiterjeszkedett. Így jó latin distichonokban emlékverseket készített arról, mit kell az egyes hónapokban a gazdaság és egészség érdekében tenni. Továbbá egy mesegyűjteményt szerkesztett e cím alatt: *Száz fábulá, melyeket Aesopusból és egyebünnen egybe gyűjtett és öszveszörzött, a fabulának értelmével egyetembe Heltai Gáspár*. Mikor jelent meg e gyűjtemény, nem lehet tudni, mert egyetlen csonka példányából, mely a magyar akadémiaé — habent sua fata libelli — a czímlap ki van szakítva. Ha azonban, mint Toldy állítja, Heltainak saját kolozsvári nyomdájából került ki, akkor szerzőjének hihetőleg öregebb korából való. Még 1570 ben egyházi énekek gyűjtésével foglalkozott, melyeket *Isteni dicséretek, imádságos és vigasztaló énekek* cím alatt bocsátott közre. Ezenkívül Toldy még több névtelen munkát említ, melyeknek szerzője, szerinte, Heltai. De ezek mellett folytonosan, és élete végén kizárólag történeti munkákkal volt elfoglalva. Már 1565-ben adta ki könyvét: *Historia inclyti Matthiae Hunyadis, regis Hungariae augustissimi*. Ez nem került kezemhez; de a Hanernél található részletezésből az tűnik ki, hogy tartalma Bonfini megfelelő Decasaiból volt véve. Heltai, kit Bonfini első (1543-diki) kiadása nem elégitett ki, buzgón gyűjtögette a mű szétszórt kézirateit, hogy a hiteles szöveg

helyreállítását lehetővé tegye. Munkássága tehát, habár egészen független álláspontról teljesen belevágott az Istvánfi Pál, a beszterczei Brenner, és Zsámboki János történelmi törekvéseibe, melyekről más alkalommal megemlékeztem. Hunyadi Mátyás uralkodása történetében Bonfini elbeszélését követte; szellemi irányának sajátosságát csak abban tüntette föl, hogy a pápaság iránti ellenszenvének gyakori megjegyzésekben adott kifejezést. Munkálkodása közben fölismerete a magyar történeti énekek értékét, azért egy gyűjteményt szedett össze belőlük, melyet 1574-ben a következő cím alatt adott ki: *Cancionále, azaz históriás énekeskönyv, melyekben külemb-külembféle szép lött dolgok vudnak nyomtatva a magyar királyokról és egyéb szép lött dolgokról. Gyönyörűségessék olvasásra és hallgatásra.* Fölvett bele énekeket mindakét Temesvári-, Tinódi-, Valkai-, Bánkai-, Görcsöni- és Fazekastól. E történeti énekköltőkkel Heltai kétségkívül történeti művének előmunkálatai közben ismerkedett meg, mert ez már a következő 1575. évben megjelent, mint: *Chronika az magyaroknak dolgairól.* E könyv végén egy második részt is ígért Heltai, mely az eseményeket a legközelebbi jelenig hozta volna le. Mint-hogy ez soha sem jelent meg, s ezenkívül a krónika kiadása után Heltai munkásságának nyomát sem találjuk, föltehetjük, hogy kevéssel azután elragadta a halál. Ez az utóbbi munka

legnagyobb és legfontosabb munkája, és egyszerűsége az, mely miatt itt szólnunk kell róla.

Heltai nem volt történetbúvár a szó szorosabb értelmében, s története számára nem használhatott föl új levéltári kincseket. Erre nem volt akkor kedvező Magyarországon a dolgok állása, sem a közszellem iránya; s ha Heltai akart volna is ilyes valamit, mozgalmas élete és minden oldalról igénybe vett munkássága miatt nem ért volna rá. Könyve lényegében nem egyéb, mint a Bonfiniban fölhalmozott anyag átdolgozása. Ő maga is kimondta ezt igénytelenül és himezetlenül, azt irván könyve címlapjára, hogy Bonfini Antal és más történetírók munkáiból »nem kicsin munkával« szedte össze. Ő tehát egy munkát, mely hazája történetét latin nyelven adta elő, s így sokaknak nem volt hozzáférhető, magyar fordítással közelebb akarta hozni a nép minden osztályának és körének. Még világosabban nyilatkozik erről a bevezetésben, melyben Bonfininak Mátyás királyhoz való viszonyáról és az utóbbinak bőkezűségéről szól. »Mert ha Mátyás király — így ír — oly bővfüzetést nem tölt volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint az mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna, és nem tudná senki, mint jöttenek a magyarok be, és honnét jöttenek be az országba; kik voltak fejedelmek és királyok kezdetől fogva az országban etc. Köszönet volna ebbe az

jámboroknál: méltók is volnának ezek böcsületre, kik ebben munkálkodtanak, és munkálkosznak, hogy az magyarok az ő nyelvekben megláthassák az ő elejeknek jeles históriáit: de kevesen találtnak, kik valami hálaadóssággal lönnének az szegény jámborokhoz. Mit tehetünk? Olyan volt mind kezdettől fogva a világ. Ám légyen minden az ő kívánsága szerént«! Ily meglehetősen kétségtelen nyilatkozatok után Heltait csak saját álláspontjáról lehet megítélni, s ezt annál könnyebb megtenni, mert érdeme az első pillanatra szembeszökő. Heltai műve nem pusztáfordítás, és leszámítva az anyag elrendezését, nem is utánzás. Bonfini pompázó előadását a nép egyszerű nyelvére tette át, és a velős előadás, melylyel Heltai a dolgokat tárgyalja, senkit sem emlékeztethetne az olaszra. Krónikájának fő érdeme tehát az, hogy mindenekelőtt a nép történelmi öntudatának megőrzésére hatalmasan befolyt.

Heltai, mint Bonfini is, Scythia leírásával kezdi művét; hanem a magas röptű tudományosságot és eredménytelen tudást, melyet amaz kifejt, gyakorlati szellemével néhány egyszerű megfogható ténynyé foglalta össze. »Énnekem úgy tetszik, — mondja, — hogy az együgyű magyarnak ezek nem szükségesek. A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniusok, ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá.« Ellenben kimerítőleg tárgyalja Magyarország

akkori fölosztását hetvenöt vármegyére, s itt alkalma nyílik, az olasz történetíró előadását sok helyütt kiigazítani. Látható előszeretettel időz azután Erdélynél, és erről tér át a magyarok őstörténetére. Ebben az anyag elrendezésére nézve lényegileg Bonfini előadását követi, ámbár lényének sajátosságait itt is kimutatja. Mint Bonfini, ő is beleolvasztja a magyarok történetét az avarokéba, az előbbieket Nagy Károlylyal harcoltatja, és ez által, s e fejedelem varázsszerű nagyságától elbűvölve, országának történetében ellenmondásokkal teljes zavart idéz elő, mely a magyarok igazi föllépésének idejéig tart. Álmos és Árpád tetteit, valamint a Szvatoplukkal való bonyodalmakat még a Nagy Károly előtti időbe helyezi, és szerinte a magyarok, kik időközben Oláhországban és Görögország éjszaki vidékein rejtőztek, később újult erővel törnek elő, hogy az európai tartományokra rontsanak. Csak Gejza fejedelemnél, szent István atyjánál áll Heltai ismét szilárd történeti alapon. A következő királyok történetében is ritkán tér ugyan el forrásától, de az anyag ügyes fölosztásával könyvének a népies krónika jellegét tudja biztosítani. Minden király története külön fejezetet képez, mely ismét apróbb részekre oszlik. Az utóbbiaknak egyes részei oldaljegyzések által vannak elkülönítve. Ez a technikai elrendezés azonban Heltainál nemcsak külsőleges; ő összeköttetésbe hozta vele az események belső fonalát, és épen ebben,

valamint a tények birálatában sokszor eltér Bonfinitől. Hogy ezt példával is fölvilágosítsam, kiemelem az I. László király uralkodónak elmondásában való nagy eltéréseket. Bonfini Turóczival egyezőleg azt mondja, hogy e fejedelmet az ország nagyjai örömkialtások közt egyhangulag emelték a királyi trónra; Heltai azonban megemlíti, hogy a világi urak eleinte Salamonhoz hajlottak, ki világi és lovagias ember volt, »és keveset gondolna a papoknak pepecseléseknek ajátatosságával«, hogy azonban az érsekek és püspökök mégis megválasztatták Lászlót. Ezzel történelmi tapintatának biztosságáról tesz tanúságot, mert a későbbi tények nyugodt vizsgálatából valóban kitünik, hogy a főurak tekintélyes része még hosszabb ideig Salamon pártján volt. A király ajátatossága, melyet Bonfini a szavak pazar pompájával égis emel, nincs inyére az ultra-protestáns Heltainak; sőt azt hiszi, hogy csak azért választották meg, mert bőkezűen megajándékozta a papságot; s mihelyt királylyá lett, klastromokat alapított, templomokat és kápolnákat épített, s ezeknek gazdag javadalmakat ajándékozott. »És mindenkoron — teszi hozzá, — ő maga jelen vala minden misékben, veternékben, primákban stb., és vecsernékben. És csak ez kell vala a püspekeknek és azzoknak szolgálinak.« Bonfini szerint isteni sugallat birta rá Lászlót az elhatározásra, hogy szent István csontjait kivegye a sírból, és buzgó tisztelet tárgyává tegye. Hel-

tai szerint csak a papság ösztökélte rá, mert
 szent István testéből ereklyét akart csinálni.
 Valamint így a király tetteinek indító okait
 megváltoztatta, úgy uralkodásának tényeit is
 máskép rendezte el külsőleg. Számos ily eltérést
 lehetne kimutatni, ha érdemes volna Heltai
 könyvét ezen oldalról tovább vizsgálni. Ez elté-
 rések követik a királyok egész hosszú sorát, és
 még az általa különben nagyon tisztelt Hunyadi
 Mátyás uralkodása sem ment tőlök. Bonfini mű-
 vét csak II. Ulászló uralkodásának elejéig hasz-
 nálhatta; uralkodása nagyobb részének, valamint
 fia kormányának történetét, a szerencsétlen mo-
 hácsi ütközetig Heltainak más egykoru forrá-
 sokból kellett kiegészítenie, melyek úgyis köze-
 lebb voltak életéhez. Érezhető belső fájdalommal
 adja elő a Mátyás király halála utáni hanyatlást
 a közállapotokban, műveinek és intézményeinek
 megsemmisülését, és különösen a szivtelenséget,
 melylyel az ország főurai, s köztök épen azok,
 kik a nagy Hunyadinak köszönhatték fölemel-
 kedésöket, családját porba tiporni igyekeztek.
 A rövid szakasz, melyben a fiatal Corvin János-
 nak Báthori István és Kinizsi Pál általi megve-
 retését írja le, ezt a czímet viseli: »Az uraknak
 hálaadása az Mátyás király nagy sok jótéteiért«.
 Kissé udvariatlanul bánik el Beatrixszal, az öz-
 vegy királynéval. Ez tudvalevőleg minden áron
 nejévé akart lenni az új királynak, Ulászlónak,
 és Péter kalocsai érsek rábiratta magát, hogy e

tervet a budai országgyűlésen tekintélyével támogatassa. »És az egész gyűlés ellene szólla, — írja Heltai — ez házasságának, mert nem akarák, hogy ezt a magtalan asszonyállatot elvegye, hanem egy szép iffiú leányt, kiből örökösöket nemzene az országnak.« Kevés, de éles szóval rajzolja az 1514-ben szervezett keresztes hadat, melyhez a népet fegyverre hítták, de melyet a nemesség ügyetlensége lázadássá és véres pórháborúvá változtatott. »A község látván, hogy a nemesek közül nem jőne senki melléjük, így választának magoknak hadnagyokat, papokat, barátokat, deákokat, vargákat, házsártosokat etc. Miérthogy pedig ezek semmit sem tudnak vala a török ellen való hadakozáshoz, ezért haragvának a nemesekre, mondván: Ők szopták enyi üdőtől fogva a mű verítékünket és vérünket, immáron elbúnak, és nem mernek országunkért víni a törökek ellen. Jertek, menjünk reájok, a békavérekre etc. És úgy kezdik üzni, verni, vágni, nyásolni a nemeseket.« A véres és kegyetlen fordulatot, melyet a fölkelés vett, Heltai részint Ulászló kétértelmű viseletének, részint Zápolya János önző céljainak tulajdonítja. Csak midőn az utóbbi kegyetlen eszközeivel elnyomta a lázadást, tért vissza a reactio vasnyugalma. »És úgy tévék a nemesek a községet nemcsak jobbágygyá, hanem rabbá is«. Ulászló uralkodását a következő jellemzéssel végzi: »Ez a László király jó csendesz vala. És a magyarok

megútálják vala az ő csendeszségeért. És bőv kezű vala. És a magyarok ezt látván, mindent el kéreggetnek vala. Az urak is majd minden jövedelmét elraggadnak vala tőle, és olyan szükségbe vala ezért, hogy a budai mészárosoktól rovásra hordottanak az ő konyhájára. Nagy kárára vala néki, hogy nem tud vala magyaról. Mindent tolmács által kellett beszélleni. Valamit mondottanak néki, csak ez volt ő feleleti: Dobrsa, dobrsa.« II. Lajosnak, Ulászló fiának uralkodását csak röviden és hézagosan tárgyalja. Csaknem az egész tárgyalás a mohácsi ütközet leírásával foglalkozik, mely a király halálát okozta, és egy szersmind véget vetett Magyarország külső függetlenségének. Ezzel végződik műve. Említésre méltó a határozott ellenszenv, melylyel kezdetől fogva, és pedig már Mátyás király alatt, a Zápolya-család eljárását tárgyalja. II. Lajos kortársát, az ismeretes Zápolya Jánost, azzal gyanusítja, hogy már a mohácsi csata előtt titkos egyezsége lépett Szulejmánnal, s az ütközet szerencsétlen végét ez árulásnak tulajdonítja. A Zápolya ellen emelt vádat Szalay, legalább ezen korábbi időre nézve, meggyőző bizonyítékokkal} visszautasította; ² Heltai, azonban ezen állításával kortársainak messze elterjedt véleményét mondta ki. Annál inkább} sajnálhatjuk, hogy krónikájának megígért második részét nem fejezhette be. Ez sem tartalmazna ugyan, valaminth az első sem, mindenütt megdönthetetlen

tényeket, de érdekes világot vetett volna a nép akkori hangulatára, és az ellenpártiakhoz való viszonyára.

Ha tehát Heltai meg tudta tartani függetlenségét az anyagban is, noha ezt Bonfinitól kellett vennie, még szabadabb és függetlenebb mindenben, a mi szorosabb értelemben a stilushoz és előadáshoz tartozik. Fölismerte Bonfini gyenge oldalát, a szónokiasságot művében, és őrizkedett tőle. A hosszú elmélkedéseket, melyeket az olasz történetíró előadásába belesző, a fellengős kifejezéseket, a ríktó színű ecseteléseket, és hőseinek kerekre szabott, sima beszédeit — a magyar író rendesen mellőzte, vagy legalább igen rövidre szabta. Még a mondatfűzésben is kerüli a részesülők halmozását, valamint a sok tagu összetett mondatokat, és gondolatait pontosan hozzáilleszti a magyar próza akkori egyszerűségéhez. A szónoki eszközökkel való takarékoskodása által, melyet meséiben is észrevehetünk, könyvének megadta a népkönyv sajátosságait, melyeket mostanáig megtartott. A protestáns színezetnek, mely egész művén végig huzódik, ránk nézve nincs most már semmi értéke, de Heltai idejében nagy jelentősége volt; a meggyökerezett előítéletek legyőzését és a történelmi tények új fölfogását nagyon elősegítette. Gondolkodásának józansága daczára néha a mondaszerűnek, sőt a romantikusnak és kalandosnak is utat engedett művébe, ha csak protestáns nézeteivel összeütkö-

zésbe nem jött. Így a szépeességi és erdélyi németek bevándorlását Nagy Károly idejébe helyezte, ámbár, mint be van bizonyítva, csak a tizenkettedik században történt. A Hunyadiak származására nézve szélteben-hosszában közli azt a különös elbeszélést, mely Hunyadi Jánost Zsigmond királytól és egy oláh leánytól származtatja; ez azonban, mint Teleki alapos kutatásai kiderítették, a történeti mesék birodalmába tartozik. Mindemellett Heltai krónikája emlékeztetes munka marad, annál is inkább, mert élete alkonyán, és jelleméből ítélve, minden mellékes cél nélkül, egyedül az igazság érdekében írta. Ama súlyos időben, mely szeretett hazáját darbokra szaggatással fenyegette, eleven rajzát adta a magyar történetnek hazája nyelvén, és szívére kötötte népének. Sajnos, hogy a szükséges könyvészeti adatok hiányában nem mutathatom ki, hogy jelentek-e meg, és mily terjedelemben, Heltai újabb kiadásai. ¹⁾ Hogy azonban elterjedt és olvasott könyv volt, két körülményből világlik ki. Először a protestans irány, melyben

¹⁾ Legújabb kiadása az, melyet Toldy *Heltai Gáspár magyar krónikája* cím alatt adott ki. Egy részét képezi ez a fennebb is idézett gyűjteménynek: *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók*. Régi kiadások és kéziratok után szerkeszté Toldy Ferencz. Pest, 1854. I. 67—618. E kiadás, mint a cím mondja, régibb kiadások és kéziratok után készült ugyan, de ezekről a kiadó nem ad számot.

irva volt, a század végéig, és még azon túl is folytonosan növekedett. Másodszor latin történetírók és magyar krónikások többé-kevésbé ott kezdték műveiket, hol Heltai a magáét bevégezte. Mindakét esetben föl kell tennünk, hogy krónikája ismeretes volt.

Ekközben a katolikus magyarok sem hanyagolták el a történetet; csak hogy ők egészen máskép, és egészen más, részben sokkal gazdagabb segédforrásokból dolgozának, mint a népből eredt protestáns írók. A protestáns vallásfelekezetek folytonos terjedése daczára az államhatalmak a legszorosabb és majdnem kizárólagos viszonyban maradtak a katolikus egyházzal, és épen a török hatalom erőszakos közbelépése segítette elő köztük a szoros összeköttetést, amár ugyanaz az evangélikus vallás elterjedésének is igen kedvezett. A politikai események folytonos ingadozása, az új szövetségek és diplomatiái összeköttetések, a számos, megbontott és újra megkötött szerződések, melyek azokból eredtek, némelyekben fölkelte az ö-ztönt és a szükség érzetét, hogy a rájuk vonatkozó tényeket eredeti alakulásukban írásbeli följegyzések által kellene az emlékezetben megtartani, és ezzel fölkelte a történelmi munkásságot. Érezték egyszersmind, hogy a heves harcokban, melyek a magyar földön folytak, nem a durva hadi erő mulékony túlsúlya, hanem a vezéreszmék tartós győzelme a földolog. Ily behatások

alatt a tizenhatodik század folytán egész sorával találkozunk a történelmi munkáknak, melyek majdnem mind az egykorú eseményekhez, és legfelebb a közvetlenül elmúlt korszakokhoz fordulnak. Épen a legjobbak magas állásu egyházi és világi uraktól eredtek, kik a közügyek élén álltak, s így kényelmesen fölhasználhatták a hiteles iratokat és okleveleket. E műveket szerzőik kivétel nélkül latin nyelven irták, s így abban is hivek maradtak a régi hagyományokhoz, hogy azt a nyelvet használták, mely szent István idejétől fogva az ország hivatalos nyelve volt. Nem szándékozom az e korbéli számos művet mind ismertetni; tárgyam fölvilágosítására sokkal czélszerűbb lesz, hacsak néhány íróra szorítokozom, kiket a jelzett irány legkiválóbb képviselőinek tekinthetünk Magyarországon.

E férfiak élére mindenesetre Verancsics Antal érseket kell állitanunk, noha nagyobb és összefüggő történelmi művet tulajdonképen nem irt, és inkább csak nagy történelmi anyag összehordásával és elrendezésével foglalkozott. Ifjú kora még II. Ulászló uralkodása idejébe esik; szemtanuja volt II. Szulejmán megrontó támadásainak, férfikora erejében részt vett a Zápolya és Ferdinand közt folyt hosszú viszálykodásokban, és megérte még Báthori István korát Erdélyben, s II. Miksáét Magyarországon. Minthogy az egész idő alatt a legfontosabb hivatalokat viselte, és az államügyekben nagy részt vett, azon elő-

nyös helyzetben volt, hogy a tényekről pontos tudomást szerezhette magának, és mindenneke előtt követhette a diplomatiái fonalakat, melyek azokon keresztül húzódnak. Az így begyűlő anyagot már a cselekvés pillanatában áthatotta történelmi tekintetével, miben gazdag élettapasztalása és sokoldalu műveltsége nagyban támogatta. Verancsics Antal 1501-ben, május 29-dikén ¹⁾ született Sebenicóban, Dalmátiában, mely akkor még a velenceiek uralma alatt volt. Már kora gyermekségében odahagyta az atyai házat, és korán jött Magyarországra; mert miután néhány évet anyai nagyatyjánál, Statilius Mihálynál töltött volt Trawban (a régi Traguriumban), Veszprémbe küldték, Berizló Péter püspökhöz, ki a családnak rokona volt, s a gyermeknek nevelését magára vállalta. De miután a törökök kevéssel ezután megölték, a fiut egy másik nagybátyja, Statilius János erdélyi püspök vette magához. E szigorú férfiú vezetése alatt befejezte Verancsics előkészítő tanulmányait, s azután a páduai egyetemre ment. Azonban a szép korszakot, mely minden ifjúnak, ki először lép be szabadon a tudomány csarnokába, feledhetetlen em-

¹⁾ Némelyek szerint születése 1498-ra esik, (Engel, *Gesch. d. ung. Reiches* IV. 220), mások szerint 1504-re (M. G. Kovachich, *Scriptores rer. Hung. minores* 1798. Budae I. 194.) Én magam Szalayt követtem, ki Verancsics művei elé irt előszavában a fönnebbi évet határozta meg, mint születése évét.

lékü marad, megzavarta a szerencsétlen mohácsi ütközet, mely minden viszonyt annyira megváltoztatott, hogy az ifjút nagybátyja sürgetve hitta vissza Erdélybe. Ennek utána Zápolya János szolgálatába állott, és halála után az özvegy Izabellának is hive maradt, és mindkettejük alatt követségekben és alkudozásokban járt el, mind az országban, mind külföldön. Több ízben fordult meg a lengyel udvarnál; kétszer utazott a királyi ház érdekében Rómába, először, hogy VII. Kelemennel, utóbb, hogy III. Pállal egyezkedjék. Követségben járt Ferencz francia, és VIII. Henrik angol királynál is; több ízben volt I. Ferdinandnál Bécsben és Prágában. Ez a sok oldalú diplomatiái munkásság megismertette vele Magyarország minden közügyét, és egyszersmind a legtöbb európai állam külső és belső állapotát. Erdély zavaros viszonyai és Izabella ingadozó hatalma végre arra birták, hogy Ferdinand szolgálatába álljon. Eleinte kisebb egyházi hivatalokat viselt, de néhány év múlva (1553-ban) pécsi püspökké lett, négy esztendővel azután pedig egri érsekké. Egyházi szolgálataival mellett a közügyekben is részt vett, s különösen a portával folytatott alkudozásokban használták. Mielőtt még pécsi püspökké nevezték ki, Ali budai basával, a török helytartóval kellett egyezkednie; mint pécsi püspök Zay Ferenczcel először, s mint egri érsek Teuffenbach Kristóffal másodszor ment követségben Konstan-

tinápolyba. Negyven éves diplomatiái munkásságának jutalmául végre Miksa 1569. okt. 17-dikén esztergami érsekké tette. E főpapi méltóságot alig viselte négy évig midőn 1573. jun. 15-dikén Eperjesen a halál utolérte.

Nagy érdeme, melyet a történelmi munkásság emelése körül Magyarországon szerzett, mindenekelőtt a módban rejlik, mely szerint tervezett történeti műve számára az anyagot gyűjtötte, és leginkább a személyes befolyásban, melyet kortársaira gyakorolt. Államférfiai és diplomatiái érintkezéseiben, számos összeköttetéseiben az ország nagyjaival, hivatalos és bizalmas beszédekben a különféle uralkodókkal, kiknek szolgált, a magyar államéletnek azon elemeit és alapelveit juttatta érvényre, melyeket attól fogva az ország aristokratái mindinkább irányadóknak tekintettek. Mindenekelőtt teljes meggyőződéssel csatlakozott a Habsburg-házhoz, mert benne látta az egyedüli lehetőséget az ország egységének megtartására, a biztos védelmet a porta tulajkapásai ellen, és kezességet a királyság fönntartására. Ünzetlen hűségét Bécsben is elismerték, és számos kitüntetéssel jutalmazták. Másrészt Verancsics sokkal jobban ismerte a magyar életet, hogy be ne látta volna, hogy a Habsburg-háznak egészen meg kell tartania a nemzeties formát, és az állam alkotmányos állapotaira kell támaszkodnia, ha állását meg akarja szilárdítani. A közügyekről való nézetét, mint műveinek szá-

mos helyéből kitünik, úgy tekintette, mint magában érthetőt, mely a népnek minden történeti hagyományával egyezik; azonban politikai hitvallásának ezt a második főtételét Bécsben nem értették és magyarázták oly helyesen, mint az elsőt. Hogy a katolikus egyházat minden erejéből fönn tartani igyekezett, az természetes következménye volt hivatalos állásának, ha belső meggyőződése amúgy is nem parancsolta volna neki; de az alkotmány alapján is jogosultnak tartá e törekvését. A mennyire kitünt tehát magánéletében szelidsége és önzetlen jótékonyága által, mely utóbbi néha annyira ment, hogy saját anyagi helyzetét rongálta meg vele, — ép oly szigorú és kérlelhetetlen volt a protestansok elleni eljárásában. Vallási türelmességet a mai értelemben nem lehetett követelni akkor, midőn a vallási pártok még befejezetlen forrongásban, nem mint elismert és széttagolt hitközségek állottak egymással szemben; maguk a protestansok sem gyakorolták mindig a türelmet. Verancsis klasszikus műveltségű férfiú volt; leveleiből és irataiból látszik, hogy mindig kezénél volt néhány régi író, kiket mind tettelegesen működésében, mind tudományos munkáiban mintául választott. Innen van nyelvének kerekdedsége, az okok egyszerű kifejtése, éles pillantása az emberek titkos ösztöneibe, és ítéletének messzelátó higgadtsága. Az illedelem határai közt nyílt és szabadelvű volt a lehetőség legvégső határáig; de elismerte

azt is, hogy vannak körök, melyekben illetlen dolog a tiszta igazságot kimondani, és hogy néha magasabb célok érdekében áldozatot kell hozni a hiuságnak és önhittségnek. Verancsics mindig az események történeti fontosságának tudatában írt, szorgalmasan gyűjtögette a rájuk vonatkozó iratokat; s elhatározta, hogy az összehalmozott anyagból korának terjedelmes történetét megírja. Halála meggátálta e terv végrehajtásában; irodalmi hagyatéka eltűnt, s örökre veszve látszott. És így itt alig volna helyén, Verancsicsról szólnunk, ha egész tevékenysége által nem hatott volna oly lényegesen a történelmi fejlődésre Magyarországon. Vele kezdődik az alakban és tárgyalásban klasszikus mintákat utánzó, tárgyban és tartalomban conservatív fejlődésre törekvő történetírás, éles ellentétben Heltai és Székely népies műveivel, melyekből sokszor önkénytelenül radikális és demokratikus szellem szólt.

A hagyomány azonban, mely Verancsicsnak egy kéziratban maradt történeti művéről szólt, folytonosan élt Magyarország műveltebb köreiben, mi végre két század lefolyása után fény derült a dologra. Az 1774-dik évben ugyanis Koller Józsefet, ki a pécsi püspökség történetével foglalkozott, s így Verancsics életére és működésére is keresett adatokat, egy olasz munka: »*Viaggio in Dalmatia del abbate Alberto Fortis*«, arra figyelmeztette, hogy az egykori esztergami

érsek minden irata a Draganics grófok kezénél van Sebenicóban, kikhez mint örököseihez jutottak. Kisérlete azonban, hogy birtokába juthasson az iratoknak, akkor még hajótörést szenvedett, és csak néhány évvel azután mutatkoztak Draganics Ferencz és Kázmér grófok az iratok kiadására hajlandóknak. Ezek különös bonyodalmak következtében szétforgácsolódtak, egyik kézből a másikba vándoroltak, de végre néhány darab kivételével ismét egyesíteni lehetett őket, s most a pesti nemzeti muzeum kéziratgyűjteményének egy részét teszik. ¹⁾ A kéziratok azon részéből, melyek egy ideig Széchenyi gróf birtokában voltak, Kovachich már 1798-ban adott ki néhány darabot az ő *Scriptores rerum Hungaricarum minores* című gyűjteményében, de Verancsics munkáit teljesen csak Szalay László adta ki, hat kötetben 1857-től 1860-ig. ²⁾ Legnagyobb része a munkáknak latin nyelven van írva, de van köztük magyar is. Ezenkívül föl vannak véve

¹⁾ Az egész ügy lefolyása még homályban van. Legalább Szalay föltevése, hogy a Draganits grófokat csak a campo-fomiói békekötés birta rá a papirosok kiadására, aligha helyes. E békét 1797. okt. 18-dikán kötötték meg; de Kovachich már 1797. decz. 15-én írta előszavát gyűjteményéhez, melyben a Széchenyi birtokában levő Verancsics-féle kéziratokból közölt néhányat; a gróf pedig már harmadik kézből kapta ezeket.

²⁾ Verancsics Antal összes munkái. Közli Szalay László. Pest 1857—60. (*Mon. Hung. hist.* II. *Scriptores* II—VII. k.)

idegen munkák is, melyeket Verancsics történeti műve számára gyűjtött. Munkáinak legtekintélyesebb részét levelei teszik, melyek három osztályba sorolhatók. Az első két kötetben, tartalmazza a leveleket és hivatalos jelentéseket, melyeket Verancsics első törökországi követsége alkalmával (1555—1557) Ferdinand királyhoz intézett; a második egy kötetben azokat, melyeket második konstantinápolyi követségi útjából Miksához küldött; s a harmadik szintén egy kötetben különféle személyekkel váltott leveleit, melyek azonban mind még erdélyi működése idejéből származnak. A két kötetre terjedő, részben latin, részben magyar nyelven írt történelmi dolgozatok nem képeznek összefüggő történelmi művet; csak vázlatok ezek a különösen jelentékeny események rajzainak, melyek nélkülözik az utolsó simítást és a szorosabb kapcsolatot egymás közt. Verancsics maga is sejtve, hogy a sors meg fogja tagadni tőle az időt, melyet munkája átdolgozására és tökéletesítésére fordíthatna, azon dolgozatok elé, melyeket *De rebus gestis Hungarorum* czim alatt foglalt össze, a következő verseket írta:

»Si fatum vitam, si sors dabit otia vitae,
Addetur scriptis ultima lima meis.
Sin minus addetur: quisquis mihi proximus heres
Fies, arbitrio stentque cadantque tuo.«

Hogyha a sors éltet, s éltetemnek ad nyugodalmat,
Írásimnak úgy a végsimítást megadom.

Ámde ha nem : te, ki majd közvetlen utánam öröklest,
Bárki vagy is, vessed józan ítélet alá.

E dolgozatok nagyobb része mégis marandó becsü. Már a *De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia* czim alatt közlött bevezetés is a korhoz képest sokat felölelő pragmatikus szellemben van írva ; Utjesenics jellemzése, továbbá a *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae* és *Successus rerum Hungaricarum anni 1543* czimü czikkek rendkívül becses adalékokkal járulnak Magyarországnak tizenhatodik századbéli történetéhez. A magyar nyelvü följegyzéseket sem szabad mellőzni. Így *Az Lándorfejrvár elveszésének oka* stb czimü jelentés összefoglal minden körülményt és bonyodalmat, melyek ezen eseményt előidéztek. Teljes joggal sajnálhatjuk, hogy Verancsics a tervezett nagy munkát nem fejezhette be, mert halálával kétségkívül sok tény, viszony és körülmény ment feledségbe, melyeket csak emlékezetében őrzött meg, s a melyek csak előtte lehettek ismeretesek.

Verancsicscsal majdnem egyidejűleg egy ifjabb kortársa tűnt föl mint a magyar nép történetírója. Forgách Ferencz régi nemes családból származott, és 1510-ben Budán született, hol atyja Zsigmond, először Ulászló, később Lajos alatt mint királyi kincstartó tisztelt állást foglalt el. Gondos nevelésben részesült, és testi, valamint szellemi tulajdonaival már korán jogosított föl a legszebb reményekre. Mig bátyja, Simon, a

hadi pályára lépett, melyen később sok kitüntetés érte, Ferencz a papi pályát választotta, és felsőbb kiképzése végett a páduai és bolognai egyetemre ment. Visszatérte után a veszprémi püspök pappá szentelte; s ennél, valamint a kalocsai érseknél annyira megkedveltette magát szellemessége, éles ítéllete és ügyessége által, hogy később egri kanonokká lett. Tekintélyes pártfogók befolyása, kikkel mindig szorgalmasan fönttartotta az összeköttetést, megszerezte neki 1556-ban a nagyvárad püspökséget. Már a következő 1557. évben egy magyar követség élén látjuk, mely Ferdinanddal Regensburgba ment, hogy az ottani országgyűléstől segédcsapatokat eszközöljön ki a törökök ellen. A fényes és hathatós ékesszólásnak, melylyel Forgács a császár jelenlétében a kedélyekre hatni tudott, sikerült ezeket Magyarország érdekei számára megnyerni; a kívánt segédhadat megszavazták. Ezen siker után nagy kegyben volt az udvarnál; Ferdinand titkos tanácsosává nevezte ki; mint ilyen irta alá a Ferdinand által 1560-ban kiadott rendeletet, mely a katolikus egyházaktól elragadott birtokok visszaadását hagyta meg. Forgách élénk részt vett a tridenti zsinat tárgyalásaiban; szintoly buzgalommal működött Miksa megválasztása érdekében, mely a pozsonyi országgyűlésen 1563-ban meg is történt. Ezzel elérte nyilvános működésének tetőpontját; mert I. Ferdinandnak 1564-ben bekövetkezett halála

által állása a császári udvarnál nagyon megrendült, és előbbi befolyását nem tudta többé visszaszerezni. E gyors változás titkos okai az eddigi tudósításokban nincsenek még kellőleg felderítve. A súlyos helyzetet, melybe Forgách jutott, még püspökségének zilált viszonyai is nevelték, mivel János Zsigmond, az erdélyi fejedelem teljes erejéből ellene szegült az 1560-diki rendelet végrehajtásának. Azért a megürült győri püspökségbe óhajtotta magát áthelyeztetni, de midőn kérését megtagadták, és a megürült helyre mást neveztek ki, elvesztette kedélye nyugalma. Elhagyta a császár szolgálatát, és Erdélybe ment. A viszony melyben ettől fogva a második Zápolyával volt, nem egészen világos; csak annyit tudunk, hogy Erdélyt nem sokára ismét odahagyta és Olaszországba ment, hol egyéb tanulmányokon kívül történeti művének megírásával, illetőleg folytatásával foglalkozott. Forgách ugyanis már régen belépett azon tehetséges emberek körébe, kik mint egykori barátja, Oláh Miklós, Verancsics előde az esztergami érseki széken, Istvánfi Pál, és mások, kiket már előbb említettünk, buzgón munkálkodtak a történelmi tanulmányok újraébresztése körül Magyarországon. Részt vett Bonfini 'különféle kézíratainak összehasonlításában és szövegök kiigazításában, s ezzel jelentékeny érdemeket szerzett magának a Zsámboki-féle kiadás körül. Olaszországban tudományos érintkezésekben látjuk őt, majd a nagy régiségbúvárral,

Sigonio Károlylyal Páduában, majd a két Manucióval, apával és fiúval, Velenczében; egy ideig Ragusában tartózkodott, és leíratta Tubero Lajosnak, a Meleda szigetén levő benzés kolostor apátjának történeti művét, mely Magyarország történetének egy korszakát tárgyalta. Zápolya János Zsigmond halála után visszatért Erdélybe, és Báthori István fejedelem kanczellárjává lett, s e méltóságát haláláig viselte, mely 1575 végén vagy 1576 elején érte őt utol. Noha Forgács utolsó hivatala által számos protestans körbe jutott, mégis katolikus maradt; de nagyon megfogható dolog, hogy nézetei előbbi szigorúságukból melyet talán nagyravágyó törekvések miatt mutatott, sokat vesztek, és ez enyhült nézet ment át történeti művébe is. Életében visszatükröződik az akkori Magyarország politikai szét daraboltsága, a pártszenvedélyek hullámozása, épen úgy, mint Heltaiéban, csak hogy más alakban és más téren. Mindkettejüknek, a sociniánusnak, és az egykori nagyváradi püspöknek, működése életök végén igen közel járt egymáshoz; de odáig nagyon különböző utakon jutottak.

Történeti műve: *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Zápolya János halálával kezdődik, és huszonnégy könyvben 1572-ig viszi Magyarország történetét, a mely évben II. Miksának legidősb fiát, a későbbi II. Rudolf császárt Magyarország királyává választották és koronázták. Forgách minden bevezetés nélkül kezdi a

nélkül, hogy a tárgyalandó korszakot a multtal valahogy kapcsolatba hozná, s egyenesen az eseményekre tér át. Ez legjellemzőbb vonása művének. Előbbi befolyásos állásában sok dologról szerzett magának tudomást, és személyes ismeretségben állt a legtöbb államférfiúval és hadvezérrel. Sokat látott történni a függönyök mögött, a mi a sokaság szeme elől rendesen rejtve marad, és ép oly jól ismerte a magas állásuak irigy ármánykodásait, mint a szegénység kunyhóiban honoló nyomort és rágódó gondot. Ezt az összes anyagot, melylyel nagy emlékező tehetsége segélyével a legapróbb részletekig és legmellékesebb körülményekig szabadon rendelkezett, pompásan tudta alkalmazni, és az általános események illusztrálására használni. Ily módon sokényt és adatot őrzött meg, melyek csak nála találhatók. Midőn műve írásához fogott, már haladottabb férfikorában volt, és teljesen kijózanodva keserű élettapasztalatok, megérdemlettek és meg nem érdemlettek által. Nála tehát nem forgunk azon veszélyben, hogy az embernek cselekvési módját rózsás színben találjuk föltüntetve; sőt ellenkezőleg sokszor elég kérlelhetetlenül és kiméletlenül az események árnyoldalait emeli ki. Ezek határozott és maradandó előnyei művének; de igen közel állanak ezekhez hibái is. Épen azért, hogy Forgách az elkülönített és apró dolgok közt ügyesen mozog, sokszor jelentéktelen semiségek és kicsinyes szempontok uralkodnak

fölötte, s csak nehezen emelkedik a dolgok magasabb fölfogásához. Még az európai ügyekről szóló szakaszok sem képeznek ez alól kivételt. Ő az akkori állapotokban bizonyos fatalistikus szükségességet ismer föl; de mivel el van telve a magyar mult dicsőségével, korának emberei keserű satirikus hangulatot keltenek benne, és ő nem lát kijárást az idő zavarából. Szellemesebb, élesebb, mozgékonyabb talán, mint Verancsics, de hiányzik benne a lélek szép erkölcsi egyensúlya, mely az esztergami érseket az élet legsúlyosabb helyzeteiben is emelt fővel járatja, és nyilatkozataiban, valamint tetteiben oly jótékonyan hat reánk. Csak ritkán bocsátkozik oknyomozó fejtegetésekbe; de ítéleteit ügyesen tudja a tények előadásába beleszőni, és személyleírásait oly megjegyzésekkel kísérni, melyek minden nyugodt tárgyilagosságuk mellett is rossz indulatuaknak látszanak. A latin nyelven tökéletesen uralkodik: többnyire csinosan és világosan ír; aránylag csak kevés oly hely fordul elő, melyekben a halmozott és szabatlan kifejezések elhomályosítják az értelmet. Az idő meghatározásaiban nem mindig pontos, valamint könyvét általában vigyázó kritikával kell használni. Ennek daczára Forgách Ferencz *Commentariussai* fontos történelmi források és azok is maradnak, mind szerzőjükért, mind a tehetségért, melylyel írva vannak. Azért már jó korán, ámbár csak kéziratban használták más történetírók, és számos adata elterjedt, mi-

előtt forrásukat ismerték volna. Csak a múlt század végén adta ki Horányi Elek a művet. ¹⁾ Hogy e kiadásnál kéziratokat használt, azt megmondja a czimlapon, de, a mi épen Forgáchnál fontos volna, minőségükről és viszontagságaikról nem szól.

A tizenhatodik század legjelentékenyebb magyar történetírója mindenesetre Istvánfi Miklós. Minthogy munkája már kevés halála után megjelent, és nagy befolyással volt a történelmi képzésre Magyarországon, nagyon sajnálom, hogy e férfiú belső fejlődéséről és nyilvános szerepléséről, bármily fontos is mindakettő, csak töredékes vázlatot nyújthatok. A kez mnél levő segéd-eszközök kevésre szorítkoznak, és más történeti munkákhoz, melyek talán bővebb életrajzi adatokat tartalmaznak róla, nem férhettem hozzá. Így lényegileg csak általában a magyar történetről szóló munkákra szorítkozhattam. Kisasszonyfalvai Istvánfi Miklós 1535 táján született, ²⁾ és egy tekintélyes magyar család sarjadéka volt,

¹⁾ *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii rerum Hungaricarum sui temporis commentarii, libris XXII, e MS. in lucem prodeuntes* ed. Alexius Horányi. Posonii et Cassoviae 1788.

²⁾ Mások 1538-ra teszik. (J. G. Th. Grässe, *Lehrb. einer allg. Literärgeschichte*, 1852. III. 1. p. 1130—1132) De mivel Hierat A. a kölni kiadásban határozottan *octogenarius viridi senecta miles*-nek nevezni, egyelőre megmaradok az 1535-nél

melynek birtokai Pécs környékén feküdtek, s fia azon Istvánfi Pálnak, kit már több alkalommal mint a magyar történet és irodalom előmozdítóját ismertünk meg. Már az ily atya hire és jelleme is elég bizonyosság volna arra, hogy a fiú gondos nevelésben részesült, ha későbbi sok oldalú tevékenysége és művei nem bizonyítanak is. Valószínűleg a pécsi iskolában végezte előkészítő tanulmányait, azután a páduai és bolognai egyetemre ment, és kitűnő jártasságot szerzett a latin és görög nyelvben; ezenkívül a legfőbb európai nyelveken is könnyűséggel beszélt és írt. Nem sokára Olaszországból való visszatérése után hadi szolgálatba lépett, a mire szülőhelye környékének szorult helyzete, mert a törökök támadásainak közvetlenül ki volt téve, ösztönözte leginkább. Az első gyakorlati időt a később oly híressé lett Zrínyi Miklósnál Szigetvároan tölté. Később Oláh Miklóssal, az esztergami érsekkel jött összeköttetésbe, ki egyszersmind helytartó is volt, és titkárává lett. Úgy látszik, ez a hivatal nyitotta meg neki az utat Miksa császár bizalmához, ki őt ettől fogva gyakran használta diplomatai küldetésekre és egyezkedésekre.

II. Rudolf alatt 1578-ban a királyi tanács tagjává, és már 1581-ben a pozsonyi országgyűlés megegyezésével alnádorrá lett. Minthogy akkor a nádori méltóság üresedésben volt, neki kellett a királyt a legfelsőbb törvénykezés bizonyos ágaiban helyettesítenie. Ettől fogva Istvánfi te-

kintélye és befolyása a legfelsőbb kormánykörökben hosszú ideig gyengítetlen maradt; részt vett minden közügyben, és mellesleg a hadi dolgokban is. Ez államférfiúi tevékenysége még aggorában is ugyanazt a tetterőt mutatta, mint ifjabb éveiben. Az ő segítségével jött létre 1606. nov. 11-dikén a zsitvatoroki békekötés, melyben a porta legelőször ismerte el Ausztria egyenjogu állását. A török lemondott az évi adóról is, és a császárt az ország egy részében elismerte Magyarország királyának. Istvánfi politikai pályáját azonban csak két évvel ezután fejezte be. 1608. nov. 17-dikén, ugyanaz nap, mikor ellenfelét, Illyésházi Istvánt nádorrá választották, szélhűdés érte. Ujra visszanyerte ugyan testi és szellemi erejének használatát, ámbár az előbbi nem teljesen, de ezen időtől fogva minden közügytől visszavonult, és 1615. aprilis 1-én meghalt Vénicán, Varasd megyében. Könyvtárát és birtokainak egy részét a zágrábi jezsuitákra hagyta, történeti művének kéziratát pedig Pázmány bibornoknak, azon fölhatalmazással, hogy kiadhatja. Ez már 1622-ben Kölnben ki is adatta. ¹⁾ Azt állították némelyek, hogy Istvánfi munkájába a jezsuiták közbeszúrtak egyetmást;

¹⁾ *Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii hierati. Anno 1622. Cum gratia et privilegio S. Caes. M. speciali.*

ez a vád azonban, még ha alapos is, nem fontos. A betoldások és változtatások csak a szerző vallási és egyházi nézeteit illethették volna, ezekben pedig már életében, s így valószínűleg munkájában is teljesen egyezett Pázmánynyal. Sokkal nagyobb érdekű volna ránk nézve, ha megtudhatnók, mely eredeti kedélyialapokon nyugodott későbbi vallási szigorúsága, mely befolyások növelték ezt még gyermekkorában a családi körben, s mely körülmények és belső indító okok hozták később oly szoros viszonyba az esztergami érseki székhöz: és végre mely egyezés a jellemben és lelki hangulatban, mely nyilvános viszonyok és egyéni ösztönök vetették meg alapját Pázmánynyal való barátságának, mely a két férfit legszorosabban kapcsolta össze. Minderről azonban sehol sem találtam fölvilágosítást.

A történeti mű, melyet Istváni az utókornak hagyott, szellemének maradandó emléke, és a magyar történeti irodalom klasszikus műveinek egyike marad mindig. Eleje visszavezeti az olvasót Hunyadi Mátyás haláláig. Kitünő átnézetben jellemzi Ulászló korát és államférfiui éleslátással bonyolítja le róla a fonalakat, melyek II. Lajos uralkodásán keresztül saját korának eseményeihez vezetnek. Ezen összefüggést látható pontossággal tartja meg mindazon események leírásában, melyeket legnagyobbbrészt saját tapasztalásából ismert, és melyeknek egy félszázadon át maga is tényezője volt. Följegyzései szí-

lárd lánczolatban a zsitvatoroki békéig és Bocskay István erdélyi fejedelemnek kevéssel utána bekövetkezett haláláig terjednek; érinti még Rákóczy Zsigmond rövid működését is. Ezzel végződik művének harmincznegyedik könyve, a kidolgozottak utolsója; de mint folytonosan munkás és figyelmes szemlélője az eseményeknek, a későbbi dolgokat még négy könyvben szándékozott pótolni. Mivel azonban a szélhűdés következtében beállt bénasága megakadályozta az írásban, megelégedett tartalmuk följegyzésével. E szerint Thurzó Györgynek nádorrá választásáig (1610) folytatta volna a magyar történetet. E munkának kitünő oldala, ha szemünk elé állítjuk a századot, melyben keletkezett, és megfontoljuk szerzőjének folytonos tevékenységét, mindenekelőtt az anyag használásában és elosztásában nyilvánuló arányosság. A későbbi idők alig vannak bővebben tárgyalva, mint a korábbiak, ámbar itt Istvánfi, mint ismerője a legtöbb befolyásos személyiségnek, és birtokosa számos okiratnak, gazdag anyaggal rendelkezett, és így nagy kisértetben volt, hogy számos apróságba tévedjen. Azonban Istvánfi uralkodott magán és föladatán, mindig szeme előtt tartotta az arányosságot, megrövidítette vagy egészen mellőzte mindazt, ami a mű összbenyomásának árthatott volna. A tartalom belső világosságának megfelel a nyelvbéli előadás. Stilusa tiszta és mindenütt magán viseli a klasszikus műveltség nyomait.

Soha sem lép ki Istvánfi a nyugodt tárgyilagosság köréből; a nyilvános és általános szempontok uralkodók nála; csak ritkán bocsátkozik a személyiségek leírásába, magáról és a maga működéséről pedig a legkevesebbet szól. Valamint államférfiúi életében, úgy történeti művében is két alapelv szolgált mértékül történeti és politikai ítéletének: először a Habsburgházi fejedelmek, mint Magyarország törvényesen választott királyai iránti hűség, azután a római katolikus egyház feltétlen fönntartása. Ha föltehetjük is teljes biztossággal, hogy ezen állami alapelvei tiszta vallási és politikai motivumokból származtak, s hogy sem természetében, sem szándékában nem volt, hogy a kiméletlen erő hajthatatlan eszközeivel keresztülvigye, az adott körülmények közt mégis veszedelmesek voltak. Ehhez járult mindenekelőtt a művészi tárgyalás, mely népének jól ismert positiv jellemére volt számítva. Nem bocsátkozva hosszadalmas fontolgatásba és fáradtságos bizonyítgatásokba, melyek csak a kételkedő bizonytalanságot táplálták volna, sikert sikerhez, eredményt eredményhez, tényt tényhez soroz. Ítéletei rövidek, velősek, vaskövetkezetességük, és úgy tűnnek föl, mintha érczből volnának öntve. De legveszedelmesebb volt ama két alapelv belső természete. Az ő lelkében egygyé olvadtak össze, s úgy látszottak, mintha egymást feltételeznék, s az egyik a másik nélkül képzelhetetlen volna: zavarkeltő tévedés, melyet a leggonoszab-

bul lehetett kizsákmányolni, s valóban a legszerecsétlenebb balfogásokra és kísérletekre is vezetett. Ugyane nézetek magára a történetíróra is kedvezőtlenül hatottak vissza: ítéletei az emberekről és tényekről, ha elveinek valahogy el-lenszegülnek, többnyire méltánytalanok, gyakran kemények. Még a harmincznyolczadik könyv rövid tartalomjegyzékében is ezt mondja: »Tandem Georgius Turzó praestantissimus, nisi Lutheranae religioni faveret, in ejus locum a nobilitate electus est etc.« A külső tényeket lelkiismeretes pontossággal közli, de egyet-mást elhallgat, a mit tudhatott, és bizonyosan oly jól, sőt jobban is tudott, mint mások. A mily szilárd és hajthatatlan politikai meggyőződése, oly forró a haza, ennek alkotmánya és függetlensége iránti szeretete. A figyelem, melyet a nyilvános tárgyalások menetére fordít, a szorgalom, melylyel az országgyűlések törvényes formáit szétaglalja, sőt még az egyházi szertartásokat is apróra leírja megnyitásuk- és bezárásukkor, eléggé mutatja, mennyire szíven feküdt, hogy a nép érdeklődését törvényes jogai iránt ébren tartsa. Ez oldaláról, de csakis erről, magyar Liviusnak lehetne nevezni, mint Hammer József nevezi. ¹⁾

¹⁾ A zsitvatoroki béke alkalmával így szól róla: »A magyar teljhatalmuak nevei Magyarország legnemesebb családjaiból valók, de köztök a magyar Liviusé, Istvánfi Miklósé a klasszikus kitünőség fényében ragyog«. (Hammer, Jos. *Gesch. des osmanischen Reiches*, 1834. II. 702.)

Az ítélet egyoldalú mértéke Istvánfi művének megrovandó oldala; minden egyébben nagyon jelentékeny és kitűnő munka. Ez adta meg legelőször a tizenhatodik század magyar történetének az izekre osztott és szépalaku testet és Magyarország újabb történetének az alapot. Kézíkönyvévé lett az államférfiaknak, zsinórmértékévé az ultramontán-politikus pártnak, és a protestansoknak is figyelembe kellett venniök. Ez okból Istvánfit sokat olvasták és használták, mint több kiadása tanusítja, melyekben a szöveghez még folytatások vannak illesztve. ¹⁾ Saját korának történetére jövőben is nélkülözhetetlen segédeszköz marad.

Istvánfival egyidejűleg mások is tárgyalták Magyarország történetének egyes részeit, kik közül most csak Révai Pétert és Szilágyi Ambrust említem; ez alkalommal azonban mellőzöm őket, mert oly irányhoz tartoznak, mely végcéljával teljesen az újabb időig nyulik le, és a melyre később vissza fogok térni. Egyelőre megelégszem vázolásával a nagy ellentét továbbfejlődésének, melyet Istvánfinak személyes működése, valamint történeti műve, ha nem is szült, de legalább nagyon megerősített. Ez teljesen ösz-

¹⁾ Ezeket Grässe közli. Hogy azonban Istvánfi, mint Grässe állítja, Székely és Tinódi műveit vette volna a magáénak alapjául, a dolog nem ismeréséből származik. (Grässe, *Lehrb. d. allg. Literaturg* III. 1. p. 1130—1132.)

sze van forrva Pázmány Péter bibornok munkásságával. E hires férfiú 1570. okt. 4-dikén született Nagyváradon protestáns szülőktől, s a protestáns hitben nevelkedett. Azonban a kolozsvári iskolában mint tizenhat éves ifju áttért a katolikus vallásra, és már a következő évben a jezsuita rendbe lépett. Tanulmányait Krakkóban, Bécsben és Rómában folytatta, s miután így az európai világ felsőbb köreiben is megfordult, megkezdte első működését Grácban, hol először a bölcséleti, később a theologiai tudományokat adta elő. Innen 1607-ben visszatért Magyarországra, hogy mint rendjének tagja az ottani protestánsok térítgetésével foglalkozzék, más szóval: hogy részt vegyen az ellenreformatio nagy munkájában, melyet akkor minden oldalról megkezdettek. Hatalmas szónoki tehetségével, eljárása eszélyességével, lényének szelidségével és különösen hazafias érzésének hevével sikerült neki rövid idő alatt egész sorát a családoknak, különösen a főuriaknak, a katolikus egyház kebelébe visszavezetni. Akkor nyerte meg, mint már említettük, az agg Istvánfi föltétlen bizalmát. A közvélemény már régen kijelölte őt az esztergami érseki székre, midőn Mátyás király 1616-ban e méltóságra emelte, melyhez később a bibornoki kalapot is megkapta. Ettől fogva Pázmány minden szellemi és erkölcsi segédeszközével azon nagy czél elérésére munkálkodott, melyet maga elé tűzött. Szelid rábeszélés volt

mindig főfegyvere; de alkalmoszerűleg erőszakos eszközöktől sem riadt vissza, ha kényelmesen rendelkezhetett velök. Mindazáltal csak félig érte el célját; mert a mit a protestantismustól térbeli terjedelemben el tudott ragadni, azt ez visszanyerte külső összetartásban és belső szilárdságban. Ezt ugyanis a két erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor és Rákóczy György, védelmezték, kik kiváló tulajdonságaik, t. i. amaz az időviszonyok genialis fölhasználása, ez pedig erős kitartása által, megmérkőzhettek Pázmány bibornokkal. Még az ő életében ismételve meg kellett II. Ferdinandnak a nikolsburgi, gyarmati és pozsonyi békekötésben a protestansok jogait és szabadságait erősítenie, sőt a bibornok halála után, mely 1637-ben következett be, kénytelen volt III. Ferdinand azokat a linzi békében újlag és még terjedelmesebben megerősíteni. E szerződések, ámbár később kétszínűen mellőzték, majd erőszakosan megszügték, és mindig kétértelműen magyarázták és teljesítették, mégis megrendíthetetlen alapjai maradtak az evangélikus egyház nyilvános állásának Magyarországon. Még a szellemi emeltyük és ösztönök is, melyeket Pázmány céljaira használt, javára váltak ellenfeleinek. Az ascetikus és erkölcsi tárgyak népszerű feldolgozására mindig a magyar nyelvvel élt, még pedig oly terjedelemben, mint azelőtt senki sem. Prózájának tetszetős egyszerűsége és világossága még most is mintaszerűnek tekinthető.

E példa természetesen a protestansokat is arra ösztönözte, hogy részökről szintén honi nyelven fejtegetssék az eszméket és nézeteket, hogy a néppel megértessék magokat. Nevezetesen az egykorú történet földolgozására gondoltak, mert ebből mutathatták ki első sorban törvényes állásukat. E téren legelőször Szalárdi Jánossal találkozunk, és ámbár műve nem hatott közvetlenül korára, mégis itt kell róla megemlékezni, mert a magyar protestantismus akkori álláspontját világosan föltünteti, és így Istvánfi nézeteivel tökéletes ellentétet képez.

Szalárdi János életéről csak nagyon hézagos adatok állanak rendelkezésemre. Magyarországon született, külföldi, úgy látszik, német egyetemeken képezte ki magát, mint könyvében maga írja, és 1634-ben mint fiatal ember a gyulafejérvári állami levéltár őrévé (conservator) lett. Ezen állásában maradt évek hosszú során át, de I. Rákóczy György egyszersmind titkárául is használta, és szolgálatai elismeréseül különféle adományokkal jutalmazta meg. Később katonai, az 1666-diki országgyűlés megbízására pedig főadószedői állást viselt, de már ugyanazon év őszén meghalt. ¹⁾ E férfiú egy történeti művet

¹⁾ Csak művem nyomtatása közben értesültem a tartalmas értekezésekről, melyeket Szilágyi Sándor Erdély irodalomtörténetéről a *Budapesti Szemle* több kötetében közölt. Ezek segítségével Engelnek hibás megjegyzéseit

irt e czim alatt: *Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei, melyeket a következő posteritásnak megintetésekre, és oktatásokra tulajdon nyelvünkön egybeszedetett és megirt Szalárdi János 1662-dik esztendőben.* E krónika három szempontból érdekes és jelentékeny. Először mert a szerző erdélyi álláspontból indul ki; visszavezet bennünket e kis állam lassankénti fejlődésébe, és teljes világossággal ír jelenőségéről mind Magyarországra, mind némi tekintetben valamennyi európai ügyre nézve. Ezenkívül Szalárdi bizalmas állása a Rákóczy-házhoz kezeskedik arról, hogy sok okirat volt keze ügyében, melyeket fölhasználhatott, és egyszersmind személyekről és dolgokról oly felvilágosításokat adhatott, melyeket más nem igen adhatott volna. Végre a szerző buzgó és nyakas kálvinista volt; hazájának ügyeit tehát a legszigorúbb protestantismus világánál szemléli és itéli meg. A protestantismus pedig épen akkor egészen sajátzerű és élesen határolt állást foglalt el Magyarország politikai életében, s a különös szürkület, mely ennek következtében az országnak minden köz- és egyházi ügyét elborítja, Szalárdi könyvén is

kevés, de hiteles adattal pótolhattam. (Szilágyi S. *Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára: Budapesti Szemle*, Pest 1858. IV. 421—422.) Szilágyi közleményei nyomán Heltai életéről is határozottabban írhattam volna, azonban az a szakasz, sajnálatomra, akkor már ki volt nyomtatva.

előmlik. Rövid taglalása világosabbá fogja ez állításunkat tenni.

A krónika kilencz könyvre van osztva, melyek ismét egyes részekre oszlanak. Minden könyvét egyetemes, minden részét külön tartalomkivonat előzi meg. Már azon eszmék is figyelemre méltók, melyek az első könyv bevezetését képezik, a hol »országok, birodalmak igazgatásinak formái; a krónika megírásának oka; Erdélynek a koronátóli elszakadásától fogva, a felső saeculum-beli dolgok röviden illetetvén, iratnak meg Báthori Gábor idejéig«, — mert az egész anyagnak fényét emelik, és a későbbi tárgyalások sok részletében föltűnnek. Úgy tetszett a mindenható istennek — ez a szerző gondolatmenete, — hogy a világi uralmakat az emberek közt nem az egyformaság elve szerint rendezte el. Valamint a négy elem, ámbár egyenként ellenségkép állanak egymással szemben, az ember és a többi teremtmény testében mégis összeilleszkednek, úgy a világi hatalmak is különböző kormányuk daczára egyetértésben élhetnek egymással, és épen ez által mutathatják ki istennek nagy bölcseségét. Innen vannak a különféle államszervezetek: az aristokratikus, mely különösen Németalföldön és Belgiumban található; a demokratikus, mint Helvétiában, és végre a monarchikus, mely legtisztább kifejezését a római birodalomban találta meg. De ezen államszervezetek mindegyikének van egy veszedelmes társa is. Az első könnyen

vezet visszavonásra, a második dúló pártviszályokra, a harmadik fölkelte az önkényes uralom vágyát. Minthogy azonban mind a három isten művének tekintendő, és mind a háromnak kötelessége a törvényt tisztelni és a hazát megvédeni, az emberi belátásra van bízva, ügyes elegyítés által az egyes alkatrészek élet eltompítani, s a monarchikus, valamint demokratikus rend túlsúlyát az aristokratikus elem hozzájárulása által kisebbiteni. Így adott erre példát maga a fönséges teremtet a természet életében. Egy ősképtől életet és mozgást kapnak a bolygók; határozott törvény szerint van rendezve a darvak vándorélete, a méhek birodalma. Azonban sehol sem nyilatkoztatta ki akarátát az isten világosabban, mint választott népe sorsának intézésében. Mózeszt adta neki vezérül, ki isteni sugallat szerint föl-osztotta a népet és a hetven legöregebbet beválasztotta tanácsába. A királyoknak a tiszta hit fönntartását tette kötelességökké, s csak akkor kezdődött az ország romlása, midőn Rehabeam király nem hallgatott az öregek bölcs tanácsára. E pontnál kezdődik Erdély sorsának hasonlósága Juda és Israel országokéhoz. Valamint Juda a babyloni uralom alá került, úgy jutott Erdély is, — valószínűleg szintén bálványimádásáért — a török szultánok uralma alá. Mig azonban a monarchico-aristokratikus rendszer meg nem dült, és a tizezer arany évi adót rendesen megfizették a portának, az ország mégis boldog volt.

Mindenki nyugodtan élt fügefája alatt; a városok kiemelkedtek romjaikból, mert az isten félelme honolt bennük. A nagyok családjai reményteljes ágakat hajtottak; a nemesség, hadi nép, polgárság, az alsóbb néposztályok, valamint a középosztály láthatólag virágoztak; a halmok, völgyek és mezők sok gabonát, bort termettek, és mindenféle baromcsordákat tápláltak; nem volt hiány aranyban és ezüstben, rézben és vasban, sóban, tejben és mézben. Erdély nevét az egész keresztyénség tisztelte, s ha nem következik be erőszakos bukása, alig lehetne vele más országot összehasonlítani. De minden emberi dolog állhatatlan és mulandó, és valamint Jojachim és Zedekiás királyok alatt Juda belső helyzetében, úgy Erdély belviszonyaiban is rögtön általános zavar állott be. Az ország nagyjai ellenségesen állottak egymással szemben, és az esztelen tömeg »törökösséget, áruló nevet, teli torokkal rákogván« épen azon derék emberekre tolta a hibát, kik minden időben azon voltak, hogy a haza kárát elhárítsák, és nevezetesen a végvárakat, még életök fölláldozásával is védelmezzék a törökök ellen. Hogy tehát a jövő idők és a külső népek Erdély bukásába mint intő tükörbe tekinthessenek bele, Szalárdi János elhatározta, hogy ezen eseményeket leírja, nem tekintve sem az egyik, sem a másik pártra, sem a személyekre, hanem csak az igazságra. — Eddig Szalárdi. Logikája épen nem megdönthetetlen; de be hagy pil-

lantauunk a magyar protestansok akkori hangulatába. Az egyházi visszahatás már annyira vitte, hogy a portához való adózó viszonyban jótéteményt, megbontásában vétket láttak. E nézet, melyet a körülmények idéztek elő, mindenesetre mulékony volt; de minthogy Szalárdi épen közvetlenül a Rákóczy-ház bukása és I. Apafi Mihály trónralépte után írta, tehát oly forduló ponton, mely új viharos eseményeket sejtetett, művét mint Tököli későbbi vállalatának és valamennyi változásnak, melyek a hosszú török háborúkon és belzavarokon át a szatmári békéig vonulnak, előleges értelmezését tekinthetjük.

Erdélyi történetének fonalát a szerző azon általános eseményeknél veszi föl, melyek a mohácsi ütközetet közvetlenül megelőzték és követték. Rövid, de ügyesen rendezett átnézetben a Báthori család föllépéséig viszi a történetet, a miben Istvánfinak épen e részben mintaszerű előadását vehette alapul. Báthori Istvánban Erdély újabb és jobb korának teremtményét látja, és annál határozottabban kárhoztatja unoka-öcscsének, Zsigmondnak viseletét, ki protestans és jezsuita befolyások közt ingadozva, a portához való viszonyt meg kezdte ingatni. A bénító zavarból és sulyos lealázásból a tetterős Bocskay István mentette meg az országot; kieszközölte a bécsi békét, mely a protestansok jogait megszilárdítja és a zsitvatoroki béke által, melyet ő nagyban előmozdított, új népjogi alapot szerzett nekik.

Rákóczy Zsigmond és Báthori Gábor uralkodásának rövid érintése után Szalárdi hosszasan időz Bethlen Gábornál, nem annyira, hogy uralkodásának külső tényeit sorolja el, mint inkább, hogy a nagyszerű intézkedéseket ismertesse, melyeket a nagytehetségű fejedelem a jólét emelésére és a nép művelésére az országban életbe léptetett. Bethlen Gábor már 1629-ben, alig 50 éves korában meghalt, és rövid mozgalom után I. Rákóczy György követte a trónon. E fejedelemnek és fiainak uralkodása teszi Szalárdi művének főtárgyát, s itt egyszersemind közvetlen és megbízható egykorú forrássá lesz. Művének harmadik könyvében 1636-ig tárgyalja Rákóczy György uralkodását, a negyedikben a következő eseményeket, nevezetesen a császár ellen viselt háborukat és a fejedelem haláláig történt dolgokat. Műve különösen a társadalmi állapotok rajzolásáért tanulságos, és nagyon vonzó a fejedelem egész házi életének ismertetése által. Megismerkedünk e komoly és józan jellem gyakorlásaival és mulatságaival, s szigorú vallásosságával. Gyengéi és különösségei is föltárulnak előttünk. A takarékos háztartási szellem, mely szűkebb körben rendezőleg lép föl, megmagyarázza nekünk a közigazgatás mozgó okait, s minthogy a szerző más személyiségeket és politikai bonyodalmakat is belevon jellemzésébe, I. Rákóczy György képe az ő keze alatt az egész kor erkölcsrajzává alakul. Majdnem még

szorgalmasabban dolgozta ki Szalárdi II. Rákóczy György korát, és csakhamar be kell látnunk, hogy a fejedelmi ház belső történetének ismerete nélkül lehetetlen e fejedelemnek szélsőlegesen változó viszontagságait megfogni, ki lovagi tetteire majd nagyszerű terveken kísérli meg, majd tervtelen és kalandos viszályokban pazarolja el. A lengyel ügyek és a krimi tatárok által előidézett bonyodalmak leírása után a hatodik könyv II. Rákóczy Györgynek részvételét az éjszaki háboruban adja elő. Ehhez csatlakoznak a hetedik könyvben az 1660-dik év eseményei, a fejedelem utolsó élményei egészen haláláig és Kemény János első föllépte. A nyolczadik könyv az utóbbinak történetét és az 1661. és 1662. évek más eseményeit tartalmazza. Az egész munka a kilenczedik könyvben néhány prédikációval végződik, melyek a kor eseményeiről szólnak.

Szalárdi közleményei maradandó történeti becsüek. Olvasásánál azonban meg kell szoknunk különös tárgyalási módját; mert az Israel népével való összehasonlítás az egész könyvön végighuzódik, és Jojachim s Zedekiás királyok minduntalan fölbukkannak, hogy a szerző belevonhassa őket elmélkedéseibe. A bibliai történet gyakori használata Szalárdinál szilárd protestans meggyőződésen alapult. Ment azonban minden siralmasságtól; a dolgok fölfogása mindenütt élénk és egészséges marad, és a tényeket

érintetlenül hagyja. A történetíró stílusának nincs meg a megkívántató fejlődése, ruganyossága és átlátszósága. A Pázmány adta, de kortársai által utól nem ért példától fogva a magyar próza folytonos átalakulásban volt, mely még korántsem volt magával tisztában, és folytonosan a nyelvtani alakokkal küzdött. Mig Heltainál a folytonosan egymás mellé sorolt egyszerű mondatok egyhangúsága úntat, addig Szalárdinál épen a körmondatok terjedelmessége az, ami mind őt, mind az olvasót zavarba hozza; középtagokkal túltömött mondatainak hosszúsága a vas-türelmet is kifáraszthatja. De ezért a kínos fáradságért, melyet ily módon szerez nekünk, majdnem minden lapon más előnyök kárpótolnak. Szalárdinak helyes érzéke volt a kor szükségéi iránt; tudta, hogy vannak az emberiségnek s a haladó műveltségnek követelményei, melyeket soha sem lehet elutasítani. Mig Istvánfi folytonosan a birodalom egységét, s a mi szerinte azzal összefügg, a katolikus egyház sértetlen egységét és uralmát tartja szem előtt, addig Szalárdi mindenekelőtt az oktatásról, iskoláról, művelődésről és a házi élet erkölcsösségéről beszél, mint a közjólét első alapjairól. A hol alkalom nyílik, részvevőleg emlékszik meg a pórok elnyomott állapotáról; jól érzi korának társadalmi hiányait. A vallási szabadság, melyért küzd, az ő lelkében mindenütt polgárivá is lesz egyszersmind. A jövő politikai fejlődésének lehetőségére

nézve természetesen homályban van, s ebben csak legtöbb kortársának sorsában osztozik. De é bizonytalanság nem reménytelenség; vallási világnézeténél fogva az elbeszélt eseményekben isten küldötte próbát lát, melyet türelmesen kell kiállani, hogy megigazuljanak. Ez elismerésre méltó tulajdonságai azonban nem védhették meg Szalárdit az elfeledtetéstől. Haner és Wallaszky nem ismerik, és csak Engelnél találtam róla egy kis jegyzést.¹⁾ Csak a legujabb időben adta ki végre Kemény Zsigmond báró,²⁾ és pedig, mint mondja, kéziratok nyomán; de itt is sajnálnunk kell, hogy ezekről nem ad számot. Általában valamennyi magyar történetíró kiadása közül, melyeket ismerek, csak a Szalai László kiadta Veranesics- és másoknál találtam helyes és beható eljárást a kéziratok dolgában.

Székely és Heltai óta a magyar történetírás mélyreható szakadást mutat: ebben teljesen magán viseli az idő nyomát. Protestans tan és ultramontanizmus, polgári szabadság és absolut uralom a legélesebben kibélyegezve állanak egymással szemközt szellemi és politikai téren, míg a Habs-

¹⁾ Engel ezt mondja Szalárdi könyvéről: »Egészben véve igen tanulságos munka, megérdemelné a kiadást. Eszterházy Nep. János grófnál volt alkalmam belepilantani a kéziratba.« (Id. h. I. 22.)

²⁾ *Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilenc könyvei. Kéziratok után szerkeszté B. Kemény Zsigmond.* Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája 1853.

burg-ház és a portát a külső uralomért küzdenek. Azonban már ekkor mutatkoztak csirái egy új iránynak, mely eleintén csaknem öntudatlanul, de többszöri visszaesés után új világossággal nyitott utat fokról fokra egy nyugodt és előítélet nélküli fölfogásnak, és megújult s megváltozott szempontok alatt egy közös és terjedelmesebb cél felé vezette a történelmi munkásságot. E fejlődést, mely végre a jelenkor műveiben teljesen előtérbe lép, a következő fejezetben bővebben fogom kifejteni.

II.

Az időszak, mely II. Rákóczy György halálától (1660) a szatmári békéig (1711) terjed, s a melyet a hosszú török háborúk, folytonos belrázkódások és az alkotmányért vívott heves harczok töltenek be, a magyar történetírás fejlődésére is nagy befolyással volt. Pázmány bibornok példája megmutatta, mily fontos és jelentékeny a katolikus egyház érdekeire nézve a honi nyelv használata, s azért elkezdtek a hazai történetet is magyar nyelven tárgyalni. Így 1660-ban Bécsben egy magyar krónika jelent meg. Szerzője Petthő Gergely volt, kinek életéről semmit sem tudok. Maga a jezsuita Spangár András, a krónika folytatója is csak annyit mond, hogy a szerző valószínűleg 1626 táján halt meg. Kétségkívül a hasonnevű tekintélyes magyar család

tagja volt, melynek tagjai mindig a Habsburg-házhoz való ragaszkodásuk, és a római katolikus egyház iránti buzgóságuk által tűntek ki. A krónika maga igen egyszerű szerkezetű. A szerző egyetlenegy lapon nyújt áttekintést tizenkét nagy világeseményről Trója pusztulásától Augustusig. Ezt követi a másik lapon a különös *Privilegium Alexandri Magni, regis Macedonum, Sclaris et eorum linguae concessum*, melyet állítólag Konstantinápolyban találtak, és mindenesetre szerencsétlenül utánzott byzanti stilusban irtak. A három szakasz közül, melyek a magyar történetet tartalmazzák, az első kettőnek, t. i. az Árpád-házi és a vegyes házból eredt királyokról szólóknak ma már semmi becsök sincs. Rövid kivonatok ezek, többnyire Bonfiniból, s mint kivonatok sem igen sikerültek, sokszor hibásak az idő-meghatározásban, még ott is, a hol Bonfiniban nincs hiba. Biztosabban mozog szerzőnk a Habsburg korszakban, melyben Istvánfi a kalauza; maradandó bece azonban a tizenhetedik század első negyedében történt események elbeszélésének van, melyeket mint szemtanú, vagy legalább mint kortárs írhattott le. Itt az erdélyi fejedelmekről, nevezetesen Bethlen Gáborról és koráról néhány oly vonást és adatot őrzött meg, melyeket ma sem lehet nélkülözni. A szerző katolikus álláspontja félreismerhetetlen; de egészben véve kiméletesen van keresztülvive. Csak egyes helyek állanak

vele ellenmondásban, melyek idegen kéz befolyását gyaníttatják. E föltevés annál igazoltabb, hogy ha Spangár följegyzése Petthő haláláról helyes, a könyvet, mely csak 1660-ban jelent meg, másnak kellett sajtó alá adnia. Ezen első kiadás nincs kezemnél, s így csak a másodikra, az 1729-dikire ¹⁾ szorítkozhatom. Ebben tehát azon helyen, hol Bocskayról kezd szólni, egy NB.-vel megjegyzett bevezetést találunk, mely a törökök kiűzésére nagyon alkalmas akkori helyzetet iparkodik föltárni, s az alkalom elszalasztását a vezérek elvakult szenvedélyeinek tulajdonítja. A szerző megengedi ugyan, hogy Basta magaviseletével a népet elkeserítette, de a főhibát mégis Bocskayra tolja, kit átkozott embernek, és a romlás fiának nevez, s azt óhajtja, vajha honának ez a megrontója Bastával együtt soha sem született volna. Ehhez hasonló, és szintén NB.-vel megjegyzett fölkiáltás olvasható Bocskay halálánál. A két kifakadás közt azonban nyugodtsága által föltűnő, és Bocskaynak szervező tehetségét önkénytelenül föltűntető előadás fekszik. Ily ellenmondás, mint ez, hogy valaki először részrehajlatlanul írja le a tényeket, azután hatásukat esztelen kifakadásokkal iparkodják eltörölni, egy és ugyanazon ember lelkében nem képzelhető. Fel lehet tehát tennünk, hogy legalább az

¹⁾ Petthő Gergely, *Rövid magyar kronika*. Cassán 1729.

1729-diki kiadást valamely túlbuzgó ember, habár nagyon ügyetlenül, az olvasni vágyó közönség inye szerint megváltoztatta.

Ezt majdnem bizonyossá teszi az a mód, melyen Petthöt folytatták. Már 1702-ben újra és folytatva adta ki ugyanis az erdélyi kanczellár, Kálnoki gróf, de e kiadást nem láttam. Ezt az imént említett 1729-diki kiadás követte, mely Kassán, a jezsuiták egyik főszékhelyén jelent meg. Végre a jezsuita Spangár András is irt hozzá egy folytatást, ¹⁾ mely teljesen beavat minket az efféle népszerű történetírás gyűlöletes majdnem aljas irányába. Petthő krónikájához még három szakaszt adott, melyekben 1627-től 1732-ig folytatja a történetet. Ezen előadásnak majdnem minden sorából kilátszik a vakbuzgó ember. Távol attól, hogy a katolikus egyház igazságait védelmezné, — mely protestans, ha még oly buzgó is, tagadhatná meg e jogot a meggyőződéséhez hű katolikustól? — önző módon kizáróan a maga jezsuita-rendjét dicsőíti, minden világos ok nélkül gyalázásokkal és rágalmakkal halmozza el a máskép gondolkodókat, s így művére a kiesinyes gyűlölködés bélyegét nyomja rá. A törvényileg elismert evangélikus egyházat csak eretnekségnek, híveit csak eretnekeknek nevezi. Azért mondja el Pázmányról

¹⁾ Spangár András, Jesuvita. *A magyar krónikának, a melyet elsőben megirt Petthő Gergely etc.* Cassán 1734.

csak azt, a mit a Jézus-társaság érdekében tett, azért emészteti meg Bethlen Gábor bűnös testét sz. Antal tüzével, és áldja a megtért Nádasdy Ferencz emlékét, a ki istenfélő túlbuzgalmában az egész eretnekséget gyökerestül kiirtja vala, ha rajta áll. Ellenben egy szóval sem említi a protestansok védelmére kiadott államrendeleteket. Az egyes fejezetek után néha kis költemények következnek, melyek által az előrebocsátott tartalomnak ízetlen szavakban akar nyomatékot adni. A krónikához különféle hasznos dolgok vannak mellékelve. Legelőször is sz. István király uralkodásának chronologikus áttekintése, de különösen intései fiához, hogy ebből — mint Spangár mondja — megláthassák az eretnekek, mennyire eltévedtek a szent király szándékaitól. Ezt a szent István kinevezte püspökök és érsekek jegyzéke követi, és végre a magyarországi és erdélyi eretnekek krónikája, bűneik hosszú lajstromával, egészen az 1732. évig lehozva. Ezt Spangár azon óhajlásával végzi, hogy adja isten, hogy ezentúl Magyarországon egy hitvallás, egy akol és egy pásztor legyen. Végül *Magyar Bibliothékájára* utalja az olvasót, melyben sok más, szép és hasznos dolgot találhat

Valószínűleg azon könyvet érti ezalatt Spangár, melyet 1738-ban adott ki. ¹⁾ Fárasztó hosszú

¹⁾ Spangár András, Jesuvita. *Magyarkronika diszessen és rövideden elő adván etc. de legfőképen a Magyarok bibliothekájával etc.* Kassán 1738.

czimét egy sz. Istvánhoz intézett phantastikus ajánlás követi, kinek hathatós imádsága segítségével remél majdan az örök boldogság országába beköltözhetni. Egy igen sovány fejezetben néhány magyar könyvről, és egy másikban, mely nem kevésbbé hézagos, Pannonia régi földrajzá-ról szól. Ezután egyebek közt közli a királyok, nádorok és erdélyi fejedelmek sorozatát. Elmond egyet-mást a régi magyarok vallásáról, ruházatáról és fegyverzetéről, törvényei-, építményei- és érmeiről. Ehhez csatlakozik az ókor vázlatos története a világ teremtésétől szűz Mária születéséig. Kimerítően tárgyalja Spangár az utóbbinak történetét, valamint tiszteletét Magyarországon, s ezt is csak azért, hogy az eretnekekre rápiríthasson. E tarka keverék befejezését egy meglehetősen terjedelmes, a jezsuiták nézetei-hez szabott magyar krónika képezi, melyben főszerepet az egyháztörténeti jegyzetek és klasz-tromok alapításáról szóló tudósítások játszanak. Ez volt körülbelül tartalma a kézikönyvnek, melynek Spangár atya nézete szerint be kellett töltenie egy istenfélő magyar ember eszmekörét. Drastikus és durva humorban nem szenvedtek hiányt az efféle termékek; de különben mint al-tató varázsital hatottak, előmozdították a köz-állapotok megkövülését, és egyformán szedték rá a népeket s az uralkodókat. Az ember elszomorodhatnék a magyar népirodalom akkori sivár terméketlenségén, ha nem jelentkezett volna

minden oldalról egy hatalmas ellen-áramlat, s ha épen abban a pillanatban, mikor Spangár atya a legesztelenebb módon heveskedett, nem indult volna meg már a magyar történelem a tudományos tárgyalás útján. Hogy a fejlődést belső összefüggésében megérthessük, néhány lépést kell tennünk visszafelé.

Az egyetemes történet, nevezetesen ennek nemesebb népszerű földolgozása érdekében mindenestre igen kevés történt, ámbar a protestans írók épen e téren szegülhettek volna ellene a jezsuiták törekvéseinek. Azonban Heltai óta alig találni nyomát ily iránynak, és félreismerhetetlen, hogy a protestans élet Magyarországon a tizenhetedik század második felében ki volt ragadva összefüggéséből és belsőleg megtörve. Megjelent ugyan 1692-ben Debreczenben egy rövid magyar történet Lisznai Páltól, de e kicsiny és jelentéktelen könyv inkább megerősíti, mint megczáfolja a fönnebbi állítást. Magam nem láthattam a művet, mert a pesti Akadémia birtokában levő példányát ¹⁾ mint unicumot őrzik, s így arra voltam szorulva, a mit mások irtak róla. A szerző debreczeni tanítónak mondja magát, és kálvinista volt. Történeti műve a 268-ik

¹⁾ Lisznai Kovács Pál. *Magyarok krónikája, mely be foglal etc. Debretzenben 1692.* Én főleg Hunfalvy Pál adatait használtam; de l. Szilágyi Sándor, *Erdély irodalom-története.* (Budapesti Szemle 1858. IV. 396. stb.)

évvel kezdődik, és Hunyadi Mátyás koronázásával (1464) végződik, tehát épen azt a korszakot hagyja érintetlenül, melyben a protestans álláspontot érvényre juttathatta volna. A nép őstörténetére nézve a szerző különben az előbbi idők tévedéseinek alapján áll. A hunnokat egyesesen magyaroknak tartja, és Jornandesről, a görög történetíróról és Belizár tanácsosáról azt beszéli, hogy a magyarokat gyűlölségből rágalmazta; ezenkívül szerinte Attilának, Bendeguz fiának, és az európai tatárok királyának elődei nem éjszaki, hanem déli Ázsiából jöttek. A krónikának több mint fele a hunnok és avarok történetével foglalkozik. A benne összeállított adatokból azt tudjuk meg, hogy Árpád 744-ben 210,857 tatár fölött uralkodott, és hogy 748-ban Erdélybe jött, a hol már ezigányok és szászok laktak akkor. A honfoglalás történetét hosszadalmasan írja le, de a sz. Istvántól Hunyadi Jánosig terjedő korszakkal harmincz lapon végez, és végül még Mátyás királyról mond el egyet-mást. — Liszniai könyve, mint látjuk, csak szegényes segédszer volt és Heltai még mindig legjobb történeti népkönyve maradt a magyaroknak.

Ila a magyar történet a nevezett időszakban szegény volt az egész magyar történetet tárgyaló művekben, annál gazdagabb volt olyanokban, melyek egyes időszakokról vagy országrészekről szóltak, és emlékiratokban, melyek a kor esemé-

nyeit a legkülönbözőbb szempontok szerint adták elő. Az első téren Somogyi Ambrusról kell legelőször szólnom. Tekintélyes és tehetős családból származott, s 1564 táján született. Protestans hitben nevelkedett, és jó klasszikus képzést nyert; később Belső-Szolnok megyében jegyzőséget viselt. Midőn az állhatatlan Báthori Zsigmond utoljára tett kísérletet elvesztett fejedelemsége visszanyerésére, épen e vidéken dőlt el a harcz. A goroszlói összeütközésben Székely Mózes, Báthori vezérét, 1601. aug. 3-dikán a császáriak teljesen megverték, és Somogyi másokkal együtt kénytelen volt Beszterczére menekülni. Itt önkénytelenül is nyugalomra kárhoztatva, és vagyona nagyobb részétől megfosztva, kettőzött buzgalommal látott a történelem tanulmányozásához; mert — mint maga mondja, — minden tudomány ismerete hasznos és kellemes, de a történelmi tudományt a leghasznosabbnak és legkellemesebbnek tartják. Korának eseményeit akarta leírni, különös tekintettel Erdélyre, és egyszersmind a megelőző korszak átnézetével. Így keletkezett műve, mely Hunyadi Mátyás halálával kezdődik és 1604-el végződik. Az utóbbi évben fejezte be, s csak később toldotta hozzá az 1605. évről szóló pótlékot. Az idő tehát, mely alatt feladatát megoldotta, nagyon szűken volt kimérve, s ha a segédeszközök hiánya daczára mégis létre tudta hozni, csak abból magyarázható meg, hogy mint maga is érinti, már hosz-

szabb idő óta gyűjtögette a művéhez szükségelt adatokat. Az előbbi korra nézve Somogyi több kisebb iraton kívül különösen Zsámboki János és Giovio Pál történelmi dolgozatait használta, ámbár annak az osztrák párthoz való szítását, ennek a személy és helynevek zavartságát szeméreveti. A későbbi korszakot saját tapasztalásából ismerte, és azért művét az 1588. évtől fogva használható egykoru forrásnak lehet tekinteni. Csak ritkán bocsátkozik az ország belállapotainak leírásába; de a tények elbeszélése áttekinthető és világos. Minthogy Somogyi könyvét több tekintélyes erdélyi ember rögtön elkészülése után megkedvelte, úgy látszik már korán elterjedt kéziratban, és még Istvánfi is használta műve végén. Az utóbbinak legalább egész fejezetei majdnem szóról szóra megegyeznek Somogyi előadásával, és Istvánfinak módosító keze csak abban mutatkozik, hogy egyes egyházi dolgokról szóló helyeket, melyek irányával ellentekeztek, mellőzött, és egyes kisebb toldalékokat hasonló szellemben hozzáadott. Somogyi a jelen század kezdetéig kiadatlan maradt, és midőn Eder sajtó alá rendezte, ¹⁾ a szerző eredeti kézírata már nem volt föltalálható. A kiadó a szerző első könyvét bíráló megjegyzésekkel kísérte,

¹⁾ *Ambrosii Simigiani historia rer. ungar. et transsilv.* (Eder, *Scriptores rerum transsilv.* II. 1. és 2. Cibinii 1800 és 1840.)

melyek gyakran maguk is újabb kritikát kívánnak, de az akkori kor történetírásának megítélésére becses anyagot tartalmaznak.

Sokkal nagyobb becsü es már szerzőjének állása, műveltsége által is tekintélyesebb az a munka, melyet Bethlen János hagyott az utókorra. E férfiú munkásságának előadása magában foglalná Erdély egykoru történetének nagy részét; azért csak a következőkre szoritkozom. Bethlen János Erdély legelőbbkelő családjai egyikének sarjadéka volt, és 1613-ban született. Láta és személyesen ismerte még Bethlen Gábort, ki különösen megkedvelte a nagyreményü ifjút, s ezután I. Rákóczy György alatt először lépett közszolgálatba. A lengyel hadjárat folytán, melyet II. Rákóczy György kezdett, egy ideig Krakkó parancsnoka volt, és onnan csapataival együtt épségben tért vissza honába, míg a fejedelem csak kitünően fölszerelt sergének elvesztése és Erdély minden államjogi viszonyának megbomlása után léphetett ismét a hazai földre. Azonnal megkezdődtek a viszályok közte és Barcsay Ákos közt; Bethlen János az utóbbinak oldalára állt, mivel Rákóczy állásának tartathatlanságát belátta. Miután ez a gyalui csatában 1660. május 22-én tönkre ment, Barcsaynak Kemény Jánosban új veszedelmes ellenfele támadt. Bethlen mindezen változatos eseményekbe belebonyolódott. Keménytől erőszakkal kényszerítva, hogy szolgálatába lépjen, végre, miután

ez is elvesztette trónját és életét, Apafi Mihály alatt elnyerte a fontos erdélyi kancellári hivatalt. Sokáig szilárdan állt a szenvedélyes fondorkodások közepett, melyek a kis erdélyi udvarnál folytonosan működtek; de végre ő sem kerülhetett ki irigyei támadásait. Politikai üldözés keserítette meg utolsó éveit életének, melyet hosszas testi szenvedések után 1678-ban fejezett be. Lényének részrehajlatlanságát, jellemének becsületességét és rendkívüli buzgóságát ellenfelei is elismerték; humánus szellemét pedig a legnemesebb közhasznú tettekben mutatta ki. Emelte és támogatta a marosvásárhelyi és enyedi iskolákat; az udvarhelyit maga alapította. Számos teendője daczára nem fordult el a tudománytól, s az éj csendes óráit szentelte neki.

Ha ily életteher mellett általában nehéz volt történeti művet írni, annál jobban fölkelti csodálkozásunkat, ha látjuk, mily rövid idő alatt, s mily jelesen teljesítette Bethlen e föladatot. Már 1663-ban bocsátotta közre az *Erdélyi történet négy könyvét*,¹⁾ mely a Bethlen Gábor halálától 1663-ig történt dolgokat foglalta magában. Ebben főleg Apafi fejedelem kivánságának tett eleget, s egyszersmind azon szándékkal írta,

¹⁾ *Rerum transilvanicarum libri quatuor etc. Authore Ivanni Bethlenis. Anno salutis 1663.* Ez az első, szebeni kiadás, úgy látszik, ritka; de a mű később több kiadást ért.

hogy az erdélyi állam akkori különös helyzetének elfogulatlan megítéléséhez európai körökben is hozzájáruljon. Maga is érezte, mily nehéz a kortársak tetteiről szólni. De ő nem látja be — úgymond az ajánlásban, — miért ne írná le azt a valósághoz híven, a mit mások nem resteltek mondani és megtenni; mert a ki azt mondja és teszi, a mi neki tetszik, annak azt is meg kell hallgatnia és tudnia, a mi neki nem tetszik. E könyv legfőbb előnye az anyag egyenletes földolgozásában és azon biztosságban van, melylyel a fejlődés fonalát kezében tartja. Az elbeszélés rendületlen nyugalma antik példányokra emlékeztet, s ezekkel nem áll ellenmondasban, ha nyilvánosságos gonosz tettek elbeszélésénél néha a hidegségig száll le. Általában Bethlen őrizkedett belemélyedni a tettek titkos indító okaiba; azon nézetnek látszott hódolni, hogy az élet viszontagságai sokkal kevésbé függnék az egyesek szándékától, mint az ellenkező érdekek összeütközésétől. A jellemeket rövid, de többnyire nagyon fontos megjegyzésekkel festi. Ily előnyökkel Bethlen az erdélyi történet tárgyalt részére nézve a főforrás marad, ámbár Szalárdit sem lehet mellette nélkülözni. Istvánfinak tágabb a látköre, de politikai éleslátásban mögötte áll Bethlennek.

Munkája végén megígérte a szerző, hogy a későbbi eseményeket is leírja. Ezt meg is tette 1663-tól 1673 végeig; de följegyzéseit már nem

tehetette közzé. Csak egy századdal halála után adta ki ezeket Horányi Elek ¹⁾); de magyarázatai arról nem adnak fölvilágosítást, hogy a Rustenfeld csász. udv. kamarai tanácsosnál föl talált kézirat Bethlen sajátkezű kézírata, vagy csak másolata volt-e, ámbár tartalom és alak teljesen a valódiság bélyegét viselik magokon. A könyv egyes kész szakaszokon kívül, vázlatos, de a tárgyak tekintetében szorgalmasan kidolgozott jegyzetkből áll, melyeket a szerző összefüggő egészszé akart földolgozni. Hogy a mindenfelé elfoglalt államférfiú mily sietséggel írta szabad óráiban e följegyzéseket, bizonyítja a magyar curialis stílus, mely itt sokkal szabadabban lép elő, mint az előbbi műben. Majd krónikaszerű elbeszélésekkel találkozunk, melyekben belső kapcsolat nélkül történik az átmenet egyik tárgyról a másikra; majd egyes naplószerű följegyzésekkel, majd végre kimerítő jelentésekkel erről vagy amarról az eseményről, melyeket Bethlen szóbeli közlések nyomán írt le. Fontosak a nagy számmal közbeszúrt okiratok, különösen a portával folytatott diplomáciai alkudozások, és az egész nélkülözhetetlen anyagot nyújt a történetbuvárnak.

Szélesebb tervezetű történeti művet írt Beth-

¹⁾ *Histor. rer. transilv. ab a. 1662. producta et concinnata auctore Joanne Bethlenio.* Recogn. Alexius Horányi. Tom. 2. Viennae 1782—1783.

len Farkas, Jánosnak fiatalabb kortársa, ki ugyan azon családnak másik ágához tartozott. Valószínűleg 1639 táján született, ámbár némelyek 1648-ra teszik születését.¹⁾ Első oktatását az apai háznál nyerte; s itt nyerte egyszersmind nagyműveltségü atyja mellett, ki több államhivatalt viselt, az első benyomások, melyek irányt adtak neki egész életére. Lelkesült a nyilvános szereplésért és a történelemért; mindakét cél szorosan összefüggött egymással lelkében. Történelmi buvárlatait szünet nélkül üzte, s azért őszintén sajnálta, hogy már tizenötödik évében megzavarták tudományos oktatását. Erdély akkori zavarai önkénytelenül belevonták a pártélet örvényébe, ámbár ebben lehetőleg elfogulatlan álláspontot igyekezett elfoglalni. II. Rákóczy György ügyét ő is csakhamar elhagyta, és Barsay Ákos jellemtelen gyengesége rábirta, hogy határozottan Kemény János pártjára álljon, ki nek legalább határozott cél látszott szeme előtt lebegni. Midőn azonban ez is megbukott, Bethlen visszavonult a közügyektől. E közben Apafi békülékenységevel a kedélyeket lecsillapítani és

¹⁾ Az okok, melyeket Szilágyi Sándor az előbbi év mellett fölhoz, nekem meggyőzőknek látszanak. A születés évének meghatározása azonban fontos, mert azon kérdés eldöntése, vajon Bethlen valóban szerzője-e a róla nevezett műnek, jó részben ettől függ. (Szilágyi Sándor, *Erdélyi irodalomtörténete*, *Budapesti Szemle* 1858. IV. 407—408.)

az ország tehetséges férfait szolgálatába vonni iparkodott; így Bethlen Farkas is ismét részt vett az államügyekben. Tagja lett a fejedelmi tanácsnak, 1675-től fogva Bethlen János betegsége alatt Erdély kancellárságát viselte, s ennek halála után, 1678-ban véglegesen elfoglalta ezen méltóságot, s még ugyanazon évben követnek ment Konstantinápolyba. De e munkássága közben már 1679. decz. 20-dikán elragadta a nagyérdemű és még férfikora virágában levő Bethlent a halál.

Bethlen Farkas egy latin történeti művet hagyott maga után, melynek hosszú idő óta minden szabad óráját szentelte. Eredeti terve szerint a mohácsi vésztől az ő koráig történeteket kellett volna felölelnie; de hivatalos teendői miatt már az 1609-dik évvel kellett végeznie. Noha, mint az utóbb említett munkák, különösen Erdély történetét tárgyalja, mégis kétféle előnye által lényegesen különbözik tőlök. Először általános szempontból tekinti az erdélyi eseményeket, és a magyar történettel szorosabb kapcsolatba hozza őket. Azután Bethlen fölismerte az előbbi krónikások ellenmondásait és hézagait. Azért a rászármazott anyagot helyesen iparkodott kiválogatni, és így a történetet szilárd tényekre alapítani. Műve első kezdetét mutatja a kritikai eljárásnak, a hogy addig még sehol sem üzték. Előadása alapjául Istvánfi művét választotta, minthogy legalkalmasabb volt; azonban sok he-

lyen kijavította és kiegészítette más írók adataival, s általában használta a tizenhatodik század összes forrásmunkáit Somogyi Ambrusig és Szamosközy Istvánig, Bocskay fejedelem történetírójáig. A hol a stilus és fölfogás hozzáillett az övéhez, megtartotta a szavakat; nagyobbbrészt azonban csak a lényegét választotta ki, és ezt beleillesztette azon formába, melyet az egésznek adott. Az elbeszélés fonalába művészi ügyességgel szőtt be egy csomó okleveles bizonytságot. A mily gazdag és sokféle az összehordott anyag, oly egyszerű és világos marad stilusa; ez szemlélhetőleg emeli ki a tényeket, s az értelmet és a kedélyt egyaránt kielégíti. De ha ezen előnyei nem volnának is, Bethlen Farkas műve már csak azért is nagy érdekű maradna, hogy nagy szakaszokat tartalmaz oly történetírókból, kiktől különben csak töredékeink vannak, vagy a kiknek művei még kéziratban rejlenek, vagy egészen elvesztek.

Bethlen Farkas élete utolsó évében műve kiadását szorgalmazta, és rögtön bekövetkezett halála után öcsese, Bethlen Elek folytatta a megkezdett vállalatot. Kassáról Keresd várába hozatott egy nyomdát, és a mű nyomtatását megkezdette. A munka azonban a kiadó elfoglaltsága miatt lassan haladt, és az 1690-diki Tököli-betörés az egész dolognak végét szakasztotta. A nyomdának Segesvárra kellett menekülnie; a kinyomtatott példányok mindenfelé elszóródtak; Bethlen

Farkas saját kézírata elveszett. Csak száz évvel később adta ki Hochmeister Márton szebeni könyvtáros a mű tiz első könyvét a Keresden nyomtatott példányok egyike szerint, és később Benkő József kiadta a hat hátralevő könyvet is, melyeknek szövegét több, jobbára hiányos kéziratból iparkodott helyreállítani. ¹⁾ Az utóbbi a Bethlen művének ötödik kötete elé irt előszavában azon állítást, hogy e történeti mű voltaképen nem Bethlentől származik, hanem két lengyeltől, kik nála tartózkodtak, hathatós okokkal czáfolja. Ez az állítás különben azok után, a miket Szilágyi Sándor nevezett értekezésében még ellene fölhozott, teljesen megdőntöttek tekinthető.

E történeti műveken kívül a magyar irodalomnak ugyanezen korból számos emlékirata is van. Szerzőik, rendesen tevékeny és kiváló férfiak, vagy a magok élete viszonyait veszik alapul, és ebből kiindulva érnek a közügyekhez, vagy pedig ezekből indulnak ki, és saját viszonytagságaik elbeszélését ezekbe szövik bele. Az ilyenmű munkák már magokban is rendkívül becses történeti források; létrejöttük azonban különösen épen a magyar történetre nézve hasznos. E téren is a kis Erdély, különösen protestans

¹⁾ A négy első kötet előttem fekvő második kiadásának címe: *Wolfgangi de Bethlen, historia de rebus transsilvanicis tom. I.—IV. Cibinii, 1782—1785* Ehhez járult: Tom V. és VI. recogn. Josephus Benkő. Cibinii 1789—1793.

része nyújtott aránylag legtöbbet. A legrégibb ezen emlékiratok közül a Kemény János fejedeleme, ki II. Rákóczy György halála után ép oly szerencsétlen, mint kétértelmű állást foglalt el, uralkodását kegyetlenséggel kezdte, és a nélkül, hogy akármelyik pártnak teljes bizalmát birta volna, 1662. jan. 23. dikán a nagyszöllősi csatában, nem messze Segesvártól lelte halálát. 1607-ben született, s így gyermekkorá Báthori Gábor idejébe esett. Már tizenhat éves korában Bethlen Gábor udvarába jött, I. Rákóczy György alatt is részt vett a közügyekben, II. Rákóczy Györggyel elment a szerencsétlen lengyel hadjáratba, de tatár fogságba került, melyből csak akkor térhetett vissza, midőn Erdélyben nyilvános pártdulakodások keletkeztek a fejedelemségért. Sajnos, hogy az emlékiratok II. Rákóczy trónraléptével megszűnnek, s így Kemény életének legfontosabb szakaszát érintetlenül hagyják. A mily érdekes lett volna saját szájából hallanunk későbbi politikai eljárásának okait, oly köszönettel tartozunk a meglevőért is. Gyermekkori benyomások és elbeszélések szerint jellemzi az akkori befolyásos államférfiakat és fejedelmeket, mint: Székely Mózest, Bocskay Istvánt, Rákóczy Zsigmondot, Homonnai Bálintot és Báthori Gábort, saját tapasztalása szerint különösen Bethlen Gábort, kinek kiváló személyisége, úgy látszik, mély benyomást gyakorolt reá. Legtovább időz, mert azon időbe esik férfikori tevé-

kenysége, I. Rákóczy Györgynél, kiról azonban nem igen kedvezően nyilatkozik. Mind e leírások egyszersmind az akkori társadalmi állapotok, erkölcsök és szokások ismeretére is számos adatot szolgáltatnak, ámbár a dolgok, melyek a fejedelmet foglalkoztatják, nem annyira a nép üde életében, mint inkább az udvar és az előkelő családok körében mozognak. Illetik továbbá a kornak kormányügyeit és politikai fonalait, melyeket Kemény a kicsinyes cselszövényekig, mindenütt szellemesen és éles látással, néha pessimistikus hajlamokkal követ. Különben mérsékelt előadásából alig lehetne lényének későbbi szenvedélyességét kiolvasni. Csak néha juttatja eszünkbe bizonyos diplomatiái hidegség, hogy titkos gondolatokat el tudott rejteni, és I. Rákóczy György jellemzésében érezhető a folytonosan növekvő belső elkeseredés. Ha mindezzel még nem lehet is okadatolni a férfiú későbbi fellépését, emlékiratai mégis tartalmazznak némi újjmutatásokat, melyek jellemének megfejtését megkönnyítik. — Kemény emlékiratai sokáig nem kerültek a nyilvánosság elé; de úgy látszik, sokan olvasták, mert a kutatások számos másolatát hozták napfényre. Egy ilyenből adta ki legelőször Rummy Károly, de számos hibával. Csak Szalainak sikerült az eredeti kéziratból tenni közzé, ¹⁾

¹⁾ *Kemény János erdélyi fejedelem önéletleirása.* Kiadta Szalay László. Pest 1856.

és a hézagokat több másolat gondos összehasonlítása által kitölteni.

Egészen más jellegű, és korának történetére nézve hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű Bethlen Miklós önéletrajza. Ő a történetíró Bethlen János legidősebb fia volt, és 1642-ben született Kis-Búnban. Nevelését a fejevári iskolában nyerte. Azon időben, midőn hazáját Barcsay Ákos és Kemény János, később az utóbbi és Apafi Mihály viszályai háborgatták, a heidelbergi egyetemre ment, hol akkor híres férfiak, mint Spanheim, Köttinger, Puffendorf Sámuel és Camerarius Joachim működtek mint tanárok. Ő nevezetesen a két elsőnek hittudományi előadásait hallgatta. Ezután az utrechti és leydeni egyetemet látogatta meg, s innen Párisba és Londonba ment. Mint fejedelmi család sarjadékát a felsőbb körökben is előzékenyen fogadták. Csak 1664-ben tért vissza Németalföldre és éjszaki Németországon keresztül hazájába. Midőn még ugyanazon évben, a vasvári béke után, meglátogatta Zrinyi Miklóst Csáktornyan, 1664. nov. 18-dikán tanúja volt a híres férfiú tragikus halálának. Kevéssel megnősülése után, 1667-ben közpályára lépett, és egymás után több államhivatalt viselt; de a fejedelemség változékony sorsa zavarólag hatott állására. 1676-ban, mint a Béldi-féle összeesküvés állítólagos részesét, elfogták, s ámbár már a következő évben kénytelenek voltak visszaadni szabadságát, előbbi hiva-

talát, az udvarhelyszéki főkapitányságot nem nyerte vissza. Több évi szünetelés után 1681-ben ismét hivatalt vállalt; de csak 1690-ben, midőn a fogarasi országgyűlés Erdély államkancellárjává tette, nyert oly működési kört, hogy az államügyekre közvetlenül befolyhatott. Épen akkor kezdődött az Erdély belső fejlődésére fontos átmeneti korszak, melyben az volt a kérdés, hogy Erdély visszakapcsolja-e magát Magyarországhoz, vagy külön fejedelemséget képezzen-e Ausztria védelme alatt, vagy pedig a császár közvetlen kormánya alatt külön törvényhozással álljon-e fönnt továbbra is. A Magyarországhoz való visszakapcsolódást kevesen pártolták; a külön fejedelemség föllállítását megghiúsította az osztrák párt, s így csak az utolsó lehetőség volt hátra. Az uralkodó családok kényelmesnek találták a császár távollétét, mert így a kormány gyeploít annál biztosabban tarthatták a magok kezében. E törekvés természetes kifolyása volt a dolgok állapotának, mindazonáltal politikai tévedés, mert már akkor könnyű volt belátni, hogy ha a Kollonics bibornok által vezérelt visszahatas győzelemre jutott volna Magyarországon, Bécsben Erdély arany függetlenségével nem törődtek volna sokat. Bethlen Miklós azonban erről ép oly kevésbé volt tisztában, mint mások, és hazafias buzgalommal védelmezte Erdély önállóságát. Meg kell neki adni, hogy ő mindenütt, nevezetesen az erdélyi udvari kancellária föl-

állításánál a megvesztegethetőség befolyását megelőzni, és a hatóságok alkotmányoszerű működését megszilárdítani iparkodott. De épen ez által rontotta el a dolgot az absolutismus befolyásos képviselőivel, s midőn a szilárd alapot mindinkább enyészni látta maga alól, nézetei phantastikusak kezdtek lenni. A felső-magyarországi mozgalmak kitörése után egy különös emlékiratot irt latin nyelven e czim alatt: *Columba Noae cum ramo olivae sive amphora aquae* etc., melyben minden pártot ki akart elégíteni, és mindenikkel elrontotta a dolgot. Legkevesebb tetszésre találtak tervei az osztrák kormány felsőbb köreiben. Rabutin tábornok 1704-ben elfogatta, bűnösnek nyilvánította, de végre, minthogy a császári udvarra hivatkozott, Bécsbe küldötte. Csak harminczegy havi fogság után nyerte vissza szabadságát, s 1708-ben engedélyt kapott ugyan, hogy családjával együtt élhessen, de hazájába nem volt többé szabad visszatérnie. Meghalt Bécsben 1716. okt. 17-dikén.

E művelt és tapasztalt államférfi emlékiratokat hagyott maga után, melyekben élményeit az erdélyi eseményekkel együtt részletesen leírta gyermekkorától kezdve 1704-ig, második fogsága idejéig. Nagyobbrészt Bécsben, fogsága alatt írta; később kiegészítette és javította. A tények elbeszélését félig bölcselkedő, félig theologiai értekezés előzi meg, mely huszonegy szakaszt tölt be. A szerző itt az ember erkölcsi föl-

adatairól, az egyesnek viszonyáról a társadalomhoz, a jó hír becséről, a tiszta és bűnös hajlamokról, a halhatatlanságról s hasonló kérdésekről fejtegeti nézeteit. Állításait a szentírás mondataival bizonyítja, miben rendkívüli jártasságot tanúsít; még a református egyház dogmatikus tanaiba is átcsap. Ezen elmélkedések az emberi sziv finom lélektani ismeretéről tesznek tanúságot, de az eszmemenetben gyakori ismételések vannak. Nem lehet tagadni azt sem, hogy Bethlen Miklós kissé öntetszőleg bőbeszédű, úgy hogy a kicsinyességig megy, mikor pl. saját külső megjelenésének előnyeit festi le előttünk, sőt még szakálla történetét sem hallgatja el. Mindezen gyengéi mellett is igen becses munka marad önéletrajza, és épen hiányain keresztül jutunk legfőbb előnyeihez. Bethlen Miklós egyenes és becsületes jellem volt, s igazságszeretete belső és gyakorlati ájtatosságán alapult. Minthogy tévedéseit nem iparkodik palástolni, sőt egy helyen ifjúsága hibáit is elmondja, egy más helyen pedig nem hallgatja el izgatott állapotának rossz következményeit, abban is hitelt érdemel, a mit másokról mond. Az élet minden viszonyába való behatolása, meggyőződéséhez való ragaszkodása és emberszerető jóakarata, mely mindenütt nyilvánul, képezik a legélesebb ellentétet a hideg, gyanakodó Keményhez, ki a kívülre lévő dolgokat csak eszközöknek tekinti a maga céljaira. A mily igaz, a mit a nyers Cserei Bethlen Mik-

lósra vonatkozólag mond, hogy: ha a bölcsek megbotlik, sokkal nagyobb esik, mint közönséges golyhó, mégis minden ellenmondása daczára mindig tisztelni tanuljuk benne a nemes embert. Midőn Bethlen Miklós írni kezdett, becsvágyát már bizonyos józan fölfogás váltotta föl; de mozgékony szellemében annál élénkebben tükröződtek vissza Erdély zilált viszonyai. A főurak házi életét, valamint a nagy események hatásait, az uralkodó személyek alatti üzemeket, valamint a jezsuiták ravasz ármányait — mindezen egy időben összeható elemeket érdekes tények sorozatán át állítja ítéletünk elé. A stilus hajlékonyságra törekvést mutat, és egyes szakaszok, mint Zrinyi halála, Bethlen első elfogatása Fejérvárott, Apafi közeli haláláról látott álma és magyarázata, és egyéb csaknem novellaszerű epizódokként emelkednek ki az egészből. Bethlen Miklós emlékiratai is sokáig el voltak zárva a nyilvánosság elől, és csak kéziratban keringtek. Ehhez járulhattak a neve alatt megjelent francia emlékiratok is; azonban ki van mutatva, hogy szóbeli közlések nyomán készültek ugyan, melyeket a magyar államférfi a francia abbé Révérendnek tett, de csak később adta ki az utóbbinak irataiból egy névtelen szerző. ¹⁾ Az első kritikai kiadást Szalay rendezte, de nem a szerző

¹⁾ *Les mémoires du comte Bethlen Niclos.* Amsterdam, chez Jean Swart sur le Kneuterdyk 1736.

eredeti kézirata után, mert az nem volt föltalálható, hanem másolatok nyomán, melyekről a kiadó az előszóban számot ad. ¹⁾)

Közvetlenül Bethlen Miklóshoz sorakozik egy fiatalabb kortársa, nagyajtai Cserei Mihály. Ez tekintélyes székely családból származott, és 1668. okt. 21-dikén, Rákoson, Fel-Csikban született. Minthogy atyja Apafi Mihály alatt Fogarasvár kapitánya volt, az ottani iskolában nyerte az első oktatást. Tizenegy éves korában, 1679-ben további kiképezés végett az udvarhelyi collegiumba küldték; de még ugyanezen évben súlyos csapás érte családját. Atyja, elkecsereedve az akkori állapotok visszásságán, visszavonult az udvartól nagyajtai jószágára, de ezzel nem kerülhette ki ellenségei üldözéseit. Teleki Mihály indítására elfogták, egyik börtönből a másikba hurczolták, jószágai nagyobb részétől megfosztották, a legalacsonyabb munkákra kényszerítették, sőt még utezatisztogatásra is használták, a mi, mint fia mondja, az erdélyi nemes szabad állásában hallatlan dolog volt. Atyja fogsága 1685-ig tartott, és a fiú az egész idő alatt az udvarhelyi iskolában maradt. Midőn végre kezeség mellett szabadon bocsátották az öreg Csereit, megtakarított pénze föl volt emésztve, vagyoni viszonyai szétzilálva. Visszahitta tehát az isko-

¹⁾ *Gróf Bethlen Miklós önéletirása.* Kiadta Szalay László. 2. kötet. Pest 1858—1860.

lából fiát, az utóbbinak nagy sajnálatára, ki még későbbi éveiben is mindig azt hitte, hogy tanulmányai félbeszakasztása nélkül használhatóbb ember vált volna belőle. Egy ideig Nagy-Ajtán'tartózkodott, azután atyja 1686-ban Teleki Mihály udvarába adta, valószínűleg azért, hogy ezzel a hatalmas ember kegyét újra megnyerje. Két év múlva, megboszankodván a kemény bánásmódon és a sovány életen, melyben itt része volt, ismét az apai tűzhelyhez tért vissza Cserei. 1690-ben besorozták az erdélyi csapatokba, melyek Heissler tábornok vezetése alatt Tököli betörése ellen védték az országot, és részt vett a zernyesti csatában. Ebben azonban tökéletesen megverték Heisslert, és Cserei kénytelen volt az erdélyi katonákkal Tökölihez pártolni. De midőn ezt bádeni Lajos újra kiszorította az országból, követte őt Oláhországba, és Tergovist tájáig jutott. Csakhamar fölismerte Tököli vállalatának teljes reménytelenségét; azért 1691-ben hazaszökött Erdélybe. Végre 1693-ban Apor grófnál, az akkori erdélyi főbiztosnál mint titkár kapott alkalmazást; később a császár szolgálatába lépett, és különféle hivatalokat viselt. A Rákóczy-mozgalmak idejében a kurucok betörései miatt kénytelen volt Brassóba menekülni. Itt kezdte írni 1709-ben emlékiratait, melyeket 1712-ig folytattott. A sok kellemetlenség daczára, melyek még későbbi életében is érték, nyolczvan-nyolcz éves aggkort ért, és csak 1756-ban halt meg.

Cserei emlékiratai az 1661. évvel kezdődnek, tehát azon időponton, melyben Kemény és ellenfelei közt kitört a polgárháború. Ettől fogva a szerző a magyarországi és erdélyi történetet évek szerint rendezve egyfolytában mondja el 1712-ig. Mindenütt a saját korát tartja szem előtt, és csak egyetlen-egyszer, a hol Teleki végzetszerű működését kezdi leírni, pillant vissza Magyarország előbbi történetére. Más helyütt az erdélyi ügyeket a magyarországiakból magyarázza, és minden tárgybeli kitérésekben szakismeretéről és politikai ítéletéről tesz tanuságot. Így követik egymást világos és élénk előadásban a Kemény fejedelem halála után történt dolgok, Zrinyi Miklós működése és halála, a jezsuita-rend vezérlette egyházi visszahatás, a protestans papok iszonyú bebörtönözése és száműzése, az erdélyi ügyek Teleki Mihály alatt, az Apafi-család bukása és végre a Rákóczy-fölkelés első bonyodalmai és későbbi lefolyása. Eltérőleg Keménytől és Bethlen Miklóstól, kik saját közvetlen élettapasztalásaikból indulnak ki, ő a kor eseményeinek keretébe vonta bele a maga élményeit. Könyvét magvas költeménynyel vezeti be, melyben azt adja elő, miért nem irt diszes latinsággal, hanem magyarul. Nem törődve az emberek önző ítéletével, azt igéri, hogy csak igazat fog mondani, és meg is tartotta szavát. Nemcsak a szerénység, melylyel a maga tetteiről beszél, hanem még inkább az a mód, a hogy leírásaiban a

fényt és árnyékot el tudja osztani, kezeskedik hitelességeért. Apafi Mihály tehetetlensége, az erdélyi főurak kicsinyes üzelvei, a nagy tehetségű Teleki Mihály szeszélyes politikája ép oly világos körvonalakban lépnek elénk, mint a nép belső egészséges lénye, bádeni Lajos hatalmas tettei és Veterani nemes viselete. Csak a Rákóczy-mozgalmak fölfogásában lesz a szerző határozottan igazságtalanná, részint mivel az események közvetlen forrásától nagyon távol állt, részint mivel mint akkor a legtöbb erdélyi polgár, erős színezetű particularismusnak hódolt. Stílusa egyszerű és szónoki dísz nélküli, de a közlött dolgok ügyes összefűzése által szemléltető és élénk. Ha ehhez még hozzávesszük az éhség és döghalál s a néha-néha mutatkozó üstökösök leírását, a sokszor érintett gazdasági állapotokat, hadikalandokat, a török szokások, falusi csődülések, verekedések és egyebek ecsetelését, melyekkel a könyvben találkozunk, hű képét nyerjük az akkori tarka magyar életnek. Mindezen egyes dolgokon bizonyos vidám és rendithetetlen humor vonul át. Cserei világos fő, — mily találók Bonfini- és Istvánfiról mondott ítéletei! — szeretetre méltó ember, hű apa és férj, hazájának és régi kiváltságainak őszinte barátja, ámbár honfitársainak azt tanácsolja, hogy nyugodjanak meg türelmesen abban, a mit el nem háríthatnak, minthogy a szenvedett bajoknak nagyrészt maguk voltak okozói. Emlékiratai mindenesetre

a legjobb művek közé tartoznak, melyeket a magyar irodalom e téren fölmutathat. Úgy látszik, számos másolatban olvasták; kiadójuk Kazinczy azonban Cserei saját kéziratát használta, a nélkül, hogy bővebben szólna róla. ¹⁾

A korszak végén áll Károlyi Sándor, a híres kurucz vezér a Rákóczy-mozgalmakban. A hasonnevű, s akkor báró-család tagja volt, melynek Nagy-Károly táján nagy birtokai voltak, és mely a szatmári főispánságot örökösen birta. Szülei: Károlyi László és Sennyei Erzsébet voltak; kilencz gyermekük közül Sándor az utolsóelőtti volt, és 1669-ben született. A család vallási iránya szigorúan katolikus volt, de a fiatal Károlyi fejlődési menetét a kor eseményei sokszor megzavarták. Minthogy anyja már 1672-ben meghalt, atyja többi testvéreivel együtt Munkácsra vitte, a hol Tyukodi jezsuita főlügyelete alatt állt, míg az ott tartózkodó Báthori Zsófia, II. Rákóczy Györgynek katolikussá lett özvegye szeretetteljesen viselte gondját neki és testvéreinek. Károlyi Sándor 1676-ig maradt Munkácson. A következő évben az ungvári iskolába küldték, de innen már 1678-ban elúzte a dögvész, és ekkor visszatért Szatmárba. Miután itt több évig házi oktatást nyert, 1681-ban a jezsuiták kassai iskolájába ment; azonban alig egy év lefolyása

¹⁾ *Nagyajtai Cserei Mihály históriája.* A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest 1852.

után Tököli Imre betörése ennek is, ott tartózkodásának is véget vetett. Most Károlyi Sándor Palocsára vándorolt, Sáros megyébe, a hol iskolai tanulmányait — nem minden megszakítás nélkül — az 1686. év végéig folytatta. Minthogy ezen időtájt bátyja csatában elesett, és ő maradt az egyetlen fiu, aggódó atyja visszahíttá magához, sőt az alig tizennyolcz éves ifjút meg akarta házasítani. Ez vonakodott; de midőn végre Barkóczy Krisztinát választotta arájának, atyja előbb idősebb leányaival akart tanácskozni, kik közül néhány már apáczává lett. A fiu azonban ezt határozottan visszautasítá, mert az aszszonyok és papok szerzette házasság nem volt inyére. Ily előzmények után 1687-ben megtörtént az egybekelés. Atyja azonban már 1689 elején meghalt, s így Károlyi Sándorra szállt a főispánság. Ezen állásában volt, midőn 1703-ban a Rákóczy-mozgalmak megindultak. Eleinte a kormány pártjára állt, rendszabályokat hozott a közbiztonság fönntartására, és a dolhai összeütközésben szétugrasztotta a betört csapatokat. Azonban e múló győzelem után nem ringatta magát csalódásban, s csakhamar belátta, hogy a nép jogainak és szabadságainak visszaállítása nélkül a nyugalmat nem lehet fönntartani. E meggyőződésében Bécsbe sietett, hogy engedményeket eszközöljön ki; itt azonban gúnyos elbizottsággal utasították vissza. Mélyen elszomorodva tért vissza hazájába, nyiltan a mozgalom pártjára állt,

és letette a hűségi esküt Rákóczy fejedelem kezébe. A születésére és állására nézve egyaránt kiváló ember példáját csakhamar követte a nemesség nagyobb része; a harc most már a nép ügye volt, és Károlyi Sándor hatalmas támasza a vállalatnak. A veleszületett arisztokratikus fegyelmet a seregnél is behozta, és a lelkiismeretes pontosságot, melylyel ő a fejedelem parancsait teljesítette, a maga alattvalóitól is megkövetelte. Ezekre különben is erkölcsi befolyást gyakorolt hidegvérűsége a veszélyben, új segéd-eszközök találékony beszerzése, lényének egyenletes vidámsága, józansága és mértékletessége. Mint fölülmúlhatatlan mester a csatározásban, lovas csapatai élén gyakran hihetetlen gyorsasággal tett meg nagy útakat; megszállotta s élelemmel látta el a várakat, és ő tartotta fenn a szétszórt fölkelők közti összeköttetést. A császári csapatok, ámbár a nagyobb csatákban mindig győztek, mégis csak azon terület urai maradtak, melyet közvetlenül megszállottak, folytonosan körülvéve a fölkelőktől. Ily módon teljes hét esztendeig egyensúlyban voltak az osztrák sereg jól iskolázott csapataival. E közben a méltányosan gondolkodó I. József törvényes úton szerette volna a hosszú viszályt kiegyenlíteni, s hogy erre a fölkelőket is hajlandókká tegye, az általánosan gyűlölt Heister tábornok helyébe Pálffy János tábornagyot nevezte ki, azon meghatalmazással, hogy egyezkedés útján megbékítheti az országot.

Ily körülmények közt Károlyi Sándor is békülékeny lépések tételére látta magát kötelezve, és Rákóczy ellenmondása daczára megkezdte a császári fővezérrel az egyezkedéseket, melyekben egyszersmind ügyes diplomatának és körültekintő államférfinak bizonyította magát. A szatmári béke (1711. május 1.), mely az alkotmányt újra helyreállította, Pálffy nagy érdemeit, melyeket hazafias előzékenységével szerzett körül, leszámítva, egészen Károlyi műve volt. Megkötése után is azon volt, hogy pontjainak végrehajtását lelkiismeretesen előmozdítsa. Higgadt eljárásával ép oly érdemeket szerzett magának a császári ház, mint hazája körül. Ezért már 1712-ben grófságot, s később még több méltóságot nyert. Folytonosan a közügyek körül buzgólkodva, 1743. szept. 8-dikán, élete hetvenötödik évében halt meg.

Károlyi Sándor is hagyott maga után följegyzéseket, de ezeket eredetileg csak fia és utódai számára írta. Keletkezésük igénytelensége sok tekintetben annál becsesebbé teszi ezeket. Fesztelen természetességben állítják elénk az embert és vele együtt korát is. Van neki egye bek közt egy önéletírása, melyben különösen ifjúsága élményeit és szatmári főispánságának történetét adja elő az 1698. év tájáig. Noha e tények teljes meztelenségükben és majdnem minden megfontolás nélkül vannak oda állítva, mégis épen merevségük által sok érdekes fölvilágosi-

tást nyujtanak. Jellemzik az akkori földült társadalmi állapotokat és sejtetik a tompa forrongást, melyben a jövő mozgalom előjelei már mutatkoznak. Sajnos, hogy a kéziratban 1697-től 1703-ig hézag van, s épen az a rész hiányzik, melyben a Rákóczy-mozgalomhoz csatlakozásának indító okai volnának előadva. Hogy e különösen fontos részt később szándékosan semmisítették-e meg, vagy másképen veszett-e el, arról a kiadók nem adnak fölvilágosítást. Ezután Károlyi részletesen írja le az 1703. év második felének és az egész 1704. évnek hadi eseményeit, melyekben maga is részt vett. Innen kezdve 1712-ig szántszándékosan hagyta el az elbeszélés folytatását, és ezt a következő szavakkal indokolja: »Mindezen Rákóczi hadakozási alatt való dolgok folyása egész historiát foglalna önnön magában, kire se üdöm, sem alkalmatosságom, se tudományom nem lévén, magamat fárasztanom nem lehetett, hanem fiamra marad egy nagy fehér leveles ládám, teli levelekkel, melyeknek csak indexe másfél rész papiros; azokból kilencz esztendeig való folyását azon hadakozásoknak bőven megtalálja és tapasztalja.« Ez a mellőzés, mely részben Károlyi szerénységének tulajdonítható, érzékeny veszteség; mert a meghagyott anyag gazdagsága daczára is — az eredeti leveleknek, melyekre utal, száma 20—25 ezerre megy — egy, habár csak emlékezetből leirt vázlat, sokat használna az okiratok magya-

rázatára. Az életrajz hátralevő része kevés fontosságú. A szerző közöl ugyan jegyzeteket az akkori török háborúkról és az országgyűlési tárgyalásokról, de a pragmatika sanctión lakonikus módon síklik át, és az 1723. évvel teljesen bevégni följegyzéseit.

Emlékiratainál nem kevésbbé fontosak Károlyi Sándor naplójegyzetei. Mint pontos ember ugyanis minden nap eseményeit röviden föl szokta jegyezni naptára üres lapjaira. Természetesen e naptárak közül is sok elveszett, de teljesen megmaradtak az 1703. évi jegyzetek, a mi annál fontosabb, hogy némileg kipótolják az emlékiratok hézagát. Ezeket követik az 1706. és 1707. éviéek, melyek a hadi eseményekről, a seregek állásáról, az egyes hadvezérek föladatai- és vállalatairól adnak rövid, de pontos tudósítást. Csak az 1726. év elején kezdődnek e jegyzetek újra, és innen kezdve rendszeren folynak 1733-ig; egészen elkülönítve zárja be a sort az 1740. év. Mindezen jegyzeteket a történetíró részint hitelesítésére, részint tökéletesítésére használhatja a tényeknek, és még a kicsinyes, mellékes dolgok, még a játékok és mulatságok is, melyekről megemlékeznek, élénk állítják az akkori magyar főurak életét.

De Károlyinak legértelmesebb hagyatéka az említett nagy levélgyűjteményen kívül a szatmári békéről írt mű, melyet szintén kézíratai közt találtak. Ámbár ennek külső előadása Pulay Jánostól származik, mégis Károlyinak határozott

közreműködésével jött létre, s így tehát az utóbbit tekinthetjük szellemi szerzőjének. Az emlékirat lépésről lépésre kíséri az egyezkedések egész folyamát, az odatartozó okiratokkal együtt, a béke megkötéséig. E szerint tiszta pillantást hagy vetni a szembenálló pártok nézeteire. Valamint a Rákóczy-mozgalmak alatt a katolikuskat és protestánsokat egyesült erővel látjuk küzdeni politikai jogaik védelmében, úgy a szatmári békekötés abban különbözik a Habsburg-házzal kötött régebbi egyezségektől, hogy nem egyes kiváltságokra törekedik, hanem az egyházi és politikai jogok épségben tartása mellett az állami élet fejlődését történeti alapjaira igyekszik visszavinni. Károlyi Sándor maga személyes kifejezője ezen iránynak. Ő tetőtől talpig élesen kibélyegzett aristokratikus jellem volt, s e jellemet még a társadalmi élet kimért formái közt is megtartotta. Benne azonban egyszersmind állása fölsőbb feladatának tudata is élt: hogy hazafias tettekkel kell a népnek példát adni, és a közügyekben teljes odaadással részt venni. Élete végéigájtatos buzgalommal híve maradt a katolikus egyháznak; de soha sem hallatott más vallásfelekezetekről sértő nyilatkozatot. E helyesen értett türelmességével már a modern eszmék hívévé szegődött, melyek a tizenennyolcadik század folyamában Magyarországon is mindinkább terjedtek. ¹⁾

¹⁾ Szalay a Károlyi Sándor műveinek kiadására minden szükséges anyagot összegyűjtött, de közrebocsátá-

A tizenhetedik század Magyarorszáiban tagadhatalanul jelentékeny történeti munkásság ideje volt, és ebben ismétlődik a régi tapasztalás, hogy épen a leghevesebb mozgalmak, a meny-nyiben határozott meggyőződések és elvek hordozói, készítik az emberi szellemet, hogy az állami dolgok okai- és hatásairól gondolkodjék, és történelmi tényeket megőrizzen az utókor számára. Az egymás mellé állított nemzetiségek versengése is nem csúf mértékben járult ehhez. Sajnos azonban, hogy ugyanezen események, melyek a történetírást előbbre vitték, némileg ártottak is neki. A háború pusztításai közben Szamosközi tartalmas munkája, Bocskay István idejéről, kivéve azon részeit, melyeket Bethlen Farkas megőrzött, és néhány töredéket, — teljesen elveszett. Ugyane sors érte, úgy látszik Gyulafi és mások följegyzéseit. A két Borsos iratai, melyeket Mikó Imre gróf adott ki, nem voltak kezemnél, valamint Décsi és Rozsnyay sem, melyeket most készítenek sajtó alá.¹⁾ A többi még mindig számos részletbe munkám célja és terjedelme miatt nem bocsátkozhatom. Azon kornak minden terméke, valamint a kor

sukban meggátolta halála. Thaly Kálmán adta tehát ki, ezen cím alatt: »Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. Pulay Jánosnak, a szathmári békességről írt munkája. Kiadta Szalay László 2 r. Pest, 1865.

¹⁾ Rozsnyay Dávid Történeti maradványait azóta kiadta Szilágyi Sándor. Pest 1866 és 71. (Ford.)

hatása alatt jött létre, kizárólag ezzel is foglalkozott, s ezenkívül még helyi- vagy partikularistikus álláspontot foglalt el. Általános magyar történetírás akkor nem volt. Azonban megmaradtak a csirák, melyből lassanként ismét életre ébredhetett.

E tekintetben Révai Péter elvitázhatatlan érdemeket szerzett magának. Régi családból származott, melynek Túróc vármegyében terjedelmes birtokai voltak, és a tizenhetedik század elején Pálffy István mellé koronaőrnek nevezték ki. Ezen állása arra ösztönözte, hogy kutatásokat tegyen a magyar korona történelmi jelentősége iránt. Így jött létre kis könyve a magyar koronáról, melyet, úgy látszik még életében kiadott. Leírta benne változatos viszonyosságait, csodálatos fönnymaradását, az eseményeket, melyek némileg hozzáfűződnek, és a birodalom kiterjedését, melyet ezek eredményeztek. Már Révai egyes kortársai is babona-félét láttak egy külső ékszernek majdnem isteni tiszteletében; őt azonban ez nem zavarta, és tovább folytatta munkálkodását. Midőn később az anyag tetemes kibővülése után előbbi művét élesebb szemmel vizsgálta, kidolgozását nem találta kielégítőnek, és a tények külső vázának belső alapot akart adni. Észrevette, hogy a magyar királyi korona épen nemcsak a magyar nép fölötti uralmat jelképezte, hanem lassanként a legkülönbözőbb nemzetiségeket egyesítő egy állam

közösségben; a magyar korona történetéből ekkép a magyar monarchia története lett. Így írta meg derék művét: *De monarchia et sacra corona regni Hungariae*, mely legjobb munkája. Szorgalmasan állította össze a régibb és újabb íróknak tárgyára vonatkozó értesítéseit, és számos ismeretlen okiratot is használt. Révai kritikai alapelveinek megítélésénél nem szabad a mai kor mértékét használnunk; de korával szemben emelkedett álláspontot foglalt el, és megjelölte az utat, melyen a magyar történetírást voltaképi föladatához vissza lehet vezetni. Az ő érdeme volt, hogy a kettős idegen uralom idejében és a dúló pártviszályok közepette újra fölevenítette a birodalom egységének, mint politikai zsinórmértéknek, eszméjét, és könyve az által is különös jelentőséget nyer, hogy a szerző, ámbár a protestans egyház híve, elismeri a magyar korona és a katholikus egyház közti szoros kapcsolatot. Révai Péter, ki 1622-ben meghalt, nem érte meg műve megjelenését; de ez csakhamar magára vonta tekintélyes férfiak figyelmét. Nádasdi Ferencz gróf kívánatára Jongelin Gáspár, eusserstahli apát 1659-ben kiadta, s azóta több kiadást ért. ¹⁾

A tudományos útra, melyet Révai Péter

¹⁾ *Petri de Reva, de monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem.* (Schwandtner scr. rer. hung. II. 602.)

megmutatott, a katolikus egyház képviselői közül, ámbár ezek lettek volna rá leginkább hivatva, eleinte csak nagyon kevesen léptek, és csak a tizennyolczadik század elején fordította figyelmét több tudós jezsuita az egyetemes magyar történetre. Élükön Timon Sámuel áll. Turánán, egy trencsén-megyei tót helységben, 1675-ben született. Miután tudományos intézetekben általános műveltséget szerzett magának, 1693-ban a jezsuita-rendbe lépett. Minthogy tót anyanyelve mellett a magyart is elsajátította, eleinte elhatározta, hogy mint hitszónok működik; előljárói azonban a tanári pályára utasították. E működését, melyet csak betegeskedése szakított meg néha, haláláig folytatta. Először a nagyszombati collegiumban tanított, később Kassán, hol 1736. április 7-dikén meghalt. Minthogy Timon, kinek a magyar történelemről is kellett előadásokat tartania, elégteleneknek tartotta a meglevő munkákat, maga egy új munka írásához látott. Kutatásai eredményét egy »Synopsis chronologica regnorum Hungariae etc.« czimű munkában tette közzé, mely 1714-től fogva tizenegy részletben jelent meg. További tanulmányai folytán ebből »Epitome chronologicá«-ja vált, mely Timon főmunkája. ¹⁾ A nélkül, hogy a nép őstörténel-

¹⁾ *Epitome chronologica rerum hungaricarum et transilvanicarum. A reverendo patre Samuele Timon e societate Jesu. Cassoviae 1736.* Ez az első kiadás azonban nem volt kezemnél.

mével foglalkoznék, melyet egy más munkájában tárgyalt, a magyar történelem előadását sz. Istvánnal kezdi, és 1735-ig folytatja. Csak a II. Rudolf trónra-léptéig, 1576-ig terjedő rész az ő műve; a többi más valaki írta, kinek nevét titokszerű homály fedi. ¹⁾ A mű jelentékeny haladást mutat abban, hogy szerzője, ki Bonfini és Ranzano művének elégtelenségét fölismerte, a magyar történeti források hézagait külföldi írókból, jelesen német krónikákból iparkodott kitölteni. Használt e célra egyetemes történeteket, byzanti följegyzéseket, sőt monographiákat és ismeretlen okleveleket is. Ily módon legelőször figyelmeztetett a gazdag anyagra, melyet föl kellett dolgozni, és a föladat nehézségére. Ő azonban nem volt ura tárgyának; sőt sokszor ez uralkodott fölötte. Érezte szükségét a kritikai fölvilágosításnak és új chronologiai meghatározásoknak, de a szerek, melyeket alkalmaz, sokszor rosabbak, mint a hibák, melyeket ki akar irtani. Timon ezenkívül megmaradt a szellemi korlátok köz*, melyeket a dogma vagy az egyházi szabályok fölállítottak neki, és ha nem is ragadtatta el magát oly durva kifakadásokra, mint Spangár, az irány mégis ugyanaz maradt.

¹⁾ E megjelölt helyen ez áll: »Hactenus Samuel Timon, consequentia persecutus est vir hic tacendus.« (S. Timon, *Epitome chronologica etc.* Claudiopoli 1764 p. 247.)

Ugyanezen állásponton áll a lévai születésű Kazy Ferencz, ki épen úgy, mint egykor Timon, mint tanár és mint hitszónok működött Nagyszombatban. Megírta a nagyszombati egyetem történetén kívül Magyarországot 1601-től 1681-ig. ¹⁾ Ez tehát Istvánfi művének folytatása akar lenni, azonban mind az ítélet élességében és következetességében, mind az előadás hűségében végtelen messzeségben marad mögötte. Az 1662. évig, mint mondja, Timon kézirati hagyatékát használta; a későbbi kort az egykorú művekből és nyilvános közlésekből állította össze. Semmi érzéke sem lévén a politikai fejlődések iránt, az eseményeket a katolikus egyház, és különösen a maga rendjének szempontjából tekintti. E fölfogás szűkkörűsége nem egyszer nevetséges ellenmondásokba bonyolította. Hogy Bethlen Gábor, református hitéhez való ragaszkodása daczára a katolikusok iránt is igazságos tudott lenni, az épen bámulatra ragadja; egy helyen magasztal egy török basát, ki esetleg visszaad a katolikusoknak egy templomot, melyet a protestansok elfoglaltak, és más helyen megint gyalázásokkal halmozza el az ozmán barbárokat, ha a papok akaratának útjába állanak. Ha nem is mellőzi, mint ez Timonnál többször történik, a protestansokon elkövetett sérelmeket

¹⁾ *Franciscus Kazy, historia regni Hungarici. Tyrnaviae 1737.*

jellemző hallgatással, a mód, melyen róluk szól, annál sértőbb lesz. A homályos szánakozás, melyet mutat, és az édeskés gúny, melylyel a protestansok súlyos szenvedéseit elbeszéli, nem békíthetnek ki minket az alattuk rejlő belső szivtelenséggel. Kazynál nem hiányzik az ügyesség és elegancia, nem hiányzik az események ügyes összeillesztésének tehetsége, de e vakító tulajdonságok nem elegendők arra, hogy a vezéreszmék nyomorultságát és a mélyebb kutatás hiányát elfödjék.

Azon időben más jezsuiták is, és köztük némelyek, mint Turóczy László, szakismerettel és gyakorlati szellemmel irtak a magyar történetről, de mindnyájan ugyanazon irányt követték, melyet az előbbieknél ismertettem. A jezsuiták ezen történetirói, egyoldalú, sokszor szenvedélyes törekvéseik daczára mindnyájan nagy hasznót tettek a történelemnek Magyarországon. Míg némelyek minden alap nélkül a leghihetlenebb állításokkal léptek föl, mások a hiteles tényeknél elrejtett oklevél-kincsekre hivatkoztak, s így kihítták az ítéletet és a kritikát, s új kutatásokra adtak ösztönt. A protestans írók régi particularistikus álláspontjukat föladták, és lassanként az általános alapra kezdtek állni, melyről őket addig leszorították. Mindenütt mutatkozott náluk az az erkölcsi törekvés, hogy a betolakodott fölületességet derék tudományossággal helyettesítsék. E törekvésükben kívülről támogatta őket

a kor általános szelleme és a történelmi tanulmányok iránt újra fölébredt buzgalom.

E mélyreható átalakulás legjelentékenyebb képviselője lett Bél Mátyás, ki nemcsak a legnagyobb tudományu ember volt, a kit Magyarország a tizennyolczadik századból fölmutathat, hanem egyszersmind egyike kora legkiválóbb férfainak. Ocsován, egy zólyommegyei városkában 1684-ben tót és protestáns szüléktől született. Miután az első oktatást szülővárosában nyerte, gymnasiális tanulmányait a losonczy iskolában Bulyovszky Ferencz vezetése alatt fejezte be. Pompásan előkészülve innen a hallei egyetemre ment. Itt Michaelis-, Cellarius-, Budeus- és másoktól a héber és görög nyelvről, bölcsletről, hittudományról és egyháztörténetről hallgatott előadásokat, még pedig oly eredménynyel, hogy nagy tehetségei és tudományossága már akkor általános elismerésben részesültek. Az egyetemről Beszterczebányára hivatván segédlelkésznek, 1708-ban visszatért hazájába. E hivatalát azonban csakhamar a zólyomi, körmöczi és selmeczi iskola igazgatóságával cserélte föl. Ezen intézetekben az oktatás ügye teljes hanyatlásnak indult; alig értettek már héberül és görögül, s a latin nyelvet is barbár módon adták elő. A szakismeret és erély, melylyel Bél a megkövesült régi hanyagság ellen föllépett, nem sokára új mozgalmat keltett, és kitűnő tanférfiú hírébe hozta őt. Természetes, hogy szellemi felsősége sok szenved-

délyes ellenfelet is szerzett neki; ő azonban rendületlenül teljesítette kötelességét, s végül az az elégtétele volt, hogy Pozsonyba hítták a protesztáns gymnásium igazgatására. Itt is ugyanaz a siker koronázta fáradozását. Új lendületet adott a tudományos életnek, és híre az ország minden részéből gyűjtött oda ifjakat, kik tanítványai számát növelték. Pozsonyban sem maradtak el a támadások; ő azonban ezek daczára szilárdan állt hivatalában és egyszersmind mint az evangélikus-lutheránus prédikátorok seniora halt meg 1749. aug. 29-dikén, élete hatvanhatodik évében. E ritka férfiúban az erkölcsi és szellemi erők teljes egyezségben működtek. Ámbár tót származású volt, és a tótok művelődése érdekében munkálkodott, mégis őszintén elismerte a magyarállamszervezet történeti jogosultságát és azon nézetben volt, hogy csak ez biztosíthatja az egyes népeknek sajátosságaik megmaradását. Világos és pozitív szelleme ment maradt minden ábrándos törekvéstől. E mellett majdnem óriási tevékenységet fejtett ki. A keleti nyelvekben és mindakét klasszikus nyelvben teljesen jártas volt; latinul, magyarul, németül és csehül egyenlő könnyűséggel írt és beszélt, s az utóbbi három nyelven is számos munkát írt, melyek azonban nem tartoznak értekezésem körébe. Annál bámulatosabb, hogy e számos más szakbeli munka mellett és kimondhatatlan nehézségekkel küzdve még kedve és ideje volt a legterjedelmesebb törté-

nelmi tanulmányok tételére és épen e téren való-
ságos reformátori tevékenység kifejtésére.

Már 1718-ban adta ki Bél Lipcsében érteke-
zését: »De vetere litteratura Hunno-Scythica.«
Az álláspont, melyből kiindult, a hébert vévén
alapul, mint az emberi nem legrégibb nyelvét,
elavult; mindazonáltal még most is figyelemre
méltó azon világosan kifejtett nézetért, hogy a
nyelvek jelentékeny elemei a történelmi vizs-
gálatnak, és a gazdag anyagért, mely benne
össze van halmozva. Azt is mutatja már a kis
mű, mily terjedelmet akart Bél történelmi tanul-
mányainak adni. Mindenekelőtt a kiadott és ki-
adatlan magyar történetírók gyűjteményére gon-
dolt, mely történelmi értékük kritikai megvilá-
gítására és a megbízható szövegek helyreállítá-
sára volna alapítandó. A levéltárakban ismeret-
len okleveleket akart föl kutatni, különösen az
országgyűlési iratokat belevonni vizsgálatai kö-
rébe; átkutatni egyes családok és személyek
levélgyűjteményét, és fölhasználni a pecséteket
és emlékköveket; sőt még a népének marad-
ványairól sem feledkezett meg. Korához képest
ritka világossággal látta Bél a kölcsönhatást,
mely egyrészt valamely ország éghajlata és talaj-
viszonyai, másrészt lakóinak társadalmi fejlődése
közt van. E célból a magyar föld hegyeit, vi-
zeit, ásványi és növényi gazdagságát, állatainak
sajátosságait, különféle népeinek erkölceit és
szokásait m akarta vizsgáltatni. Egész Magyar-

országban összeköttetésbe lépett a művelt emberekkel, különösen a szaktudósokkal, még tanítványait is ösztönözte, hogy hazájukban szedjék össze az elszórt anyagot. Azonban mennél fáradhatatlanabbnak mutatta magát Bél, annál számosabb nehézség állta útját. A levéltárakat nem akarták előtte megnyitni; mert az akkori kormánykörök rövidlátása attól tartott, hogy ezáltal titkok derülnének ki, melyek az államérdekeit megcsorbíthatnák. A szorgalom, melylyel az ország minden részében kutatásokat rendezett, áruló hírébe hozta őt, s a vádak egész a nádor füléig hatottak el. A maga igazolására megírta Bél a »Prodromus«-t, melyben munkálkodásának tárgyait és alapelveit kifejtette. Ezzel megnyerte Pálffi Miklós nádornak és VI. Károly császárnak kegyét, s az utóbbtól évi segélypénzt kapott tudományos kutatásaira. S így meg volt az az elégtétele, hogy ellenségei esztelen ármánykodásukkal még előmozdították az ő céljait.

Nemsokára hozzálátott *Adparatus ad historiam Hungariae* című gyűjteményének kiadásához, melyben egész sorát közölte a magyar történetíróknak. A művet mesteri bevezetés előzi meg, melyben történelmi alapelveit fejtegeti. »Adj nekem — mondja többi közt — a magyar történet két századából csak kétszáz oklevelet, a királyok szerint rendezve, és én annyi nyereséget szolgáltatok neked a belső történet kibővítésére, a mennyit Bonfininak egy egész

tizede sem képes nyújtani. És én valóban mindig meg voltam arról győződve, hogy a mi a szentírás a theologosuknak, az írott törvény a jogtudósoknak, a józan ész a bölcselőknek — az az oklevél a történetíróknak. Vajha valahára megnyílnának előttünk a fukar levéltárak!« A munkák közül, melyeket a gyűjtemény tartalmaz, egyebek közt Oláh Miklós *Hungáriája*, Sigler Mihály *Chronologia rerum hungaricarum*-a, Laszky Jeromos követségi jelentése stb. emelendők ki. Az egyenetlen alkatrészek esetleges összeállítása, mit a segédeszközök elégtelensége okozott, magát a kiadót sem igen elégíthette ki. Mielőtt tehát még a kiadás be lett volna fejezve, Bél egy tökéletes, történelmileg rendezett gyűjtemény tervét készítette el. Minthogy azonban itt is nehézségekre talált, s ezenkívül a jezsuita Schwandtner is foglalkozott ily gyűjteménnyel, Bél az utóbbihoz csatlakozott. Mondhatni, hogy Schwandtner műve csak Bél kritikai adalékai által lett tudományos becsüvé. Csaknem ugyan-ezen időtájban jelent meg a nagy történelmi és statisztikai munka Magyarországról, mely Bél dicsőségét állandóan megalapította. Hat kötetre volt tervezve és négy nagy részre osztva, melyek Magyarország Dunán inneni és túli, s Tiszán inneni és túli részeit ismertették volna. Minden megye leírása általános és különös, amaz ismét természeti és történelmi részre oszlik. E szerint mindenekelőtt azon adatok vannak elősorolva,

melyek a magassági viszonyokra és a vizek eloszlására, éghajlatra és talajminőségre s a különféle terményekre vonatkoznak. Ehhez járul az emberi élet leírása, a mennyire ily viszonyok közt kifejlődhetett. Bél végre visszamegy a legrégibb néptörzsek történetére, és folytonos változásait azon időpontig követi, míg a tótok, magyarok és németek állandóan megtelepedtek. Szól e nemzetiségek tehetségeiről, kifejlődéséről és történelmi hivatásáról. A különös részben a statisztikai viszonyokhoz fordul és nevezetesen a megye különböző városait ismerteti. E mellett pontosabb egyénítésben ismétlődnek az általános leírás összes alkatrészei. Mindenütt megrostálja a meglevő anyagot, megvizsgálja a történelmi hagyományokat, elveti a mesés adatokat, vagy a kétséges dolgokat alaposabb bizonyítékokkal igazolja. A mű első kötete csak Pozsony megyét tartalmazza, a második ennek befejezését, Thuróc, Zólyom és Liptó megyékkel együtt, a harmadik a nagy Pest-Pilis-Solt vármegyét, végre a negyedik Nógrád, Bars, Nyitra és Hont megyéket. ¹⁾ A munka többi részeinek kinyomatásában Bélt megakadályozta halála. A teljesen kidolgozott kézirat, halála után Batthyány József grófnak, a kalocsai érseknek és későbbi primás-

¹⁾ *Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor etc. elaboravit Matthias Bél, tom. IV. Viennae Austriae 1735—1742.*

nak kezébe került ugyan, s ez magára vállalta a további kiadást, de csak Mosony vármegye jelent meg, mint az ötödik kötet eleje. A kézirat további sorsát különös homály fedi. Horányi még mindig remélte a mű befejezését; későbbi tudósítások azt jelentik, hogy a kézirat Pozsonyból Esztergamba szállíttatván, elázott és teljesen olvashatatlaná lett. Ez mindenesetre súlyos veszteség. Bél műve mindig díszre marad a magyar irodalomnak. Tervezete és kidolgozása mintaszerű, s a benne foglalt anyag még most is nagyon tanulságossá teszi. Az új ut meg volt törve, és a történetírásnak az a módja, mely Bonfinitól Turóczy Lászlóig uralkodott, örökre félre volt téve. A ki ettől fogva tenni akart e téren valamit, annak rejtett forrásokból és ismeretlen kincsekből kellett merítenie.

E nehéz feladatot magára vállalta és meg is oldotta Pray György. Ő 1723. jan. 11-dikén Érsekújvárt született, de családja különben pozsonyi illetőségű volt. Az ottani katholikus gymnasiumban nyerte első tudományos oktatását és elhatározta, hogy a jezsuita rendbe lép. Miután Bécsben 1740—1742-ig kiállotta a próbaidőt, több éven át Magyarország különféle városaiban tartózkodott mint tanár. Nevezetesen nagyszombati tartózkodása egész életére kiható volt, mert ott 1749-ben megismerkedett Schmitth Miklós jezsuitával, ki történelmi műveltségéről nevezetes volt, és később több jeles művel lépett

a nyilvánosság elé. Pray őszintén megvallotta, hogy ezen férfiúnak köszönhetette első alapos bevezetését a történelmi tanulmányoka. Miután 1754-ben áldozópappá szentelték, meghívást kapott a bécsi Theresianumba, és ez teljesen elhatározólag hatott későbbi munkásságára. Közelebbi összeköttetésbe lépett az intézet könyvtárnokával, Fröhlich Erasmussal, a jeles érmészszel és stiriai történetbuvárral. Ez nemcsak történelmi munkálkodásának folytatására ösztönözte Prayt, hanem támogatta is terjedelmes ismereteivel és kritikai szelleme finom ítéletével. Pray egyszersmind több tekintélyes férfival is megismerkedett, kik külső állására a legjótékonyabban hatottak, és tudományos céljaiban elősegítették. Később mint a nagyszombati egyetem tanárának nemcsak elegendő időt hagytak tanulmányaira, hanem a királyi kamara levéltárába is szabad bemenetet engedtek neki. A jezsuitarend eltörlése 1773-ban rá nézve nagy csapás volt, mert jövedelme csekély összegre olvadt le; de szorult helyzetén pártfogóinak kegye csakhamar segített. Midőn a nagyszombati egyetem 1777-ben Budára vándorolt, ő is követte mint könyvtárnok, s midőn az intézet 1784-ben Pestre költözött át, oda is hasonló minőségben követte. Hogy azonban végre teljesen gondtalan állapotba legyen helyezve, melyben minden idejét a tudománynak szentelhesse, II. Lipót császár 1790-ben nagyváradi kanonokká nevezte ki, azon ked-

vezménynyel, hogy Pesten lakhassék. Itt is töltötte élete hátralevő részét, folytonos tudományos foglalkozás közt, és teljes birtokában szellemi és testi erejének egészen haláláig, mely 1801. szept. 23-dikán, élete hetvenkilenczedik évében érte utol. Pray György sem államférfiúi munkásságot nem fejtett ki, mely a napi események szenvedélyes zavarába vezette volna, sem erős küzdelmeket nem kellett neki kiállania, mint Bélnek. Ellenkezőleg nyugodt, félig szemlélődő életet élt, teljesen a mult vizsgálatába merülve. A sors ritka kedvezése közvetlen közelébe állította a történelmi forrásoknak, és ő fáradhatatlan munkásságát s veleszületett éles elméjét arra fordította, hogy a gazdag oklevélkincsből, mely rendelkezésére állott, a magyar történelem egész anyagát átalakítsa.

Pray György írói munkáival meglehetősen későn lépett a nyilvánosság elé — mert egy kis latin költeménye a sólyomvadászatról, alig jöhet tekintetbe, — és már betöltötte harmincznyolczadik évét, midőn első *Annales*-i megjelentek.¹⁾ Ezek azonban már teljes készülségében mutatják őt. Bél Mátyás elveinek elismerő tekintetbe vételével De Guignes terjedelmes kutatásait, és Dezericzky és mások speciális műveit a ma-

¹⁾ *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti. Opera et studio Georgii Pray. Vindobonae, 1761.*

gyar történetről vette alapul, és a régi írókból rendezett egészbe egyesítette a magyar őstörténelemre vonatkozó adatokat. A hunnok, avarok és magyarok nála vannak egymástól legelőször teljesen elkülönítve, és az ismertető jelek fölemlítve, melyek rokonságukat mutatják, de egyszerűs mind különváltságuk is kiemelve. Ezzel meg volt vetve a biztos alap, melyen tovább lehetett építeni. Némely eredmény, melyre Pray jutott, ma már nem állhat ugyan meg, különösen a finn népekkel való rokonság ellen fölhozott ellenvetéseit, noha a tudományok akkori állásával kimenthetők, az újabb nyelvbúvárlatok eredményei részint teljesen elejtik, részint igen leszállyítják. Egyébiránt, hogy a mű megírásában Fröhlich Erasmus közlései nagy segítségére voltak, maga is megvallotta; de e kitünő tudós példája annál inkább ösztönözte az önálló kutatásra. Ettől fogva alig mult el év, hogy egy értekezését vagy valamely megkezdett műve folytatását ki ne adta volna. Mindezen munkák egy közös középpontban egyesültek: a magyar történelem ujjaalakításában, melyet lehető legszilárdabb alapra akart építeni. Már néhány évvel bevezető munkája után megkezdte Annalesei második folyamának közrebocsátását, melyek a tulajdonképeni magyar történetet tárgyalják, és Pray főművévé lettek.

A magyar királyok ez Annalesuiból az első kötet 1764 ben jelent meg, s a többi négy egy-

másután 1770 ig.¹⁾ A magyar történet ezekben új, csaknem egészen átváltozott alakot nyert. Pray mindenekelőtt a legnagyobb gondot fordította az egyes időpontok pontos chronologiai megállapítására, mert ebben látta, és helyesen, minden történeti nyomozás alapját. Az időszámítás biztossága megnyitotta neki az utat a tárgybeli tartalomhoz, mely arra képesítette őt, hogy az előadásban összefűzze azt, a mit az előbbi tárgyalások erőszakosan elválasztottak, vagy elválaszsa, a mit összekevertek. Ezen belső összefüggés helyreállítása megkönnyítette neki a sok ismeretlen okirat használatát, melyeket ő hozott elő legelőször a levéltárak homályából. Sokat ezek közül szó szerint illesztett bele az elbeszélés menetébe. Nagy vigyázattal az egykoru írókat is vizsgálódása körébe vonta mint történeti forrásokat. Elődeinél pontosabban vizsgálta meg a régiek tudósításait, valamint hitelességét, melyet erkölcsi jellemük, egyéb tetteik és életviszonyaik után iparkodott megállapítani. Bármennyire érezte is Pray, mily messze fölülmulják az ő művei a régebbieket, mégis ment volt az egyoldalú felfuvalkodottságtól, még a hol hibákat kellett is helyreigazítania: elismerte az előbbi kor nehézségeit és elődei igazi érdemeinek mindig kijelölte az őket megillető helyet. A királyok

¹⁾ *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV deducti. Opera et studio Georgii Pray. Tom. I—V. Vindobonae, 1764—1770.*

Annalesei I. Istvánnal kezdődnek és I. Ferdinand halálával végződnek. Ámbár az utóbbi király történetét még elég terjedelmesen adja elő, alig említi a korabeli vallásújítási mozgalmakat. Ez nyilvánvaló hiány, melyet azonban mégis menteni tudok. Pray nagyon jól érezte, hogy vallási dolgokról nem lehet már az előbbi kor jezsuitáinak hangján írni; de szabad és elfogulatlan tárgyalásra az ő kora ép oly kevésbé volt megérve. Ez csak levéltári kutatásait veszélyeztette volna, a nélkül, hogy élte főfeladatának valamit használt volna. Pray tehát inkább hallgatott, és helyesen tette. Ferdinand történetét különben is mint a legvégső határát tekintette a középkornak, melynek tárgyalásában történeti kutatásainak voltaképi előnyei találhatók.

Annalesei közrebocsátása után Pray fáradhatatlan buzgalommal folytatta munkásságát. Majd egyes pontokat világosított föl, melyeket amazokban még nem tudott kellő világosságba helyezni, majd újan fölfedezett forrásokra hívta föl a figyelmet, majd egyes segédtudományokba merült, hogy belőlük is kiaknázza a történelmi anyagot. Számos értekezésének címében le van téve a tárgyak sokfélesége, melyekkel szünet nélkül foglalkozott.¹⁾ Még élete késő őszén is hozzá-

¹⁾ Paintner Mihály Praynak egy hátrahagyott művében, melyet ő adott ki, valamennyi értekezés címét felsorolta időrendben. (*Syntagma historicum de sigillis regum*

fogott több tekintélyes férfiú buzdítására egy rövid magyar történet írásához, mely az állam felsőbb tanintézeteiben volt használandó. Noha ez e célra nem is volt talán alkalmas, és Prayt sem elégítette ki teljesen, a rövid munka, mely három részben 1780-ig viszi a magyar történetet, nagyobb Annaleseit mégis sokban kiegészíti.¹⁾ A hol alkalma nyílt, Pray beleszótta későbbi búvárlatai eredményét, és sok fontos részt sokkal pontosabban írt meg, mint a nagyobbik műben. Ebben egyszersmind az újabb kor népmozgalmaiba és egyházi viszályaiba is belebocsátkozott, de mindig oly tárgyilagossággal, mely senkit sem sérthetett.

Csaknem nyomban követve Prayt, egy fiatalabb kortársa, Katona István is a magyar történet megírásához fogott. Katona Bolykon, Nógrád megye egy kis falvában született 1732. decz. 13-ikán. Egerben és Esztergamban tanult, és 1750-ben Trencsényben a jezsuita rendbe lépett. Miután 1761-ben áldozó pappá szentelték, 1765-ben az ékesszólás tanára lett Nagyszombatban, és így Pray társává. A jezsuita rend eltörlése az ő jövedelmét is nagyon megcsökkentette; de

et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Autore Georgio Pray. Opus postumum. Budae 1805. Praef. p. XVII—XXII.

¹⁾ *Historia regum Hungariae cum notitiis praeviis ad cognoscendum veteres regni statum pertinentibus. Opera et studio Georgii Pray. Tom. I—III. Budae 1801.*

ez az erőszakos változás vezette őt igazi pályájára. Már régen folytatott történelmi tanulmányokat, inkább a saját ösztönéből, mint a mások buzdítására, és néhány kisebb munkájával már ismeretessé tette nevét. Ennek következtében 1774-ben a történelem tanárává nevezték ki, és ezen minőségében Nagyszombatból 1777-ben Budára költözött az egyetemmel. Már 1778-ban kiadta a magyar vezérek kritikai történetét, melyhez nemsokára a magyar királyoké járult. Ezzel híre meg volt alapítva, és minden oldalról buzdították a munka folytatására. Időközben azonban az egyetemet Budáról Pestre tették át, és II. József egyszerűen elrendelte, hogy ezen túl csak németül szabad benne tanítani. Mint-hogy Katona az utóbbi kíváнатnak nem tehetett eleget, vissza kellett lépnie hivatalától. Megnyugvással türte sorsát, és örült, hogy most már teljesen élete föladatának szentelheti idejét. Ezen kitartásáért nem késett a jutalom, mert pártfogója, Kollonics László, kalocsai érsek először érseki könyvtárnokká, 1794-ben pedig kalocsai kanonokká nevezte ki. Itt nyugodtan és zajtalanul folytak le napjai, de folytonos tudományos munkálkodás közt. Élete hetvenkilenczedik évében, 1811. aug. 19-dikén halt meg. Hosszu élete, sok évi nyugalma és végre teljesen független helyzete mellett sikerült Katona vasszorgalmának teljesen megoldani a terjedelmes föladatot, melyet maga elé tűzött. Ő írta meg a legnagyobb

és legértékesebb művet a magyar történetről. Ez nemcsak az időszak kiterjedésére nézve áll, mert művében a legrégibb időktől a tizennyolczadik század végéig vitte a történetet, hanem áll az egyes részeknek aránylag nagyobb terjedelmét és a segédeszközök gazdagságát illetőleg is. Az egész négy szakaszra van osztva, melyek mindegyikét külön magára tárgyalta a szerző: először a pogány vezérek kora, erre az árpádházi királyoké, azután a vegyes házakból származottaké és végre a Habsburg-házbelieké következett.¹⁾ Katonában nincs meg sem a beható ész, sem a szellemes fölfogás, sem az összehasonlító áttekintés, melylyel Pray minden művében folytonosan le tud bennünket bilincselni. Az ő figyelme inkább a részletekre van fordítva, melyekből a történelmi anyag képződik, és így műve nagy, lelkiismeretes pontossággal összeillesztett mozaik-munkává lesz, mely azonban éppen ezért megbecsülhetetlen értékű a történelemre nézve. Mindenekelőtt azon volt, hogy a még mindig ingadozó időszámítást megállapítsa, és e téren

¹⁾ *Historia critica primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et ceterorum scriptorum concinnata. Auctore Stephano Katona. Pestini 1778. — Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae etc. tom. I—VII. Pestini et Budae 1779—1782. — Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae etc. tom. I—XII. Budae 1788—1792. — Historia critica regum Hungariae stirpis austriacae etc. tom. I—XXIII. Claudiopoli et Budae 1794—1817.*

folytatott kutatásai művének legjelesebb részei közé tartoznak. Számos helyreigazításától alig maradt ment egy király uralkodása is, és sok helyen magát Prayt is, a hol nagyon merész föl-
tevésekre ragadtatta magát, kérlelhetetlen szá-
mokkal és adatokkal vezette vissza a valósághoz. Nem kevesebb sikerrel világosította meg a kirá-
lyi családok és más jelentékeny nemzetségek
rokonsági és genealogiai viszonyait, megtisztít-
ván a becsuszott hibáktól. A szövegbe beleszótt
új oklevelek száma tetemesen megnagyobbodott.
Ezenkívül az oklevelek mellett egykoru tudósi-
tásokat, és a későbbi idevágó szakmunkákat is
belevonta műve keretébe, gyakran magyarázat,
néha czáfolás végett, de legtöbbször szemlélhe-
tőség czéljából egymás mellé állítva, úgy hogy
olvasása közben egy nagy történeti műhely bel-
sejében képzeljük magunkat. Katona ezzel köze-
ledik az eljáráshoz, melyet Tillemont és Muratori,
amaz római történetében, ez olasz Annaleseiben
különös sikerrel követtek. A mily megbízható,
tanulságos, sőt vonzó ránk nézve Katona, a hol
oklevelekre vagy más biztos adatokra támasz-
kodva a tényeket szemünk láttára szabadítja meg
az őket burkoló szövedéktől: oly ingadozó,
bizonytalan ott, a hol az adatok elhagyják őt,
vagy ellenmondásba jönek, mely nem egyes kül-
sőségekre, hanem a dolgok belső természetére
vonatkozik. Katona kritikus fej volt, ki az adott
tények között bizton mozgott, de nem volt teremő

szellem. Az bizonyos, hogy minden oklevéli és más történelmi adat pontos, sőt gyanakvó megvizsgálása a történelmi munkásság első követelménye, mely nélkül sem megbízható történelmi buvárlat, sem hathatós történetírás nem képzelhető. De midőn egyszer e száraz munka már megtörtént, a tényeket még egy láthatatlan szellemi kapocs köti össze, melyet a történelemben is föl kell találni és ismét helyreállítani, épen úgy, mint az emberi életet eszmék, érzelmek, szenvedélyek, jó és rossz ösztönök mozgatják. Katonának a történet e mozgékony és szellemi alkatrészei fölfogására nem volt tehetsége, valamint az egyházi dolgok tárgyalásánál sem tudott bizonyos aggodalmas félénkségtől menekülni. E megjegyzések azonban csak a férfiú sajátságait akarják föltüntetni, nem pedig nagy érdemét csökkenti; mert épen az a miben Katona legerősebb volt, az képezte a mult századbéli történetbúvárlás legégetőbb szükségét, és a ki komolyan akarja a magyar történelmet tanulmányozni, annak még ma is Katona művét kell alapul vennie.

Az érdemek, melyeket Pray és Katona szereztek maguknak, tartósak. A Bél Mátyás megnyitotta pályára lépve, mindaketten nemcsak régi méltóságát és komolyságát adták vissza a történelmi tanulmánynak, hanem egyszersmind a jezsuita rendnek, melyhez tartoztak, előbbi hamis és szenvedélyesen egyoldalú törekvéseit is szerencsésen feledésbe sülyesztették. Azon, a

mit a mult századi magyar történetnyomozás e patriarchái közös működésökkel teremtettek, rágódott a legközelebbi, és rágódik még a jelen idő is. Egyébiránt Pray és Katona épen nem állottak egyedül elkülönítve; ők csak a középpontot képezték, mely körül terjedelmes történelmi munkás-sereg csoportosult. Ha ezen értekezés terjedelme engedné, egész sorát kellene még említenem az oly férfiaknak, mint: Péterfi, Cornides, Palma, Kaprinai, Kovachich, Katanchich és mások, kik részint minden oldalról összehordták, részint újra földolgozták a történelmi anyagot. Mindezen férfiak munkái azonban kivétel nélkül latinul voltak írva, s így a nép nagyobb része elől el voltak zárva. Közeledett az időpont, midőn újra a fölszaporodott történelmi anyag népszerűsítésére kellett gondolni. Ezen szükségességet már a nyilvánosság elé szánt irodalmi munkák természete is föltételezte; előmozdították az ország belállapotai és a kor nagy eseményei. Ezen új irány, szabad és önálló indokaiban és czélzataiban, de a kidolgozásban teljesen a multtól függő, már a tizenharmadik század végén kezdődött, azonban teljes és természetes kifejlődésére csak a jelen század közepén jutott el.

III.

Mig a tizenharmadik század folytán a magyar történet újjáalakítására gazdag anyagot

hordtak össze, a honi nyelvet csak nagyon gyakran művelték. A ki irodalmi munkásságra adta magát, különösen a latin nyelvvel élt, és a nemesség azon része, mely nem foglalkozott komoly tanulmányokkal — s a többség ilyenekből állt — a francia irodalom termékeivel táplálkozott, ha ugyan egyáltalában megkívánta a szellemi táplálékot. Az izgató és megrázó motívumok, melyek a két előbbi században minden politikai zavar mellett is tartották a lelket a szellemi életben, a kölcsönös közlékenységet szükségessé tették és egész sorát teremtték a kézzelfogható és általános érdekű irodalmi termékeknek, most már nem működtek, s a pusztító viharokra belső nyugalom következett, mely a néptömeget a tunya és részvétlen szokás uralma alá hagyta süllyedni. Nem hiányzottak ugyan a köz- és gazdasági állapotok megjavítására irányzott törekvések; de minthogy a magyar történetnek egy hosszú és viszontagságos korszakát alig fejezték még be akkor, az újnak szüksége még nem hatolt be az egyesek öntudatába. Az átmeneti korok, milyen ez volt, mindig szomorúak voltak. Csak keveseknek, mint pl. Bod Péternek volt bátorságuk a közönséggel szembeszállva a honi irodalom terére lépni, és fonalait sikeresen tovább szőni; évtizedeken keresztül, mint egy magyar író mondja, csak itt-ott találkozni magyar nyelven írt könyvvel. Néhány fiatalabb ember megkísérlette ugyan, költői munkák, kü-

lönösen az elbeszélés és regény művelése által, melyekhez a szellemi átalakulás koraiban minden nemzet legjobban hajolt, az elméket megtermékenyíteni, és munkásságot kelteni, de csak II. József erőszakos reform-tervei ébresztették föl a magyar nemzetet teljesen lelki álmából. A császár rendeletei nemcsak az alkotmányt, hanem még inkább a honi nyelvet és irodalmat fenyegették. A nemzet érezte, hogy létele gyökereiben van megtámadva. A hazafiak minden oldalról igyekeztek kipótolni az elmulasztottat. Egyesületek alakultak a nyelv művelésére és fönntartására; még a hatóságok és megyék is mozogni kezdtek. A magyar nép, mint mindig, valahányszor álmadozó nyugalmából fölkeltek, most is annál erélyesebben kezdett munkálkodni. A szellemi erők újító kifejtésének legjelentékenyebb előharczosaihoz tartozott Kazinczy Ferencz. Teremtő lángész nélküli, de sokoldalú tehetségű és biztos izlésű férfi volt, s mint ilyen főleg azon volt, hogy a megindult lelkesedést tartóssá tegye. A honi termékek erre nem voltak elegendők. Azért az ókor mintaszerű íróit, valamint a külföld mesterműveit kellett hű fordításban a hazai földbe átültetni. A szellemi emelkedés ezáltal természetesen aesthetikai és szépirodalmi irányt nyert, mely által egyedül lehetett érdeket kelteni a legkülönbözőbb állású és koru emberek-nél, férfiaknál és nőknél egyaránt. A történet e mellett eleinte meglehetősen mostoha bánásmódban ré-

szesült, mert vele, még ha tartalmilag és alakilag egyaráut tökéletesnek tesszük is föl, lehetetlen volt azon sok oldalú eredményeket elérni, melyeket a szépirodalom nyújtott. Csak a tizenennyolcadik század vége felé mutatkoznak az első kísérletek, melyek arra voltak irányozva, hogy a hazai történelem tényeit is kapcsolatban a tudományos vizsgálatok eredményeivel átalakítsák és a népnek is hozzáférhetőkké tegyék.

Mielőtt azonban ez az utóbbi munkásság megkezdődött volna, Németországban is elkezdtek írni Magyarország történetéről, s e műveket annál kevésbbé mellőzhetjük, mert a magyarokra is jelentékenyen hatottak. Tudvalevő dolog, hogy angol könyvtárosok több angol tudós vezetése alatt 1730-ban egy világtörténetet kezdtek kiadni, még pedig az elsőt ily nagy terjedelemben.¹⁾ A vállalatot, mely a világ minden népével összeköttetésben levő Angolországban természetes talajra akadt Németországban is nagy tetszéssel fogadták, mert itt a tudomány mindinkább általános alakot vett föl. Az angol mintájára szerkesztett mű szükségének élénk érzete az u. n. hallei világtörténet megalapítását eredményezte 1744-ben, melyet különféle változó befolyások alatt a jelen század elejéig folytattak.²⁾ Időköz-

¹⁾ *An universal history*. Tom. I—XXI. London 1730—1751.

²⁾ *Uebersetzung der Allgemeinen Welthistorie mit Anm. vermehrt und herausgegeben*. Th. I—XVII. von S. J.

ben Guthrie és Gray kivonatot készítettek az angol munkából, melyet azonban lényeges javításnak lehet tekinteni. ¹⁾ Ezt csakhamar ismét a német átdolgozás követte, melyet Heyne vezetett és 1765 óta a Weidmann-féle könyvkereskedés adott ki. E gyűjtemény számára a hannoverai Gebhardi Lajos Albert a magyar birodalom terjedelmes történetét írta meg. ²⁾ Nem ismerte ugyan mindenütt pontosan az eredeti forrásokat de az újabb kutatásokat vigyázattal használta és illesztette össze, úgy hogy műve még ma sem veszítette el becsét. Általában véve az anyag elosztása, a mennyire nevezetesen az uralkodó nép történetét illeti, helyes történeti szempontból ta-

Baumgarten. XVIII—XXX. von J. S. Semler; frei bearbeitet von mehreren Gelehrten (Schlözer, Gatterer, Meusel, J. F. le Bret, M. Sprengel, L. A. Gebhardi, J. Ch. v. Engel, Galletti, F. Rüks.) XXXI—LXVI. Halle 1744—1814. *Sammlung von Erläuterungsschriften und Zusätzen zur allg. Welth.* Bd. 1—6. Halle 1747—1765.

¹⁾ *A general history of the world from the creation to the present time.* Tom. I—XII. London 1764 sq.

²⁾ *Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an, bis auf gegenwärtige Zeit.* Nach W. Guthrie, J. Gray und anderen Gelehrten von Chr. Gottl. Heyne. Tom. I.—XVII. Leipzig, 1765—1808. — Ebben van: L. A. Gebhardi *Geschichte des Reiches Ungarn und der damit verbundenen Staaten.* Tom. XV., 1—4. Leipzig, 1778—1782. — Uj lenyomata található Gebhardi művének a troppau-brünni kiadásban: *Allgemeine Weltgeschichte. Nach dem Plane W. Guthries und J. Grays und anderer gelehrten Engländer entworfen.* Tom. L—LVII. Brünn 1788.

núskodik. Gebhardi a magyar állam alapítása előtt bevezetésül az ország és számos néptörzse előbbi történetét írta le. A nézet, mely e tárgyalás alapját képezte, magában véve helyes volt — mert csak így lehet a magyar földön rétegesen egymás fölött nyugvó néptörzsedékeket némi biztossággal megismerni — de a kidolgozás nem felelt meg teljesen a föladatnak. A szerző csak nagy fáradsággal nyithatott magának a tények útvesztő zavarában utat, nagyon soká időzött oly részleteknél, melyek minden érdekességök mellett sem tartoztak a tárgyhoz, és így teljesen elvesztette szeme elől a vezető politikai fonalat. Sokkal nagyobb biztosságot mutat Gebhardi magában a magyar történetben, mert itt egyéb előmunkálatokon kívül Pray György Annalesait és néhány értekezését is használhatta. Használható áttekintésben mondja el a magyar nép külső történeteit az Árpád- és az Anjou-ház alatt, azután meglehetősen részletességgel tárgyalja Zsigmond uralkodását, a Hunyadiaknak és utódaiknak korát I. Ferdinand haláláig. A szerző, ki nem tudósok számára írt, hanem csak általános műveltségű olvasókat tartott szeme előtt, azon tárgyakat választotta ki, melyek könnyen érthetők vagy a kedélyeket feszültségbe hozzák, és rájuk illő, meglehetősen tetszetős ruhába öltöztette őket. Az alkotmány kifejlődését, valamint az ország jogviszonyait csak melleleg érinti; ellenben tetszését találja Gebhardi az angoloknál

akkor kedvelt modorban, mely a történelem tényeit nem annyira a népelet mozgalmaiból, mint inkább az emberek bizonyos lelki állapotaiból, különösen az uralkodók ösztöneiből és hangulatából magyarázta. Legkevésbé elégit ki a két utolsó század története, melyet 1777-ig visz, mikor a porta Ausztria javára teljesen lemondott Bukovináról. Sok forrás és történeti munka, melyet a szerző e korszaknál használhatott volna, az ő idejében még nem volt kiadva. A szorosabb értelemben vett magyar történet mellett a társországek történetét is nyújtja. Bosznia-, Szerbia-, Bulgária-, Moldva- és Oláhországnál teljesen igazolt a külön tárgyalás, de Horvát- és Tótországnál, s még inkább Erdélynél teljesen czélszerűtlen. Ezen országoknak mindenesetre van igényök külön történetre, a hol a közviszonyok kifejlődéséről van szó, de külső állami dolgaikban oly szorosan függenek össze Magyarországgal, hogy legalább egy általános világtörténetben nem igen lehet tőle elválasztani. Különösen Erdélyre nézve áll ez. A néptörzsek, melyek ott a nyilvános életet határozzák, Magyarországon sem hiányznak; az egyházi változások ott is ugyanazon alapon fejlődtek, melyen itt, s az egyik ország politikai eseményei a másikra is hatottak mindig. Külön tárgyalásuk részint az összetartozó anyag szétválasztására, részint fárasztó ismétlésekre vezet. Gebhardinál mind a kettő előfordul. Mellőzve ezt, a szerző a társországek történetében is

visszament az ó-korba, és a meglevő anyagot hűségesen fölhasználta. Általában az ő műve volt az első, mely a magyar történetnek az újabb kutatások által teljesen megváltoztatott képét a külföldnek megmutatta, a figyelmet újra az aldunai országok népéletére és történetére fordította s egyszersmind emlékezetbe hozta a velők összekapcsolt fontos érdekeket.

Egy évtizeddel Gebhardi művének megjelenése után Magyarországon is kezdtek gondolni a hazai történet népies kidolgozására. Az ezen irányban működő írók sorát Szekér Joachim ferenczrendi szerzetes és a theologia tanára nyitotta meg ily czimű könyvével: *Magyarok eredete a' régi és mostani magyaroknak nevezetes tselekedeiteivel együtt*, mely 1791-ben Pozsonyban és Komáromban jelent meg. Erre, mint maga mondja, azon kitűnő emberek példája ösztönözte, kik épen akkor a legserényebben dolgoztak a magyar nyelv fölélesztésén. Nem tudósok és szakemberek számára ír, sem olyanoknak, kik számos könyvet szerezhetnek meg és olvashatnak el, hanem különösen azok számára, kik se ezt, se azt nem tehetik, és latinul sem tudnak. Főleg a nőket tartja szeme előtt, kiktől azt kívánja, hogy az izléstelen és erkölcsrontó olvasmányokat ott hagyva, figyelmüket komoly dolgokra irányozzák. Kimondja, hogy lesznek olyanok, kik kísérlétét a magyar nyelv használatában rossz szemmel fogják nézni és roszakaróan bírálgatni.

Szorgalmasan jegyezgetett a régebbi történet-írókból, valamint a tizennyolczadik század tudományos munkáiból, és az anyagot úgy rendezte, a hogy céljához képest jónak látta. Szekér tehát előre lemondott az önálló kutatásról. Művét két nagy könyvre osztotta, mind a kettőt egyes szakaszokra, s ezeket ismét paragraphusokra, s az utóbbiak fölé mindig odajegyezte tartalmukat. Ugyanazt az egyenletes rendszert találjuk tehát nála, melyet már Székely István alkalmazott, elég egyhangúan, Heltai Gáspár pedig már szellemesebben. Mint a czim is sejteti, az őstörténet és az Árpádok hihaltáig történet dolgok aránylag terjedelmesebben vannak előadva, mint a többiek. Könyvének első paragraphusaiban azzal a kérdéssel vesződik Szekér, hogy a magyarok Jáfettől származnak-e, vagy Hámtól, s végre Jáfet részére dönti el a kérdést; de csakhamar De Guignes és Pray hunn-kutatásaihoz fordul, s e népet, noha a magyarok elődeinek tekinti, mégis határozottan különválasztja az avaroktól és magyaroktól. Mennél tovább halad a szerző, annál rövidebb lesz előadása. A második könyvnek, mely a vegyes házakbeli királyok korával kezdődik, legnagyobb részét a tizenharmadik és tizennegyedik század, II. Lajos haláláig, foglalja el, míg a három utolsó század igen szűk térre van szorítva. A hitujítás eredményeit megglehétős hűséggel, de rövid és száraz előadásban érinti. Szekér tervéhez hiven csak a történet

külső vázával foglalkozik, de ebből szerencsésen választott ki egyes élénk jeleneteket és fontos fejleményeket. Az előadásból nem hiányzanak egyes ügyes ecsetvonások, melyek a tárgynak érdeket és szemlélhetőséget adhatnak; stilusa világos, fesztelen és a számos latin kifejezés, mely a tizenhatszadik század közepéig még széltiben divott, nála csaknem teljesen hiányzik. Különben a mű igen sok szükséglet hagyott kielégítetlenül, még olyanokat is, melyek az ő idejében is jelentékenyek voltak. Ma már csak annyiban értékes, hogy Magyarországnak honi nyelven irt új történetírásába bevezet.

Szekér példája hálás földre esett; mert a körülmények minden oldalról összeműködtek, hogy a multnak eseményeit új és helyes szempontok szerint állítsák a nép szeme elé, és érdeket gerjeszsenek irántuk. Belül a magyar alkotmány- és a protestansoktól századok óta elvont jogoknak helyreállítása, valamint az ehhez fűződő irodalmi mozgalom, — kívülről a francia forradalom hatalmas terjedése, Velence árnyékszerű megsemmisülése, a lengyel szabadság erőszakos eltiprása: mindezek oly tények voltak, melyek szükségképen fölidézték a kérdést a saját állapotaik életképessége iránt, s a jelen és mult pontosabb összehasonlításához vezettek. Ily általános történelmi érdekeltség támadt, mely nem nyilvánult ugyan irodalmi termékek túlságos gazdagságában, de lassanként mégis egész sorát

teremtette a történelmi munkáknak, melyék az uralkodó hangulatoknak és a kedélyek áramlatainak jellemző kifejezést adtak. Már néhány évvel Szekér könyvének megjelenése után kiadta Svastics Ignác *A' Magyarok' felséges czimere* című munkáját, ¹⁾ melyben, úgy látszik, az előbbihez hasonló módon, csakhogy rövidebben és jobban áttekinthetőleg tárgyalta a magyar történelmet. Minthogy a művet nem láthattam, tartalma részletezésébe nem bocsátkozhatom. Svasticsnál mindenesetre sokkal jelentékenyebb volt Kulcsár István, ki a jelen század elején lépett föl egy magyar történeti művel. Ez az erélyes férfi 1760. szept. 16-dikán Komáromban született, s először a benzés rendbe lépett, később ennek eltörlése után mint nyilvános tanító működött, majd Festetics grófnál nevelősködött, és végre teljesen a szabad irodalmi foglalkozásnak adta magát. Őt is megragadta az akkori szellemi forrongás, és lelkesedve szentelte minden erejét a magyar nemzetiség ápolására. Ebben ő a lehetőleg sokoldalú műveltség eszméjéből indult ki, a művészetet is belevonta e körbe, és mindenké előtt a nyelvet szerette volna költészet és színészet által emeltetni. Kulcsár egészen haláláig (1828) folytatta ezen tevékenységét, és meg volt azon öröme, hogy sok eszméjét megvalósulva

¹⁾ Győr, 1796. A szerző, ha nem csalódom, több történelmi munkát is írt,

látta. A történelem teljesen alá volt rendelve általános törekvéseinek; csak mint a hazaszerezet fölébresztésének eszközét használta, s művét csak ezen szempontból szabad megítélni. Gebhardi művét vette alapul, ¹⁾ melyet a németül tudók Magyarországon is szorgalmasan olvastak. E választásra, mint az előszóban mondja, különösen két szempont birta rá. Először látta, mily kevés czélszerű magyar történeti munka van; azután jónak találta, épen e példával mutatni meg honfitársainak, hogy fogják föl és ítélik meg a magyar viszonyokat a külföldön. A Gebhardi-féle mű fordítása alapján, melyet Hegyi József készített elő, az ott közlött anyag földolgozásához látott. A korszakfölosztás nála lényegileg ugyanaz maradt, mint amannál. Megtartotta a magyar földnek Gebhardi szerzette őstörténetét is egészen, az avarok megérkeztéig, sőt még a Diomedes liburniai telepeiről szóló mondát is fölvette. A változtatások csak megrövidítésekben, kihagyásokban és kisebb közbeszúrásokban állanak. Csak a tulajdonképi magyar történet kezdetével lesz a szerző önállóbb. Itt nemcsak a szöveget tette némelykor a magyar fülnek tetszetősebbé, hanem ki is egészítette hazai forrásokból, sőt Gebhardi egyes állításait kritikai meg-

¹⁾ *Magyarország históriája. Gebhardy Lajos Albert munkáiból magyarázta Hegyi József, megigazította és 1803-ig folytatta Kulcsár István I—IV. köt. Pesten, 1803.*

jegyzésekkel ki is igazította. Legélesebben tűnnek föl ezen eltérései a három utolsó század történetében, mivel Kulcsárnak azon kellett lennie, hogy könyvének megadja a szükséges összhangzatot, melyet Gebhardinál Erdély külön tárgyalása miatt nem lehetett találni. Valamint ez a saját koráig vitte a történetet, úgy Kulcsár is követte abban elődje példáját, hogy 1777-től, hol ez elhagyta, 1803-ig folytatta az ország történetét. A társországok történetét ellenben egészen mellőzte, mert kitűzött céljára nem igen használhatta. Ily módon a történelmi anyag, melyet Gebhardi nagyjából magyar művekből merített, és német földre ültetett át, ismét fölvette a magyar ruhát, és visszatért eredeti hazájába.

Nem sokkal Kulcsár könyve után egy másik történelmi mű jelent meg, mely a kutatások önállóságára és általában egész tudományos földolgozására nézve, messze hagyta maga mögött az addig megjelent munkákat. Szerzője, Buday Ézsaiás, egykorú volt Kulcsárral, s 1760. május 7-dikén született Peeren Szolnokmegyében. Első kiképeztetését a debreczeni reform. collegiumban nyerte, s ugyanott kapott alkalmazást is mint tanár és könyvtárnok. 1792-ben külföldre utazott és két évig Göttingában tartózkodott. Itt Heyne, Schlözer, Spittler és Meiners előadásait is hallgatta, kikkel később is levelezésben állt. A bölcsélet-tudori czim elnyerése után visszatért Debreczenbe, és jelentékeny tu-

dományos és nevelési munkásságot fejtett ki. 1821-ben debreczeni prédikátorra és később a tiszántúli egyházkerület superintendensévé lett, és csak 1841-ben halt meg. Buday Ézsaiás klasszikus műveltségű férfiú volt, a mint az ókorra vonatkozó munkái bizonyítják derék philologus és általában szilárd és alapos tudományú író. Minthogy mint protestans szükségét látta annak, hogy az addigi történeti művekben elhanyagolt részt, t. i. a hitújítás tényeit és hatását a közügyekre élesebben kellene szemügyre venni, ez alkalmat adott neki arra, hogy a politikai történetnek is új és kiterjedtebb czélt tűzzön ki. Józan tekintete a régi kor minden tisztelete mellett is bevallatta vele, hogy a mai Magyarország alakulása főleg a három utóbbi század eredménye, hogy a középkori történet, melynek összefüggő lánczából egy szemet sem lehet önkényesen kivenni, szolgáltatta a nélkülözhetetlen anyagot ezen fejlődéshez, hogy azonban ható erőit és formáit az újabb kor művelődési elemei határozták meg. E történelmi fölfogásnak megfelel a mű fölosztása. A három kötet közül, melyekre Buday osztotta, az első magában foglalja az őskortól kezdve 1526-ig történeteket, a másik kettő pedig teljesen a három utóbbi századnak van szánva. Az egész korszakokra van osztva, s ezek ismét paragraphusokra oszlanak, melyek mindig a tények egy összefüggő csoportját foglalják magukban. Ezekben az elbeszélés fonalát minden

szónoki dísz és szószaporítás nélkül, de annál világosabban emelve ki a legfontosabb dolgokat, gondosan szövi tovább. Csaknem minden paragraphushoz járulnak a használt kútforrások jegyzékei, gyakran rövid és találó mondatok az eredeti szövegekből, utalások az újabb történetírókra és egyes monographiákra. Buday volt az első, ki a hitújítás történetét Magyarországon, mint a politikai történet nélkülözhetetlen részét fölvette művébe. S ezt finom és biztos tapintattal tette. A nélkül, hogy valakivel polemiába bocsátkoznék, úgy ír tárgyáról, mint egy magában érthető föltevésről, mely hosszas bizonyításra nem szorul. A németországi mozgalmakkal kapcsolatban visszatér az új hitbeli nézetek első nyomaira Magyarországon, megjelöli a legelső műveket, melyek róluk szólnak, és oly gazdag irodalmi anyagot állít össze, mely mélyebb kutatásokra ad ösztönt. Természetes, hogy a tárgyalásnál tekintettel volt a nyilvános egyezségekre is, melyek a protestansok jogaira vonatkoztak, s előadta okaikkal együtt tartalmukat, és összefüggőleg hozta le az 1792—93-diki országgyűlési végzéseikig. Buday stilusa épen nem tetszetős és behizelgő; de merevsége daczára is világos, beható, és mindig a dolog lényegére irányult. Műve kitűnő tankönyv volt, melyet nem lehetett ugyan mulattató olvasmányként élvezni, de annál jobban a komoly tudományos szellem ébresztésére használni. Noha a kor, melyben

megjelent, fogadására nem volt kedvező, mert akkor Magyarországon túlnyomó volt a szépirodalmi irány, de tudományos becse lassanként mégis elismerésre talált. Három kiadásban ¹⁾ terjedt el, és még most is nélkülözhetetlen segéd-eszköze a történetbúvárnak.

Időközben oly irány tört magának egész Európában utat, mely lassanként Magyarországon is előtérbe lépett. A Francziaországból elterjedt eszmék elleni küzdelem, mely a tizen-nyolczadik század folytán csak csendesen folyt és főkép a bölcelet és szépirodalom mezején mozgott, mindinkább határozott politikai alakot kezdett fölvenni. Bármily teljhatalmúlag kezdtek is meg működésüket a rúgók, melyek megadták Francziaországban a lökést a nagy változáshoz, — mennél inkább törekedtek arra, hogy minden szentnek tartott hagyományt megsemmisítsenek és a múlttal egészen szakítsanak, annál inkább kihíttak maguk ellen minden vallásos és nemzeties érzést. Ez nagy hatással volt a történelmi munkásságra. Kettőzött buzgalommal

¹⁾ Mint több más magyar történelmi munkánál, úgy ennél is hiába iparkodtam megjelenése idejéről biztos adatokat szerezni. Hogy három kiadása van, az kétségtelen; de némelyek az első kiadást 1805-re, mások 1807-re teszik. Az előttem fekvő három kötetes kiadásnak ez a czime: *Magyarország históriája. Készítette Buday Ésaiás. Harmadik kiadás. I—III k. Pesten, 1833.*

látott a mult vizsgálatához, néha kedvezve a közép-kornak, a mit éppen az ellene intézett szenvedélyes támadások, vagy legalább az elítélő nyilatkozatok eredményeztek. Alig volt mű, mely ezen korban annyira elősegítette volna a kedélyek megindult visszahatását mint Müller János munkája: *Geschichte schweizerischer Eidgenossenschaft*. Hogy oly multat irt le, mely nemzetének még minden érítésében tovább élt s még külső formáiban is fönntartotta magát, hogy ebből egy szabad népélet szelleme átlengedezett a jelenbe, hogy az egész művön, mely nagy tudomány- és bámulatos olvasottságról tanuskodott szakadatlan lelkesülés hangja vonultát — mindezen sajátságok voltak azok, melyek a jelenkor szabadság-szellemébe, valamint az érzelmek megindult átalakulásába majdnem egyidejűleg nyultak belé, és sokat tettek Müller hírének megalapítására. Az emberek gyönyörködtek a középkori szabadság ezen dicsfényében, és elfelejtették a könyvnek nem jelentéktelen hibáit. Ha Európa tudományos és politikai áramlatai még nem találták is meg észrevehetőleg útjukat a magyar nép öntudatába, alkotmányos viszonyai mégis éppen az újabb időben annyira megrendültek, hogy vissza kellett tekintenie a multba. A magyarok jellemét ismerve alig lehet kétségünk, mi módon történt ez. Még a legelkeseredettebb belviszályok idejében is érvényben maradt az elődök tisztelete; minden párt az ő fényes tetteikre hivatko-

zott; ők éltek a hagyományban és visszhangoztak a régi és új dalmokok énekeiből. Ez az alapszínzet csakhamar a történetírásban is észrevehetővé vált. Már Kulcsárnál akadunk némi nyomaira, ámbár, különösen az előszóban, kissé ügyetlenül és dagályosan nyilatkozik. Tökéletesebb alakot nyert azonban ez a fölfogás azon műben, melylyel most találkozunk. A nagybajomi Virág Benedek már 1808-ban közre bocsátotta történelmi művét, a *Magyar századokat*. Ő 1752-ben született; Kanizsán, Pécsen és Pesten tanult, 1775-ben a pálos szerzetbe lépett, és 1781-ben Székesfehérvárott a latin nyelv tanárává lett. Egészségi szempontból azonban már 1795-ben örökre le kellett mondenia a tanárságról és a magánéletbe vonulnia. Így élt ő Budán, nagyon szegényes nyugdíjából, kizáróan az irodalommal foglalkozva, halála évéig, 1830-ig. Mindazok, kik közel álltak hozzá, magasztalják őszinte buzgóságát, kedélye ártatlanságát, személyisége nemes egyszerűségét és hazafias érzületét. Legelőször költői tehetsége lépett előtérbe, és noha költeményei nem mutatnak kiváló eredetiséget, mégis tisztult izlésről, meleg kedélyről, a tárgy szerencsés megválasztásáról és különösen ügyes nyelvkezelésről tanuskodnak. Tudományos, különösen nyelvbeli jártassága nem volt nagy; úgy látszik, csak a latin és magyar nyelv ismeretére szorítkozott; németül csak nehezen olvasott és értett. Történeti művénel tehát a külföld modern min-

táinak, különösen az egykorúaknak utánzására gondolni sem lehet; annál érdekesebb tehát, hogy egyéniségéből egészen önállóan fejlődött kia történetírásnak az a módja, melyet másutt is, talán szellemesebben, mindenesetre nagyobb tudományos készüllettel, de egyszersmind modorosabban és célzatosabban látunk keletkezni. Az oklevelek és krónikák szorgalmas átolvasásából merítette Virág a magyar történelem ismeretét, melyet folyékony és megragadó nyelven kellett előadnia. Minthogy főgondja nemzetének hathatós és független tetteire irányult, a régebbi történetet vette szemügyre, mely a betelepeléssel kezdődik, és a honi királyok kihaltával végződik. Álmossal kezdi tehát elbeszélését és a mohácsi csatával végzi. Az anyag századokra van osztva, melyek ugyanannyi szakaszt képeznek művében. Az egyes részek nagyságában és egymáshoz aránylásában tervszerűség és egység nyilatkozik; észre lehet venni a művészi kéz nyomait. Már a könyv ezen elrendezéséből is láthatni, hogy célja főleg a nemzeties érzések megerősítése és az erkölcsi hatás volt, a kritika pedig csak mellékes szerepet játszott benne. Virág mindazon mozzanatokra ügyelt, melyek a hazaszeretet élesztésére szolgálhattak; e helyeken nyelve is hathatós és emelkedett. Szereti az oktató mondásokat és jellemrajzokat, s talán épen ebben hatott reá Tacitus, kit szorgalmasan olvasott; ezenkívül alkalom adtán egyes esetekből gyakorlati tanulságokat

is von le. Néha a cselekvés rugóit egyéníteni iparkodik, midőn a cselekvő személyeket a régiiek példájára beszélve lépteti föl. Ítéletében szabadelvű és egyházi dolgokban is elfogulatlan. Ezenkívül gondja volt arra is, hogy az elbeszélés menetét okleveleknek és más iratoknak, részint latinoknak, részint fordítottaknak, közbeszövése által élénkké és tanulságossá tegye; ez azonban gyengébb oldala a műnek. Nem elég a törvényczikkék hosszú sorát a maguk pusztaszavaival közölni, ha keletkezésöket, s a nép társadalmi állapotaira hatásukat nem adja elő. Virágnál pedig e közlemények rendesen minden összefüggés nélkül vannak beillesztve, és nem érthetők. Szintoly kevéssé elégít ki azon időszakok leírása, melyekben világtörténeti események játszanak bele a magyar történelembe; a kereszties hadjáratoknál, a byzanti bonyodalmaknál, a mongol betörésnél és hasonló korszakoknál Virág alig ad többet az általánosan ismert dolgoknál. Végre a mohácsi csatával befejezte művét, s ezzel megerősítette a népben úgyis már élő hitet, hogy ezen eseménynyel a szabadság aranykora örökre sirba szállt. Ez téves vélemény, de Virág könyvének befejezésével tudományos alapot látszott neki adni. E tekintetben azonban nincs magára hagyva; a kedélyeknek ugyanezen iránya mutatkozott Németországban, sőt Franciaországban is, hol századokon át mindig a középkorba és még régibb időkbe nyúltak vissza, hogy

a hazafias érzéseknek hatalmat és erőt adjanak. Egyébiránt az addigi magyar nyelvű történeti művek közt, melyek a nagy közönségnek voltak szánva, Virágé határozottan a legjobb volt. A közönség is oly tetszéssel fogadta, hogy több kiadást ért. ¹⁾

Virág könyve mellé sorakozik a magyar történelem német kidolgozása Fessler Ignác Auréltól, oly mű, mely az anyag bőségére és terjedelmére nézve fölötte áll ugyan amannak, de az elbeszélés hangjára nézve épen úgy össze van szöve a korabeli eszmékkel és érzelmekkel, sőt behatásuknak még közvetlenebb nyomait hordja magán. Fessler viszontagságos, belső és külső viharok által háborgatott élete eléggé ismeretes; de megengedik olvasóim, ha legalább legjelentékenyebb mozzanataira emlékeztetem, minthogy művének némileg magyarázatául szolgálnak. Ő 1756-ban Zarándfalván (Czurendorf), a Lajtha és a Fertő tava közt fekvő faluban született, német és katolikus szüléktől, még pedig, mint maga mondja, nemes egyszerűségű, becsületes nyíltságú és tiszteletes erkölcsű földművelők közt. Ajtatos anyja már korán szerzetesnek szánta a

¹⁾ Az első kiadás 1808-ban, a második 1816-ban jelent meg. A harmadik Toldy-rendezte kiadás I. Albert korától II. Lajos haláláig terjedő idő történetével bővült, mely Virág hagyatékából jelent meg. (Virág Benedek *Magyar Századai*. Harmadik kiadás Toldy Ferencz által. I—V. köt. Pesten 1862—1863.)

fiút, s miután Fessler részint Győrött, részint Pozsonyban (nem igen rendes) oktatásban részesült, 1773-ban Besnyőn, nem messze Gödöllőtől baráttá lett, hol a természet elhagyottsága a szemlélődő életnek kedvezett. Valamint első oktatását, úgy az első ösztönzést a tudományra is született magyaroktól nyerte. Nagyvárad¹i tartózkodása alatt, hova 1775-ben ment, megismerkedett Pray *Anna* leseivel, és az alapos műveltségű Gánóczi Antal kanonokkal, Nagyvárad történetének szerzőjével való társalkodásában ítélete meghiggadt. Szellemi törekvései, a koreszmék hatása eleven kedélyére, és határozott hajlama gyakorlati ujtásokra csakhamar ellenkezésbe hozták őt rendjének irányával, és előbb megbüntetését, később kilépését vonták magok után. 1784-ben alkalmazást kapott a lemergi egyetemen, mint a keleti nyelvek tanára, és szabadkőműves lett. Ott adta ki 1788-ban *Sidney* című szomorújátékát. Már a tárgy választásában, mely a népszarnokság iránti ellenszenv által épen úgy hatott, mint a királyság elleni gyűlölettel, kimutatta Fessler nagy hajlamát a nemesebb paradoxonhoz, mely egész életének alapvonása maradt. Könnyen fölfogható, hogy ily tartalmú költői mű épen akkor és épen Lembergben legkevesebb méltánylatra találhatott. Fessler ellenségei fegyvert kovácsoltak belőle ellene; hogy a nyilvános bevádolást elkerülje, el kellett hagynia az országot, és Sziléziába menekülnie. Itt kezdődik e ne-

vezetes férfi nyugtalan, háborgatott és folytonos ellentétek által mozgatott életpályája. Majd Kornnal, a boroszlói könyvárussal találjuk összeköttetésben, kinek számára több történeti regényt ír, majd Wallisfurtban látjuk mint nevelőt Schönaich-Karolath herczeg házában. 1791-ben protestánsná lesz és megnősül, hogy csakhamar ezen elsietett házasság fölbontásához láthasson, és 1797-ben Berlinben szerez magának működési kört. Ott a szabadkőművesség újjáalakításán dolgozik, és 1802-ben egészen kilép a szabadkőművesek köréből. Másodszor is megnősül, és reménye van, hogy a porosz államban állandó alkalmazást nyer; de a jénai csata minden reményét megsemmisíti. Nyomasztó helyzetéből 1810-ben menekül ki, midőn Pétervárra az Alexander-Newsky-Akademiára hívják a keleti nyelvek tanárának; de mivel az atheismus gyanujába esik, innen is csakhamar elmozdítják. Ezután a törvényhozó bizottság levelező tagjává neveztetvén ki, egyszersmind a saratowi kormányzóság egy nevelő intézetében is foglalatoskodik, később a sareptai herrnhutiakhoz fordul és jezsuita-mysticismus vádja alá esik. 1815-ben elvonják tőle fizetését, és 1817-ben ismét visszaadják neki. Mindezen viszontagságos élmények után végre a pétervári evangélikus birodalmi consistorium fejevé nevezték ki, s ezen állását haláláig viselte, mely 1839. decz. 15-dikén, élte nyolcvannegyedik évében ragadta el. Korának szol-

lemi és politikai mozgalmai közül Fessler alig hagyott érintetlenül egyet is, majd erőszakosan tovaragadtatva általok, majd föléjük emelkedni törekedve. De mindezen viszontagságok között, noha a sors messze űzte, megőrizte régi hazájához való ragaszkodását, és történelme iránti lelkesülését. Már mint ifjú gyűjtögetett adatokat az utóbbira, külföldi vándorlásaiban is szem előtt tartotta, és a szükség-okozta félbeszakítás után újra foglalkozni kezdett vele. Azon időben, midőn a sors a Volga partjain nyugalomba helyezte, egyszersmind oly korban, midőn a gyermeki emlékek ellenállhatatlanabbul lépnek föl, mint valaha, megragadta a tollat, hogy népe tetteit széles keretű képen ecsetelje. Szilárd tetterővel folytatta a munkát, és épen akkor végezte be, midőn hetvenedik élet-évébe lépett.

Fessler ezen történeti műve nemcsak munkáinak legjobbika, hanem Katonáét kivéve egyszersmind a legterjedelmesebb mű is, mely az egész magyar történelmet felöleli. Miután tömört rövidséggel követte a fonalat, mely Pannónia régi történetéből a középkorba vezet, haladék nélkül a magyar nép történetére tér át, és az első két kötetben az Árpádházi királyok történetét tárgyalja; a következő kettőben az Anjou- és Luxemburg-Habsburg házból származottakét V. László haláláig. Hunyadi Mátyás és II. Ulászló uralkodására egy egész kötetet szán, s hasonló terjedelemben tárgyalja a II. Lajos és

I. Ferdinand alatt történt dolgokat. A hetedik, nyolczadik és kilenczedik kötetben az 1564-től 1711-ig esett dolgok vonulnak át; az egész tizen-nyolczadik század áttekintése pedig 1811-ig a tizedik kötetbe van beleszorítva.¹⁾ A történelmi anyag tehát, leszámítva a legujabb kort, igen arányosan van elrendezve. Fessler, noha német származásu, úgy érez, gondolkodik és ír, mint egy magyar: semmit sem tud a nemzetiségek mérges viszályáról, mely csak hosszú távolléte alatt tört ki teljesen. A nemzetiségek sajátosságait a magyar alkotmány semmiképen sem veszélyezteti; ez által egyrészt megtartják jogait, másrészt egyszersmind egy politikai egészszé fűződnek össze. Ez az alapeszme, melyet a szerző mindenütt alkalmaz. Ő a magyar birodalom képződésében, fejlődésében, hatalmas fölemelkedésében sőt még külső fénye veszésében is egy világtörténeti föladat megoldását látja, s e nézetét sokkal szélesebb ismeretekkel és hasonlithatatlanul nagyobb tudományos segédeszközökkel tudja okadatolni, mint a milyenek Virágnak rendelkezésére állhattak. Az egyházi

¹⁾ *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen.* Erzählt von Dr. I. A. Fessler. Tom. I—X. Leipzig 1815—1825. A ki egyébiránt pontos áttekintést kíván szerezni Fessler kiterjedt irodalmi működéséről megtalálja Wurzbachnak nagy szorgalommal összeállított művében: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* Wien, 1858. IV. 205—308.

ügyekre különös gondot fordít, és e téren érvényesül különösen Fessler vallásos gondolkodásmódja, mely őt egy eredeti és pozitív keresztyén-ség föltevésére vezette, s ennek történelmi megjelenéseiben fejlődésének szükséges fokait és a különböző hitvallásokban a változatlan alapmagnak ugyanannyi elrejtőzést láttatja. Azért keresi a protestantismus első nyomait, lassankénti terjedését és megszilárdulását; belső jogosultságát a kor viszonyaiból magyarázza, noha föllépésének formáit nem helyesli általában. Ez azonban nem gátolja őt abban, hogy a katolikus egyháznak igazságot szolgáltasson, és Pázmány Péter működéséről is mély tisztelettel beszéljen. Több alkalommal kiemeli a magyarok nagy és nemes tulajdonságait, államférfiui tehetségöket, lényöknek tiszteletre-méltóságát; de épen ezért följogosítva érzi magát, hibáikról is megemlékezni, mulasztásaikat és vétkeiket nyíltan elbeszélni. Mindezen dolgokban lehetetlen félreismereni az írók pontos ismeretét, sokoldalú tapasztalatait s a tárgy hosszú vizsgálását és megemésztését.

Fessler mint kész és bevégzett jellem írta magyar történetét; azért ez magán is hordja egyéniségének erős nyomait. Némi merészség kellett hozzá, hogy azon korban, melyben volt, azon helyről, a hol élt, és azon segédeszközökkel, melyek rendelkezésére állottak, egy nehéz és sokoldalú anyagot új és egyszers-

mind terjedelmes, minden részlethez illő alakba öntsön; de Fessler késő aggkoráig megtartotta szellemének ritka erejét, és ez a nehéz uton segítette őt. Csaknem legyőzhetetlen hajlama van arra, hogy korszakokról, népekről vagy állapotokról általános képet vázoljon, és az eseményekben összefüggésök lánczát kimutassa; az utóbbit erélyesen teremti, a hol hiányzik, s azért kútforrásai szövegével néha nagyon katonásan bánik. A fölfogás mélysége épen nem hiányzik nála; még mystikus nézeteket is átvisz történelmi tárgyaiba, és sok helyen mégis egy régi rationalistikus ér mutatkozik, mely néha a triviálitáshoz közeledik. A férfiú sajátosságaihoz tartozik az is, hogy bizonyos nézeteket szilárdul fönn tart és védelmez, még a hol a tények hangosan ellenmondanak is neki. Így, hogy csak egy példát idézzünk, megdönthetetlen elméletet képezett magának a magyar királyok örökösödési jogáról, melyet szerinte az európai művelődés alapított meg, s az ellene küzdő szabad választásban csak az ó-ázsiai typus ismertető jelét látja; egészen megfélekedzik arról, hogy a nyugati és nevezetesen a germán népeknél is mind a két elem gyakran elég élénken érvényesítette magát egymás mellett. Ismételve hosszadalmas bizonyítást és folyékony ékesszólást használ ingadozó tantétele támogatására, holott Szalay kevés, de magvas és tárgyilagos megjegyzéssel mutatja ki a szabad választás lassankénti átme-

netét rendezte örökösödési törvénybe. Fessler lényéből ered az is, hogy az emberi jellemek lélektani méltatásában majd bizonytalanul tapogatózni, majd belső ellenmondásokba keveredni látjuk, s hogy a fényt és árnyékot nem osztja el kellőképpen, amazzt rikítóvá teszi, ezt pedig túlságosan homályossá. Benne az előidő és a régiség látható tisztelete élt, és e tekintetben egy alapon állt Virággal; de egész gondolkodásmódja sokkal jobban bele volt merülve modern törekvésekbe, semhogy ez ne mutatkozott volna minden perczen. Ez a különös vegyülék képezi stilusának különösségét is. Ez, gyakran túlhalmozottságban szenvedve, egy helyt csinált ünnepies páthoszban mozog, mely Müller János befolyására emlékeztet, más helyt pedig a fesztelen közlés szabadabb fordulataiba megy át. Végre találkoznak részint ethnographikus hibák, részint helytelen adatok helyi viszonyokról, a mit a tiz kötetes munka gyors befejezéséből könnyű megmagyarázni. A munka gyengéi és jelességei egy forrásból származnak, a legszorosabb kapcsolatban vannak, és alig választhatók el egymástól. Fessler arra törekedett, a mi egészben véve sikerült is neki, hogy az újabb buvárlatok eredményeit tudományosan és mégis mindenkinek érthető módon adja elő. Műve még most is tanulságos, bármennyiszer ad is fegyvert a czáfoló kezébe és kényszeríti is a kritikát a helyreigazításra.

Fesslerrel csaknem egyidejűleg írta meg a magyar történetet egy fiatalabb kortársa, ki szintén német-magyar eredetű volt. Engel János Keresztélyt értem. Lőcséről, Szepesmegyének e kis, de történelmi nevezetességű főhelyéről származott, hol 1770. okt. 17-dikén protestáns szüléktől született. Miután első oktatását szülővárosa iskoláiban nyerte, és tanulását a pozsonyi gymnasiumban folytatta, 1788-ban a göttingai egyetemre ment, a hol nevezetesen Schlözer és Gatterer előadásait hallgatta. Hazatérte után 1791-ben államszolgálatba lépett, és Teleki Sámuel gróf közbenjárására először az erdélyi udvari kancelláriánál nyert alkalmazást. 1802-ben szentszéki tanácsossá, később az erdélyi udvari kancellária titkárává nevezték ki, s ezenkívül még egyéb hivatalokkal is megbízták. A sokoldalú és fáradhatatlan munkásság azonban rövid idő alatt aláásta természetétől fogva gyenge teste erőit, és már 1814 ben, márc. 20-dikán, élete negyvennegyedik évében meghalt. Már nagyon korán kifejlődött benne a történelmi tárgyak iránti érzék, és németországi tudományos összeköttetései, valamint számos magyarországi pártfogója által fölbátorítva, már mint fiatal ember, ki huszadik évén alig volt túl, vállalkozott Magyarország történetének megírására, mely hat kötetben a nagy hallei világtörténethez volt csatolandó. A mű Prónay Sándor bárónak, egy finom műveltségű és a magyar dolgokban jártas

férfiúnak volt ajánlva, ki a fiatal embert ismereteivel és tudományos segédeszközökkel szívesen támogatta. A terv, mely szerint Engel dolgozott, kissé különös, és véletlenségekre alapított volt, melyek a szerzőt úgy állítják elénk, a mint munkája közepén van, de az egész anyagot még korántsem hódította meg. A három első kötet úgyszólván előcsarnokul volt szánva a tulajdonképi magyar történelemhez. Statistikai adatokkal megtömött bevezetése után egy történelmi szempontból érdekes jegyzéket közöl II. Ulászló király 1494-diki bevételeiről, s innen Pannónia régi történetére ugrik át, azután Bulgáriára. Ezekhez sorakoznak szép számú oklevelek, nagyobbbrészt a tizenhatodik és tizenhetedik századból, egy statistikai bevezetés Horvátország, Dalmátia, Slavonia és a magyar partvidék történetéhez, azután maga Dalmátia története. Erre ismét oklevelek következnek, azután Szerbia története, végre Oláhországé és Moldváié, mely már, a tervezet ellenére, a negyedik kötetre jutott.¹⁾ Már ezen áttekintésből is látható, hogy a szerző anyagát igen különböző alkatrészekből rakta össze, oklevelekből, krónikaszerű elbeszé-

¹⁾ *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Von J. Chr. von Engel, in der Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. Neunundvierzigster Theil. Tom. I. II. III. IV., 1. u. 2. Halle, 1797—1804.*

lésekből, újabb statistikai adatokból, melyeket ő saját hozzátételei által, milyenek nyelvi értekezések és történelmi vázlatok, sokszor belső és chronologiai összefüggés nélkül öregbített. Bulgáriára nézve különösen Schlözer, Thunmann és Mannert, Szerbiára Raitsch archimandritának művét, Pejacsevich jezsuita *Historia Serviae*-ját és Dobrowski búvárlatait használta, s így a többi tartományra nézve is a régibb és újabb forrásokat. Az ekként összeállított darabok igen különböző értékűek voltak; becses oklevéli közlemények mellett csekély jelentőségű dolgokat találunk, melyek ma már minden érdeköket elvesztették. Az egész anyag földolgozásáig már nem jutott a szerző, s egy szerves egész helyett csak anyaggyűjteményt kaptunk a magyar kapcsolatos részek történetéhez. Miután Engel a magyar határtartományoknál oly soká időzött, a magyar történet előadására már rá nem ért, s ez, legalább az általános világtörténetből, melybe szánva volt, elmaradt. Ellenben szorgalmasan folytatta kutatásait nyilvános levéltárakban és családi levelesládákban, és mint ezeknek gyűmölcset, adta ki *Monumenta Ungaricáit*. Ezen gyűjtemény is különböző tartalmu okiratokat és forrásmunkákat tartalmaz, egymástól távoleső korokból, melyek közül Bubek Imre *Registrum de Thurochja*, II. Lajos udvarának 1526-diki számadási könyve, és *Casparis Bojthini de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen libri tres* —

a legjelentékenyebbek. ¹⁾ Csak néhány évvel később adta ki tulajdonképi magyar története első részét, és nemsoká reá ezen első rész második kiadásával együtt a többi négyet, melyeknek nyomtatásátépen halála pillanatában fejezték be. Ez volt Engelnek lassan érett főmunkája, melyet most közelebbről kell szemügyre vennünk.

Ez mindenekelőtt elismerésre méltó bizonyítványa a szerző belső iparkodásának és haladó tökéletesedésének; mert épen az egyoldalú alaktalanság, mely előbbi műveit jellemzi, teljesen hiányzik ebben. Az első két kötet a legrégibb időtől fogva Zsigmond haláláig terjed, a harmadik, mely két tekintélyes részre oszlik, kizáróan a Hunyadiak századával foglalkozik, s a rákövetkezett korszakkal, a mohácsi vészig, és a két utolsó kötet a legujabb történetnek van szentelve, 1780-ig, II. József trónraléptéig, — s ez egészen arányos fölosztás, mely a tények mennyiségének meglehetősen megfelel.²⁾ Az egészet egy értekezés előzi meg a magyar történetbúvárlatról és történetírásról, mely részben ismeretes, részben akkor még föl nem használt történetírókról tartalmaz tanulságos följegyzéseket. Az őstörténetet nagyon egyszerűvé tette Engel: sem a régi Pannoniáról, sem a hunnokról és ava-

¹⁾ *Monumenta ungrica*. Edidit J. Chr. Engel. Vienne, 1809.

²⁾ *Geschichte des ungrischen Reichs*. Von J. Chr. v. Engel. Tom. I—V. Wien, 1813—1814.

rokról nem beszél, hanem a magyaroknak történetileg bizonyos föllépésével kezdi. Ezen első időkre nézve a byzanti tudósításokat veszi alapul, és helyesen, de Béla király névtelen jegyzőjének is igazságot szolgáltat, és tüzzel védelmezi az igazságtalan lealázások ellen. Az Árpád-korszakot tárgyismerettel adja elő, és a tévedéseket helyenként megigazítva, ámbar bizonyos egyenetlenséget észre lehet rajta venni. Szent István uralkodásának, a magyar birodalom alapvető korszakának néhány tényén könnyeden átsíklík, melyek behatóbb ismertetést érdemlettek volna, míg ellenben IV. Béla, ki mindenesetre jelentékeny uralkodó volt, e tekintetben különös kedvezésben részesül. Az Anjouk korában, különösen a Nagy Lajos idejében mindent megemlít, a mi a dolgok keretéhez tartozik; azonban épen a fölfogás külsőlegessége nem engedi, hogy a nagy-jelentőségű átalakítás igazi lényegét, melyet ez a király a belső törvényhozásban eszközölt, sem külpolitikájának nagy eredményeit, melyeket csak a korviszonyokból és a szomszéd országok belső állapotából lehet magyarázni, tökéletesen megértsük. Ilyformán váltakoznak a hiányok és jelességek a mű további részeiben is. Hogy Engel a hitujítás tényeit nem hagyja érintetlenül, azt tőle, mint protestánsból elvárhattuk; hanem az, a mit adott, Fessler közleményeinek mögöttes áll, és távolról sem felel meg a kitűnő kritikai előmunkálatnak, melyet Buday adott

könyvében. Az utolsó részben, mely a legujabb történetet tartalmazza, tekintélyes hézagok és kihagyások mellett eltorzított, sőt valótlán adatok is találkoznak; de itt mentségére szolgál a szerzőnek az, hogy több fontos történelmi forrásnak használata csak halála után lett lehetségessé. Ha még mélyebben belebocsátkozunk a részletekbe, akkor ismerjük csak föl igazán az éles ellentétet, melyet Engel Fesslerrel képez, úgy hogy mind a kettő más-más irányhoz látszik tartozni. A hol az utóbbi magas szempontok alá igyekszik hozni anyagát, az előbbi a kicsiségekhez ragaszkodik és a nagyságot parányi mértékkel méri. Fessler nagyon hajlandó elismerni az emberiségben a jót és eszményt; szereti ezt kiváló embereknél zavartalan tisztaságában állítani elő, de viszont a roszt nagyon rikító színben tünteti föl. Engel ellenben mindig az emberek kicsiny és titkos gyengéit fürkészi ki; a kétségtelen nagyságról is tud valamit mondani, és az egészet mellékes dolgokkal fölismerhetetlenné teszi. Egyben-másban talán jobban látott, mint amaz, de modora nem tetszetős. Fessler mindig arra törekszik, hogy látszólag távol álló dolgokat egy egészszé egyesítsen, és a különböző nemű események sorozatában harmonikus átmeneteket eszközöljön az egyikről a másikra; Engel kezében darabokra omlik az anyag; az összetartozó dolgok szétmállanak, míg másokat össze akar kapcsolni, melyek ellökik egymást, hogy ne is em-

lítsük ugrásait a közeli tárgyakról a távoliakra. E nagy hiány, mely leginkább első műveiben mutatkozik, az utolsóban nagyon enyhült ugyan, de még itt is elég jelentékeny. Csak Hunyadi Mátyás uralkodásának leírására emlékeztetem az olvasót. A tényeket meglehetősen teljesen hordta ugyan össze, de ezek külsőleg és belsőleg szét-darabolva fekszenek egymáson és egymás mellett, s Hunyadi Mátyása mindig több ellenmondásba keveredik és megmagyarázhatatlanabbá lesz. Ily lángeszű, majd kellemesen lebilincselő, majd szenvedélyesen lesújtó személyiségnek, mint ez, melynek fényes erényei, de nem kevésbé nagy hibái is voltak, s e mellett csodálatos szellemi mozgékony-sága, mely a pillanat minden fordulatát meg tudta ragadni — ily sokalakú embernek megmagyarázása nem Engelnek való munka volt. Benne egyszersmind a kritikai tagadás kiapadhatatlan forrása bugyogott, mely őt teljesen mint a tizenharmadik század egyoldalú irányának fiát jellemzi, és különösen az egyházi ügyeknél tűnik föl. A pápákon, püspökökön és klostromokon való rágódása nem akar véget érni, és néha tűrhetetlenné lesz. Különösen a középkori történet tárgyalásánál látszik, mily kevésbé látta be a szerző azt, hogy minden kort maga-magából kell megérteni, megmagyarázni, hogy pusztá csípősség és a hagyományos tények önkényes megingatása magokban véve nem a felsőbb igazság jele. Engel műve mind-

amellett sokat tett a magyar történet egyes helyeinek fölvilágosítására. Ő gyakorlati fej és jelentékeny közigazgatási tehetség volt; ő irányozta a figyelmet legelőször a magyar állam pénzügyi és gazdasági kifejlődésére, s e célból sok érdekes oklevelet vont elő a levéltárakból. S ha tovább él, a történelem ez oldalát kétségkívül még bővítette volna. Fáradhatatlan szorgalommal kutatta föl az elrejtett okiratokat, és a figyelmet sok magyar emlékiratra hította föl, melyeket addig épen nem, vagy csak kevéssé használtak. A mult és jelen viszonyának fejtegetését élénkebben belevonta a történelem tanulmányozásába, s fölvehetőnek tartotta a kérdést: mennyire felelhetnének meg az előkor intézményei a társadalom előhaladó szükségleteinek. Ezenkívül teljesen hazafias szellemben irt; ép oly kevéssé indult ki az egyes nemzetiségek ellenségeskedéséből, mint Bél Mátyás vagy Fessler; szeretete átkarolta az egész magyar hazát és történelmileg órinthetetlen alkotmányának fejlődését.

Időközben a hazai történetbuvárlás a tulajdonképi magyar körökben különös irányt vett. A művelt köröket főleg a szépirodalom foglalta el, melynek terén Kazinczy megtörhetetlen buzgalommal folytatta munkásságát. Mig Kisfaludy Sándor és Berzsenyi költeményeikben a magyar nyelv egész szépségét és képzékenységét kifejtették, Kisfaludy Károly pedig a színpadot új

darabokkal gazdagította, addig Kölcsey Ferencz szellemes kritikai értekezéseivel, melyekkel a szép izlést az ókor klasszikus mintáin akarta finomítani, a burjánoktól tisztogatta a földet, és a nemesebb műtermékek iránti érzéket előkészíteni segítette. A hangadó magyar aristokratikus társaság annál jobban hajlott e törekvésekhez, menél többször nyúlt vissza a fiatal magyar költészet a mult idő nagy emlékeibe, melyekben a tekintélyes nemzetségek hagyományaikkal gyökerestek. Az új politikai eszmék, melyek Magyarországon még nem honosultak meg, pusztító jellemők miatt, melylyel másutt fölléptek, a régi kor emlékeit annál bájosabb fényben tüntették föl, s így a szépirodalmi irány mellett, mely akkor a jelesebb tehetségeket majdnem kizáróan igénybe vette, minden történelmi érdek, a hol volt, az előkor kizárólagos, többnyire túlzott, nem ritkán bálványozó tisztelete felé fordult. E nemzeti hangulatot külső és belső körülmények még erősítették. Legelőször is az általános visszahatásban, mely Európában a francia forradalmi eszmék következményei és a napoleoni uralom ellen támadt, elvi támaszt nyert. Modern alakban ismétlődött az, a mi már a mongol betörés idejében és Hunyadi Mátyás napjaiban történt: a magyar ősidő kibúvárlását és megállapítását mint a nép életkérdését tárgyalták. E szellemi mozgalomnak a hazai irodalomban senki sem szegült komolyan ellene. Sőt Kul-

csár és Virág teljesen alkalmasak voltak arra, hogy hatalmasan támogassák; Buday műve azonban, mely leginkább inthetett volna higgadt vizsgálásra, sokkal kevésbé tetszetős formában volt írva, s így csak lassan hatott, és különben is csak a tudósok kezében volt. A határtalan kritika végre, mely az ünnepektől előkor hitét megkésztetett dönteni, harcra szólította a magyar hazafiságot. Egy régi nemzeti tulajdonságot kellett szemtelen támadók és hivatalos tolatkodók ellen védelmezni, s minthogy a messze távolból fölcillámló vár ép oly kevésbé volt alkalmas a védelemre, mint a támadásra, önkénytelenül is az óriási, a ködszerű és a phantastikus körébe tévedtek.

Ezen életre ébresztett őstörténelmi kutatások középpontja- és hordozójaként Horvát István jelenik meg; oly férfiú, ki majdnem a különözséggig menő eredeti személyiséggel csaknem polyhistori tudományt egyesített. Köztisztviselőként álló polgári családból származott, és 1784. május 3-dikán Székesfehérvárott született, s szülővárosa iskoláiban tanult. Korán nyilvánult tehetsége és rendkívüli szorgalma által királyi ösztöndíjat érdemelt ki, melynek segítségével 1799-ben a pesti egyetemre mehetett. 1806-ig bevégezte a bölcséleti és jogi tanulmányokat, melyek mellett azonban gazdasággal és orvostudománnyal is foglalkozott. Még tanulóéveiben kezdett mint nevelő működni Ürményi házában, és e vi-

szony nemcsak a családdal fűzte őt tartós barátságba, hanem összeköttetésbe hozta az ország legtekintélyesebb férfiaiival is, kik később tudományos törekvéseiben nagyon elősegítették. Ürményi gróf ajánlatára 1808-ban királyi egyetemi jegyzővé nevezték ki, később pedig, 1812-ben Széchenyi Ferencz gróf ajánlására a nemzeti muzeum könyvtárának őrévé, mely állását élete végéig megtartotta. 1830 óta egyszersmind előadásokat is tartott a magyar nyelv- és irodalomból, mire 1833-ban az egyetemhez az oklevéltan, pecsét- és czimertan tanárává nevezték ki. Előadásait, különösen a magyar államjogra vonatkozókat, mindig nagy tetszéssel hallgatták. Attól fogva, hogy a nemz. muzeumnál nyert alkalmazást, nagy terjedelemben kezdett könyveket és kéziratokat gyűjteni, melyek a magyar történelemre és földrajzra vonatkoztak, s ebben később a kormány és tekintélyes magánemberek annyira támogatták, hogy halála után körülbelül harminczezer kötetet, s ezenkívül számos kéziratot, oklevelet, térképet és rajzot, még pedig sok értékeset hagyott hátra. Minden szabad idejét, sokszor késő éjjelig, tanulmányaira fordította, melyek főleg a magyarok őstörténelmére és nyelvemlékeire vonatkoztak. Ritkán utazott, külföldre soha. Jóakaró és közlékeny volt fiatal emberek irányában, de ellenmondást nem tűrt, s e magatartemette körben élt haláláig. Horvát nem rakta le nézeteit nagyobb műbe, hanem csak sok apró

értekezést irt, melyeket részint a később magaszerkesztette *Tudományos Gyűjtemény*-ben, részint önállóan bocsátott közre. Nagyon nehéz ezen csodálatosan szervezett fej termékeit egy rendes nemi fogalom alá hozni. Egy elismert törvény, egy gyakorlati szabály sem állja meg itt helyét. A rendszer, mely minden komoly vizsgálatnak elengedhetetlen föltétele, hogy megálapított tényekből kiindulva halad az ember a kétségesekhez és bizonytalanokhoz, hogy így a tarthatatlant és teljesen valótlant kimutassa — ez Horvátnál nem jutott érvényre. Ő magas hegycsúcson áll, majd a kék aether fényében, melyből jóshangjai lezengenek a mélységbe, majd felhőbe burkolódzva, melyből a gondolatokat mint villámokat küldi a villanyos sodrony gyorsaságával a világ mind a négy sarkára. Neki kevésbe kerül a Himalaya magaslatairól a riphäi hegyekre, vagy a Cordillerákról a Khingkan-Oolára szállani. Néhány példa világosabbá fogja ezt tenni.

Elöttem fekszik 1825-ben megjelent kis műve: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégiebb történeteiből*. A nemzet nagy tettei ösztönözték a szerzőt az őskor vizsgálatára — ezt mondja rövid bevezetésében. Ezután a régi hellének kellő közepébe áll, és onnan indul vándorlásaira. Tudja, hogy a magyarok kritikai története már néhány századdal Abrahám előtt kezdődik, s a szent iráson, a görög és római klasszikusokon, az

örmény, syr, arabs és perzsa írókon át, a középkoron keresztül Árpádig megy; arról is meg van győződve, hogy az egész európai történetre új világító fényt fog ez vetni. Írás közben csak azt sajnálja, hogy Karolina Augusta királyné koronázási ünnepélyére (1825. szept. 25.) nem írhat hódolata jeléül terjedelmesebb művet, s azután bátran halad előre a szittyák birodalmában. A magyarokat — ez ősrégi földművelő népet: mert már nevök is magvetőt, szántót jelent — a Georgii Scythaeckel, sőt a Chorasmiakkal és Arimaspokkal is szoros viszonyba hozza, és kimutatja a névnek hangváltozás okozta változatait az érthető Muger- és Mogerből a nehezen fölfogható Mazaga-, Masax-, Masaeus-, Masyx-, stb.-ig. Félelem és reszketés nélkül közeledik a régi óriások lakóhelyéhez, mert, mint mondja, csak ott lehet gigásokat találni, a hol magyarok, kúnok és jászok laktak. Királyaikat, ha jól tettek, úgy tisztelték, mint az isteneket. Magok Homeros istenei sem egyebek, mint ily átalakult királyok, s így könnyű megérteni, mért házasodtak, és viselték magokat néha illetlenül. Miután a szerző e gazdag eredményből új erőt meritett, folytatja útját Syrián és Aegyptuson keresztül. Odáig az út kissé kemény és rögös volt; mert a párthus nép, melyet követett, életveszélyek közt pusztákon és vad haraszton vezette keresztül. Azonban fáradságáért és nélkülözéseiért gazdag kárpótlást nyert, és oly szerencsés volt, hogy a

régi Thebaeban a szittya nép fővárosát földözte föl. A libyai sivatag határához érve, maga Horvát is fél, hogy a Samum-mozgatta portengerben elveszti a magyarok biztos lábnyomait. Azért gyorsan visszafordul a hellén föld nevető egéhez. Itt átrepültében épen azt látja, a mint a hellének harczjátékaikat kezdik ünnepelni, és lábaikat jász dallamokra mozgatják; a choraeos még sokáig mint magyar táncz csengett a fülében. Sardosnak, Hercules számtalan fiai egyikének segítségével eljut az itáliai szigetekre s azután az Aboriginok országán keresztül eléri Európa nyugati vidékeit. A trafalgari fokról egy ugrással még egyszer Afrikában terem és csak nagy nehezen tud ellenállni a messziről fölcsilámló Atlas csábitó bájainak; mert ott is hallja a magyar nyelv otthonias hangjait. De vissza kell térnie, hogy a hunnok elé menjen, kik időközben előzőnlötték Európát és Ázsiát. Most újra utazgat a fekete tengertől a keleti tengerig, sőt a jegestenger barátságtalan partjáig is, és a tarka sokaságban mindig találkozik régi ismerősökkel, kik kezet szoritanak vele. Horvát különösen Homerosnak ősrégi Hippomolgosaiban gyönyörködik, kik Erdélynek ló-fejőiben, az úgynevezett lófejükben újra föltámadtak. Minden nyilásból, személy- és helynevekből tolulnak feléje a bizonyítékok. Pekingből, Konstantinápolyból és Moszkvából a tudós patakok egyetlen folyammá egyesülnek; Horatius és Ovidius is megjöven-

dölte már ezen időket. Ily sikerek mellett a mi Horvátunk érzkeble új erőfeszítésekre készül; egyetlen ugrással viasszaszökik a névtelen jegyzőről az ó-római Lucanusra, a vizsálködő császárok dalnokára, útközben köszönti az idősbi Pliniust, azután jobb kezével a byzanti Stephanust fogja meg üstökénél, a ballal pedig Dio Cassiust emeli föl. De még mindig gyötrik a philistäusok, kiket a maga hazájában talált. Az ő kedvökért egyszer már elment Ravenna közelébe, a »Fossiones Philistinae«-hez, azonban e mocsáros vidékekről nem nagy lelki épüléssel tért vissza. Ezzel meg nem elégedve, még egyszer elmegy a messze lakó aethiopsokhoz, betér a pelasgokhoz, betekint Assyriába is, hol Sesostrissal találkozik, és végre járatlan utakon épségben visszaérkezik hazájába. Noha sok dolog homályban maradt előtte, sőt még homályosabb lett, mint előbb volt, az ő »travels round the world«-jából¹⁾ mégis azt a vigasztaló meggyőződést hozta vissza, hogy a magyarok elődei egykor egy nagy világtörténeti néphez tartoztak, és hogy ők segítették legelőször terjeszteni a művelődést Európa országaiban.

Csaknem lehetetlen volt ily tartalomnál távol tartani a tréfát és iróniát; de megkisértém, visszatérni a dolog komoly oldalához. Ily rikitóan, mint itt, egyetlen más művében sem keverte

¹ Világ körüli utazások.

Horvát a színeket; azonban mind magokon viselik az ő szabályozatlan, járatlan úton járó szellemének bélyegét. Irt még egy ilyen mű munkát e cím alatt: *A Deutschok Mózesről Tacitusig* (Pesten, 1831), mely már megjelenése idején sem felelt ugyan meg a Németországban megállapított álláspontnak, de mégis tartalmaz néhány tanulságos adatot; azonban itt is furcsán érezzük magunkat, midőn Konstantinos Porphyrogenetos *Νεμετζιοι*-aitól a rajnai Nemeterekhez fordul, azután a gall Nemausus-hoz és innen végre Hiberniába és Afrikába megy. Megbízhatóbb adatokat szolgáltat *Magyarország gyökeres régi nemzetiségeiről* írt értekezése (Pesten, 1820), minthogy a tárgy természete lekötve tartotta őt a magyar földhöz, ámbár a bevezetésben itt is kitéréseket enged meg magának Róma és Palaestina felé. Egyéb műveit sem annyira az általuk földéritett adatokért, mint buzdító hazafias szellemökért magasztalják. Ennélfogva jobbaknak elismert műveiben is ¹⁾ föltűnő a kritikai és következetes búvárlás hiánya, s az óriási szorgalom számos gyümölcse mint a faragatlan építő kövek, rendetlenül van összehányva. Azonban nagyon tévedne az, a ki azt hinné, hogy Horvát irányát Magyarországon minden ellenmondás nélkül elfogadták; nem hiányoztak olyanok, kik

¹⁾ A legfontosabbak, Horvát életrajzával együtt találhatók Wurzbach: *Biogr. Lexicon* IX. 324—326.

nevetséges oldalait elmésségök czéltáblájává tették, a mit ő, ellenmondást nem tűrő természeténél fogva nagyon zokon vett. És e férfiú, kinek tudományos vívmányai gyakran a szellemes képzelenség alakját vették föl, melyet csak ezen vívmányok csalhatalan igazságába helyezett naiv hitével lehet egybeállítani, mégis nemcsak a magyar irodalom fejlődésére, hanem sok fiatalabb emberre is kedvezően hatott. Ebben Toldy és Horváth Mihály, a józan Szalay és az éleseszű Eötvös egyhangulag megegyeznek. Ezt részben már iratai belső lényéből lehet magyarázni. Ezekben gyakran meglepő világos nézetekkel és megjegyzésekkel találkozunk, melyek ritkán tartalmazzák ugyan azt, a mit be akar velök bizonyítani, de más oldalról tekintve a dolgokat, sokképen megvilágítják és belső kapcsolatba hozzák. Működésének legnagyobb hatását azonban szóbeli előadásainak köszönhetjük. Az ifjuságot, mely a tiszta kritika szárazságának úgyis hamar hátat fordít, heve és lelkesülése, nemkülönben bámulatos tudománya által lebilincselte. Midőn magyarjait a legrégibb és legműveltebb népekhez sorolta, az egész nemzet elé egy eszményi czélt tűzött. Ő egyszersmind a klasszikus ókor-nak is buzgó tisztelője volt, s ezen előszereteté másokba is bele tudta oltani, s ez által előmozdította a tudományos életet. El kell ismernünk, hogy még a magyar államszervezet újjáalkotásában is jelentékeny része volt. A korában föl-

lépő reform-eszmékkel nem érintkezett ugyan közvetlenül, de nem is állt tőlük oly távol, mint első pillanatra látszik. Minthogy egyedül az előkor állapotait tartotta mintaszerűeknek, a jelenkort pedig csak parányi utánzatuknak, mindig azon fölszólítást kapcsolta ehhez, hogy az előkor állapotait erőteljes tettekkel újra életre kell ébresztetni. Ekkor persze nem gondolt arra a fordulatra, mely 1848-ban következett be, s a mint egy helyen kérdezi: vajon a magyarok a felhőkből pottyanhattak-e le — akkor legalább bizonyosan a felhőkből esett volna le. A sors megkímélte e keserűségtől, és 1846-ban kiszólitotta az élők közül.

A magyarok őskoráért való lelkesedés, bármennyi rajongással vegyült is, mégis gyakorlati következményekre és tudományos eredményekre vezetett. A mit Horvát István ezerféle szószármaztatásával és hasonlitgatásával nem tudott meghatározni, — az országot és népet, melyhez a magyarok őstörténetét tudományos rendszerre alapított szómagyarázat alapján kötni kell — azt most megbizhatóbb módon, tudományos utazások által kísértették meg meghatározni. A nyelvek és nyelvjárások pontos tanulmányozása és az ebből származó nyelvhasonlítás voltak az elengedhetetlen föltételek, melyek nélkül erre az új útra sem lehetett sikeresen lépni. De-Guignes, Desericzky és Pray bűvárlatai óta a tudósok pillantásai a perzsa és középázsiai fönnsik felé for-

dultak, és Horvát István is különösen ezen oldal felé hajította philologiai röppentyűit. Azon tájak beutazása által megbízható eredményekre hittek juthatni, és Csoma Sándor vállalkozott a nehéz utra. Ő a Székelyföldről származott és 1798-ban Kőrösön született. Először a nagyenyedi gymnasiumban tanult, azután 1816-tól 1818-ig a göttingai egyetemet látogatta, s úgy látszik, itt érlelte meg elhatározását. Szigorú, majdnem askétai életmóddal gyakorolta magát a nélkülözések és fáradoalmak eltűrésére. 1819-ben útnak indult, nagyobbbrészt gyalog ment, először Törökországon keresztül, onnan Perzsiába és végre nagy kerülőkön Kashmirba jutott. Mint-hogy honfitársainak segélye cserben hagyta, kénytelen volt tekintélyes angolok szivességét venni igénybe. Innen Tibetbe ment, hol néhány évet töltött, és végre Calcuttába, hol az ázsiai társulattal összeköttetésbe lépett. Már újra útra készült, midőn súlyos lázba esett, és 1842. apr. 11-dikén Darjenlingben, Bengalban meghalt. Csoma tulajdonképen czélt tévesztett utazásával, és csakhamar kiderült, hogy a magyar nép ősei nyelvét és székeit nem azon a vidéken kell keresni. Azonban a philológiának mégis hasznót tett, minthogy kiadta a tibeti nyelvnek nyelvta-nát és szótárát, ¹⁾ melyet Angliában nagy tet-

¹⁾ *A grammar of the Tibetan language in English, prepared under the patronage of the Government and the auspi-*

széssel fogadtak. Mielőtt azonban ez a végeredmény el lett volna érve, a figyelem újra az északi vidékekre irányult, hol Skandináviától és Finnországtól kezdve az Uralig rokonnyelvű népek láncolata húzódik végig. Nyelvök és történetök közelebbi vizsgálatától lehetett a fölvetett kérdés megoldását legelőbb várni. Mindezen törekvések az életbe lépett magyar akademiában egyesítő középpontra találtak, mely a szükséges tudományos eljárásról is kezeskedett. A nemzeti érdek lassan-lassan fölébredt a tárgy iránt; az egyesek tanulmányai is feléje fordultak, míg végre föllépett a férfiú, ki ezen irányban ugyanazon föladatra vállalkozott, melyet Csoma más irányban vállalt magára. Reguly Antal Zirczen, Veszprém megyében született 1819. júl. 13., és első nevelését a székesfejérvári és győri gymnasiumban nyerte, és 1836-tól 1839-ig a pesti egyetemen különösen az államtudományokat hallgatta; azonban más tárgyakhoz is vonzódott, s így a magyarok ősi hazájának kérdése sem maradt ő előtte idegen. Az 1839-iki szünidőben Németország belsejét akarta beutazni; utazása célja Hamburg volt. Ide érkezve, Skandinávia vonzani kezdte; visszaemlékezett a romantikus

ces of the Asiatic Society of Bengal, by Alexander Csoma de Körös, Siculo-Hungarian of Transylvania. Calcutta 1834.
 — *Essay towards a dictionary Tibetan and English by A. Csoma de Körös etc. Calcutta 1834.*

mondákra az ország őskorából, s ismerte újabb története jelentőségét is ; elutazott Stockholmba. Itt összetalálkozott egy született finnel, Arwidsonnal, ki a beszélgetést csakhamar a magyar és finn nyelv közel rokonságára vitte át. Reguly fiatal buzgalmában elhatározta, hogy mélyebben behat a finn nyelvbe, és ismeretét újabb kutatásokkal szélesíti. Elment Helsingforsba, összeköttetésbe lépett Castrénnal, de csakhamar nehézségekre talált, mert a svéd nyelvet sem ismerte, és végre 1840-ben a tovább éjszak felé fekvő Lamasaho nevű faluban telepedett le, hogy a parasztoktól megtanulja a keleti finn nyelvet. Időközben hazájába is irt, hogy a vállalatára szükséges segédeszközöket küldjék meg neki; ezek azonban csak lassan jöttek. 1841. nyarától 1843. őszéig Pétervárott élt, hogy előkészületeket tegyen urali utazásához. Folytonosan nagy nehézségekkel küzdve, de az orosz kormánytól és orosz tudósoktól a legnagyobb készséggel támogatva 1843—1845-ig végre szerencsésen végrehajtotta tervét és Kazánból a vogulok földjére indult. Csak 1849-ben tért vissza hazájába, gazdag anyaggal ellátva; azonban a földolgozásra már rá nem ért. Testi szenvedéseit szellemi megtörtség követte, mely képtelenné tette őt megerőltető tudományos munkásságra és így folytonos betegeskedés és lábbadozás közt tölté utolsó éveit 1858. aug. 27-dikéig. Iratait csak mások állították össze rendszeres egészszé, és ezek ké-

pezik az első nyelvtudományi alapot a magyar őskor meghatározására. Reguly utazásával különben az e téren való munkásság még nem volt kimerítve. A dorozsmai, nagykúnsági születésű Jerney János, miután több évig mint ügyvéd működött Pesten, 1844 és 45-ben a saját költségén utnak indult, és meglátogatta azon földeket, a hol a magyarok közvetlenül bejövetelük előtt laktak. Erdélyen keresztül az u. n. csángó-magyarokhoz ment Moldvába, kiknél egy egész évet töltött, azután bejárta minden irányban a krími félszigetet, a nogai tatárok pusztáin keresztül eljutott a Volgához, és innen meglátogatta Madzsar városnak romjait, melyek a Kaukázus lábánál területnek el. Minderről egy részletes és külsőleg is szépen kiállított utleirást adott ki,¹⁾ mely néhány tartalmas néprajzi jegyzeten kívül a magyar helynevek magyarázatához is tartalmaz adalékokat. Egészben véve azonban a szerző nyelvészeti előismeretei alapos szaktudósok ítélete szerint a célhoz képest nem voltak elegendők. Ugyanezen körben működtek Bugát és Repiczky is, és ha egészen a jelenkorig követjük ezen irányt, mely majd a legrégibb népmondákban, majd vallásos öltözetben, részint önalkotta phantasmákban, részint tudományos meg-

¹⁾ *Jerney J. keleti utazása a magyar őshelyeinek kinyomozása végett. 2 köt. Pesten 1851.* Tudtommal németre is le van fordítva.

gondoltsággal lép föl, ugyanazon tárgyra fordítva: azon tárgyilagosságra vagyunk följogosítva, hogy az altáji nyelvcsalád kibúvár-lása és megállapítása a magyar akadémia leglényegesebb föladatainak egyike. Ezzel nemcsak nemzete iránti kötelességet teljesít, hanem általában a tudományos világ irántit is.

A magyar történelmet eddig nagyon különféle szellemben tárgyalták, és e mellett az oklevelekkel gyakran igen önkényesen bántak. Az utóbbiak részben nagyobb, különféle célokra rendezett gyűjteményekben voltak lenyomtatva; másokat majd ebben, majd abban a könyvben kellett keresni. Mindezen körülmények, melyek átnézetöket megnehezítették, kívánatossá tették egyesítésöket egyetlen műben. Ezen szükségnek akart Fejér György, kanonok és egyetemi könyvtárőr, egy okleveles codex kiadásával eleget tenni. Ő 1766. apr. 23-dikán Keszthelyen született, Pesten és Pozsonyban tanult, s mint Katonának fiatal barátja csakhamar a régi iskolához csatlakozott, és folytonosan annak szellemében gyűjtött és irt. Szabad ideje elég levén, nagyon termékeny íróvá lett, és egy sereg értekezéssel lépett föl, melyeket részint latin, részint magyar, részint német nyelven irt. Már túl volt hatvanadik évén, midőn azon munkához fogott, mely nevét Magyarországon kívül is ismeretessé tette. Okleveles codexe két nagy osztályra oszlik. Az első a legrégibb időt foglalja magában, az Árpád-

ház kihaltáig, a második a vegyes házbeli királyokat 1440-ig, a mivel a munka bevégeződik. Minthogy Fejér Pannonia legrégibb történetét is figyelembe vette, az első kötet az ifjabbik Pliniusnak Trajanushoz intézett levelével kezdődik, a bithyniai keresztyén községekről, mihez egyházi oklevelek járulnak a byzanti korból. Az első részben IV. Béla kora legjobban van képviselve, míg a másodikban legtöbb oklevél Róbert Károly és Nagy Lajos korából van.¹⁾ Művének alapját azon oklevél-másolatok és kivonatok teszik, melyeket Hevenesi Gábor és Kaprinay István jezsuiták, amaz főleg a tizenhetedik, ez a tizennyolcadik században számos kötetben összegyűjtöttek. Fejér ezekkel sok kiadott, de szétszórt oklevelet egyesített, azután egyes püspökségekről, megyékről és városokról irt specialis művekből számos regestaszerű kivonatot adott hozzájuk, és az egész gyűjteményt más kiadatlan darabokkal is öregbítette. A királyok oklevelei mellett közli az egykorú pápai bullákat és brévéket is; a kiválóbb családok történetét

¹⁾ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii Fejér, Bibliothecarii Regii. Budae. Tom. I. és II. 1829. Tom. III. 1. 2. 1829. Tom. IV. 1. 2. 3. 1829. Tom. V. 1. 2. 3. 1830. VI. 1. 2. 1830. (Ezen hat rész 1303-ig tart.) Tom. VII. 1. 2. 3. 4. 5. Budae 1831—1841. Tom. VIII. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 1832—1842. Tom. IX. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 1833—1842. Tom. X. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 1834—1844. Tom. XI. 1844. Az egész mű tehát negyven kötetből áll.

sem hagyja figyelmen kívül. Már a keletkezés ezen módjából látható, hogy a szükséges kritikai gondosságot se nem alkalmazta, se nem alkalmazhatta. Az egyes oklevelekhez járuló magyarázatok a szöveg hitelességének megítélésére többnyire elégtelenek, és a tudomány mai követeléseinek általában nem felelnek meg. Mindazonáltal hálás elismeréssel tartozunk Fejérnek azért is, hogy az okleveles codex legalább ily alakban létre jött, különösen, ha tudjuk, hogy a mű nagy részét a maga költségén nyomatta. Magyarországra nézve különösen nagy szerencse volt, hogy oly férfiú, mint Fejér, ki szellemi élénkségét és testi erejét késő aggkoráig megtartotta, — csak 1851. júl. 2-dikán halt meg, — élete alkonyát arra fordította, hogy oly művet teremtsen, mely a későbbi kedvezőtlen időben aligha létre jött volna. Vele eltűnt a tizenharmadik század utolsó képviselője, ki bámulatos és sokoldalú tevékenységet fejtett ki, de terv nélkül és a legtarkább vegyületekben a legkülönbféle dolgokat hordta össze.

Még mialatt Horvát István a magyarok őskorával vesződött, és Fejér György a maga munkáján, mint utolsó hagyatékán csendesen és fönnakadás nélkül dolgozott, Magyarországbán is erősbülve érvényesültek a kor követelményei. A belállapotok átalakításának szükségéről való nézet, melyet először a közvélemény táplált, az alsóházban egy reformpárt alakulására vezetett,

mely évről évre szilárdabb talajt nyert, és az országgyűlésen egy győzelmet a másik után vívott ki. Hogy a heves országgyűlési tárgyalások alkalmával, melyek ennek következtében Pozsonyban előfordultak, még pedig oly országban, mely a történelmi jog alapját mindig védelmezte, a mult állapotainak sokszor kérdés alá kellett esniök, azt könnyű belátni; azonban csakhamar kitűnt, hogy a közállapotok történelmi fejlődésének mélyebb fölfogása általában hiányzik. Az ősidőt itt semmire sem lehetett használni, és a középkor nagy tetteiért való lelkesedés is hatás nélkül maradt: mert közte és a jelenkor közt három viszontagságos század feküdt, és épen ezek képezték a talajt, melyen gyakorlatilag mozogni kellett. Ismerték és magyarázták a törvény betűjét; a szokott formák közt könnyűséggel mozogtak; a nemzetnek minden történelmi ténye iránt élénk érdeklődés mutatkozott, — de Magyarországnak politikai és népjogi helyzete felől, különösen a külfölddel szemben, sok és végzetes csalódásban ringatták magukat az emberek. A kedélyek izgatott állapota, a pártok kölcsönös támadásai és vádjai, a kiváltságos osztályok nehezen legyőzhető előítéletei, e legkülönbözőbb motivumok a történelemnek új földolgozását tették szükségessé, és földolgozóinak azt a föladatot tűzték ki, hogy az előbbi kor viszonyát a napi mozgalmakhoz előítélet nélküli világossággal vegyék szemügyre. Ezt legelőször Mailáth

János gróf kísértette meg. Ő a legrégibb magyar nemes családok egyikéhez tartozott és 1786. okt. 5-dikén született Pesten. Mint számos testvérének legifjabbika, bölcséleti és jogi tanulmányokra adta magát, hogy a közpályára készüljön, hol születésénél fogva előhaladásra számíthatott. Tíz évig működött állami szolgálatban, midőn szem-baja miatt oda kellett hagynia; kigyógyulása után azonban újra a közügyekhez fordult, és 1848-ig több felsőbb méltóságot és hivatalt viselt. Azon időben, midőn a hivataloskodással először fölhagyott, a szépirodalommal kezdett foglalkozni, maga is költővé lett, nemsokára föllépett az írói pályán, és végre történelmi munkálatokra adta magát. Az 1828-ban kiadott és német nyelven írt magyarok története félreismerhetetlen tehetségeiről tanúskodott a szerzőnek. Mailáthban megvolt az előadás tetszetős egyszerűsége, és a veleszületett nyomozó tehetség a politikai helyzetek megfejtésére szűkebb körben; ezenkívül számos apró pikáns történetet szőtt bele előadásába. Ellenben hiányzottak nála a mélyebb és kitartóbb tanulmányok, valamint a gondolkodásmód rendületlen komolysága. Könyve, mely a nagyobb történeti munkáknak fölét szedte le, körülbelül úgy tárgyalta az eseményeket, a hogy a salonokban társalogni szokás, hol a veszedelmes pontokon gyengéden keresztül siklanak, az akadémikus oldalakat bársonykezekkel érintik, és csinos történetkékből s adomákból

történelmi anyagot raknak össze. Az előadás minden külső simasága mellett darabos és egyenetlen, mert sehol sem alapul a források kimerítő tanulmányozásából eredt összképen. Úgyes számitással tudott a szerző az elmúlt századok történetébe czélzásokat és hizelgéseket beleszőni, melyek alapjokban véve élő személyekhez voltak intézve: ezzel csak az ő történelmi törekvéseinek őszinteségébe helyezett hitet rendítette meg. A könyvhöz magyar irodalomtörténetet is csatolt, mely azonban csekély becsű, és még Horvát Istvánnak s Fejér Györgynek néhány különösen elütő értékezését adta hozzá toldalékul. Ily alakban Mailáth műve a fölületes olvasó közönségnél meglehetősen elterjedt, és husz év mulva második kiadást ért.¹⁾ Az igazság érdekében meg kell vallanunk, hogy ez sokkal jobb munka, mint az első. Benne is megtalálhatók ugyan a szerzőnek imént megrovott hibái, de mégis látszik, hogy időközben szorgalmasan dolgozott és sok újat tanult. Kijavítja, kiegészíti s kibővíti az előbbit, és oklevelekből, monographiákból és értekezésekből érdekes anyagot állít össze. Mig az első kiadás csak Mária Thérézia trónralépéséig terjedt, a második már az újabb eseményeket is magában foglalja Komárom megadásáig

¹⁾ *Geschichte der Magyaren von Johann Grafen Mailáth.* Erste Auflage. Tom. I—V. Wien 1828—1831. Zweite Auflage. Tom. I—V. Regensburg, 1852—1854.

1849-ben. Minthogy a szerző az utóbbi időszakban, ha nem is befolyásos részese, de legalább sok dolognak szemtanuja volt, történetét már csak ezen okból sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Mailáth műve, mely aristokratikus életfelfogásból eredt és főleg az aristokratikus köröknek volt szánva, a Magyarországon uralkodó hangulatnak épen nem felelhetett meg; mégis tetemes idő folyt le, mielőtt a magyar történeti irodalomban ellenkező áramlat lett észrevehető. Hogy a Péczely által 1837-ben kiadott Magyarország történetét ide szabad-e számítani, nem tudom; de azok után, a miket másoktól hallottam róla, alig hiszem. A szerző református pap volt, tehát egyháza álláspontját juttatta érvényre. Tömött stilusa miatt a mű nem igen terjedt el. Úgy látszik, inkább csak tankönyvnek volt szánva. Minthogy azonban nem volt kezemnél, többet nem merek róla írni. ¹⁾ Ekközben más jelenségek mutatkoztak, melyek arra mutattak, hogy Magyarország történelmi tevékenységében örvendetes fordulat van készülóban. Ide számítom különösen Gévy Antal rövid, de hatásos működését. Gévy 1796-ban Komáromban született, az iskolában és az egyetemen alapos philologiai

¹⁾ Péczely József, *A magyarok története Ázsiából kijövetelöktől fogva a mai időkig*. I. és II. köt. Debreczen, 1837.

készséget szerzett magának és különösen a keleti nyelvekkel ismerkedett meg. Miután Széchenyi Pál gróf házában egy ideig nevelősködött, 1827-ben a bécsi udvari könyvtárhoz irnokká nevezték ki. Ezen hivatalával szorgalmas levéltári búvárlatokat kapcsolt össze, több idevágó dolgozatot adott ki, minek következtében cs. k. családi-, udvari- és állami levéltárnokká nevezték ki. Gévay különösen az Austria és Törökország közt folyt első háborúknak fontos korát tette kutatásai tárgyává, mely addig kevésbé volt megvilágítva. Miután Haberdanacz János és Weichselberger Zsigmond jelentését az 1528-iki törökországi követségi útról, továbbá a gyarmati és szőnyi békekötések eredeti szövegét latinul, magyarul és törökül kiadta,¹⁾ 1838-ban föllépett főmunkájával, melyben az Austria, Magyarország és a porta közti viszonyt tárgyalta, és sok ismeretlen oklevelet és iratot közölt. Ezek csak idő szerint rendezett szövegek voltak ugyan, minden magyarázat vagy megjegyzés nélkül, de maga a kiválogatás is történelmi tekintetet árult el, s az oklevelek oly sok új és érdekes fölvilá-

¹⁾ *Legatio Io. Haberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimannum II. imp. turc. jussu Ferd. I. regis Hungarorum, obita 1528. Viennae, 1837.* — Az 1625. évi május 26. költ gyarmati békekötés cikkelyei deákul, magyarul és törökül. Bécs, 1837. — Az 1627. évi sept. 13-án költ szőnyi békekötésnek cikkelyei, deák, magyar és török nyelven. Bécs, 1837.

gositást adtak, hogy a könyv általános feltűnést keltett. Ezt nemsokára 1845-ben I. Ferdinand itinerariuma követte, melyet szintén sok tény helyreigazítására lehetett használni.¹⁾ Gévay még egy más okiratgyűjteményt is akart kiadni, mely a mohácsi vészre közvetlenül következett korból tartalmazott volna okleveleket; de ez úgy látszik, néhány érzékeny oldalt gyengédtelenül érintett, s azért közrebocsátását megakadályozták. Ezenkívül Gévay több kisebb történelmi és nyelvészeti értekezést írt, részint a bécsi Évkönyvekbe, részint különböző magyar folyóiratokba. További munkásságát azonban hosszas betegsége és 1845. júl. 9-dikén bekövetkezett halála félbeszakította. Gévay irodalmi munkássága két irányban volt jó hatású. Oklevéltári dolgozataival komolyan figyelmeztette a tudósokat a történelem pusztá tényeire; s ehhez egyszersmind egy világtörténeti korszakot választott, melynek eredményei hazájának még minden viszonyában érezhetők voltak. Ezért kutatásainak az akkori mozgalmakban is gyakorlati becsök volt.

Épen Gévay élete vége felé jelent meg egy új munka az egész magyar történeletről, mely pontosan jelzi a fordulatot, a melynek egy idő-

¹⁾ *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im XVI. u. XVII. Jahrhunderte.* Tom. I—III. Wien, 1838—1842. — *Itinerarium Kaiser Ferdinands I. 1521—1564.* Wien, 1843.

ben a közszellem fokenként haladó átalakulásával a történelmi fölfogásban is be kellett következni. Szerzője a most is élő Horváth Mihály, kinek külső és belső életviszontagságai-ban visszatükröződik a kor egész nyugtalansága, heves hullámozásával, társadalmi ellentéteivel és politikai szélsőségeivel. Ő egy borbély fia volt, és 1809. okt. 20-dikán született Szentesen, Csongrád megyében. Korán ment szüleivel Szegedre, és az itteni iskolába kezdett járni. 1825-ben a vácz-i convictusba lépett be, itt bevégezte hittudományi tanulmányait és letette a bölcsellettudori szigorlatot. Innen fogva gyorsan változtak életviszonyai, melyek majd a nép legalsó osztályaival hozták érintkezésbe, majd a társadalom felsőbb köreibe vezették be. Alig szentelték föl pappá, 1830-ban megyéjének jegyzőjévé lett, azután rövid időközben három helységnek lelkipásztora, majd Keglevich gróf gyermekeinek nevelője. Már 1840-ben ott hagyta ezen állását és fölcserélte a lelkipásztorsággal, de ezt ismét abbahagyta, és 1841-ben elfogadta Erdődy Kajtán gróf meghívását, ki fiai fölvigyzását bízta rá. Körülbelül ezen időbe esik történeti művének első megjelenése, miután már több értekezésével hírt szerzett és a magyar tud. akadémia levelező tagja volt.¹⁾ A szerzőtől már eddigi sok-

¹⁾ *A magyarok története.* Irta Horváth Mihály. I—IV. köt. Pest, 1842—1844.

féle változatos foglalkozása miatt sem várták és nem is várhatták az oklevéli anyag új és alapos átbúvárlását; művében sem önálló kutatást, sem a levéltári közlések bővítését, sem a források beható kritikáját nem találni. De Horváth, ki rendkívül könnyű felfogással és világos gondolkodással van megáldva, az előbbi történeti művekből biztosan magáévá tette a tényeket, ezeket céljához képest kiválogatta és az egész magyar történet menetéről összefüggő áttekintést szerzett magának. Miután ezenkívül a tizenkilencedik század eszméit magáévá tette, kétségkívül a nélkül, hogy messzevágóságukat és végső célpontjaikat el tudta volna még képzelni, a magyar történelemnek minden elhatározó korszakát, és különösen az alkotmány fejlődésének főmozzanatait a modern liberalizmus szempontjából ítélte meg. A magyarok ősi székhelyét Horvát Istvának és Fejér Györgynek most már elvetett nézetei szerint még Perzsia közelében keresi. A szent István idejébeli eseményekről szabatos és kerek képet ad, de a királyt rendkívül eszményi háttérben láttatja, míg épen a tulajdonra és földbirtokra vonatkozó törvényeit és a velők rendelkezés jogát, a mi valódi alapját képezi az akkori átalakulásnak, nem helyezi kellő világosságba. A második Endre ellen támadt népmozgalomban Horváth elismeri a gyökeres javításra és a nemzetiség megifjítására törekvést. Ennek eredményét, az arany bullát mint a

magyar szabadság második oszlopát tünteti föl, és még a királyi önkénynek való ellenszegülés kétélű jogát is minden magyarázat nélkül ez értelemben fogja föl. Élesen és szigorúan bírálja a szerző Nagy Lajos törvényeit, ámbár eredményeik tartósságát elismeri. A nyugati államokból átvett hűbértségben az eredeti magyar szabadság határozott ellentétét látja, s a kettőnek egybeolvasztásában magának ellenmondó intézményt, mely az iparra és kereskedelemre károsan hatott. Azon kor intézményeiben látja a pórok szolgaságának forrását is, mely az ő koráig tartott. Hunyadi Mátyásban különösen azt kárhoztatja, hogy az oligarchiával való küzdelmében megállt a fele úton, és a megyék municipalitását nem fejlesztette tovább. A II. Ulászló alatti pórlázadás jeleneteit, valamint Zápolyának és a nemességnek kegyetlenkedéseit a pórok irányában a legélénkebb színekkel ecseteli. A török háborúk szomorú korában Horváth egy tényt sem hagy érintetlenül, melylyel a hazafias érzést fölébresztheti, a jog és szabadság iránti érzéket erősítheti, a nélkül azonban, hogy a tárgyilagosságot szeme elől tévesztené, melyre a censura és a politikai tekintetek eléggé kényszerítették. A dolgok állása a vasvári béke után, Tököli kora és az eperjesi vértörvényszék elég alkalmat szolgáltatott erre, és csak az eseményeket kellett ügyesen összeállítania, hogy a kívánt hatást tegye. Nagyon behatóan tárgyalja Horváth

II. József uralkodását; leírja a császár vonzó személyiségét, és fejtegeti egyes reformterveit. Minthogy ezekben már föl voltak vetve az államkormányzásról és törvénykezéstről való eszmék, a vallási türelmesség elvei sőt még bölcséleti eszmék is, melyek a tizenkilencedik századtól várták gyakorlati megoldásukat, Horváth tehetsége itt a legtágasabb tért nyerte Magyarország államjogi helyzetének kiemelésére és a jelenhez vezető fonalok fölmutatására. A mű épen az 1791/92-diki törvényczikkekkel végződik, tehát egy törvényhozási munkával, melyet az előbbi kor zárkövének, és az utóbbi alapjának lehetett tekinteni, melyet tehát a későbbi országgyűléseknek kiinduló pontul kellett venniök. Itt nincs helyén vizsgálni, mennyire állhatnak meg Horváth nézetei, különösen a középkori állapotokra vonatkozók, a beható vizsgálat előtt, s hogy némely következtetésében nincs e belső ellenmondás, — nekünk elég az a tény, hogy műve élénken belemarkolt a korba, és nagy népszerűségnek örvendett. Különösen előnyére vált ezenkívül az egyházi ügyek tárgyalása. Első eset Magyarországon, hogy egy katolikus pap minden addigi előítélet fölé emelkedik, a hitujítás jogosultságát a kor viszonyaiból magyarázza, a protestansoknak adott vallásszabadságot részrehajlatlanul adja elő és a reá vonatkozó törvényeket mint a nyilvános jog részeit ismeri el. A mű stílusa egyszerű, világos, sőt elegáns. Horváth

soha sem lép föl sértőleg más nézetek ellen, ámbár néha észre lehet venni, hogy némely gondolatát elhallgatja, mely már nyelvén lebegett. Még műve írása közben 1844-ben a magyar nyelv és irodalom tanárává nevezték ki a bécsi Theresianumba, de ezen állásáról három év múlva leköszönt, mert a főváros politikai légköre, mint látszik, nem igen felelt meg érzelmeinek. 1847-ben először hatvani préposttá, azután nemsokára az 1848-diki első mozgalmak után csanádi püspökké lön. Kossuth barátsága csakhamar belebonyolítá a forradalomba. Az ideiglenes kormány nyal Debreczenbe ment, közoktatás-ügyi ministerré lett, és a borzasztó fordulat beálltával nagy veszélyek közt a külföldre menekült, a hol most, számos élettapasztalással gazdagodva, oly helyzetben volt, hogy a magyar történelem tényeit még egyszer teljes józansággal végig nézhette.

Kevéssel a magyar forradalom kitörése előtt jelent meg egy munka eleje, melynek szerzője, Jászay Pál, nagy reményeket keltett. Jászay Abauj-vármegyéből származott, és Szántón, 1809. febr. 19-dikén protestáns szülőktől született. Az 1823. és 1824. évet Késmárkon, az evang. gymnasiumban töltötte, hogy a német nyelvet elsajátítsa; tanulmányait 1829-ben a sárospataki ref. collgiumban végzé be. Már akkor kezdett régi okleveleket gyűjteni és másolgatni. Minthogy a jogi pályát választá, a megye alis-

pánjához ment gyakorlatra. Midőn főnökét 1830-ban a pesti országgyűlésre kísérte, fölhasználta ezen alkalmat, hogy az országgyűlési iratokat átkutassa, s hasonló czélból a szabolcsmegyei levéltárt is átbuvárolta. Nemsokára kinevezték esküdt jegyzőnek a pesti királyi táblához, és ez elhatározólag hatott egész pályájára. Közelebb-ről megismerkedett Teleki József gróffal, az akadémia elnökével, és megnyerte e nagyműveltségű és nagy tudományú férfiú hajlamát. Midőn 1832-ben Bécsbe költözött, magával vitte Jászayt is. Befogadta őt házi körébe, és udvari fogalmazói állást szerzett neki, melyet nemsokára a magyar udv. cancellariai titkársággal cserélt föl. Ettől fogva Jászay a legnagyobb buzgalommal kutatta át a bécsi levéltárakat a miben barátja, Gévay, nagy segítségére volt. Az ő irányához csatlakozott teljesen, az ő példája szerint az ő magyar nyelvemlékek fejtegetésével foglalkozott, és a történelmi dolgokban is azon térre lépett, melyen addig Gévay dolgozott. Így keletkezett műve: »A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után«, melyet Pesten 1846-ban adott ki. Terjedelmes képét akarta adni a kor politikai, erkölcsi és társadalmi állapotainak, s azon tudattal vállalkozott ezen munkára, hogy a magyar történetírás e terén még végtelen sok tenni való van hátra. »Nem a történetírat fontosságát kívánom érinteni, — mondja előszavában — mi iránt kétsége senkinek nincs,

— hanem a hiány nagyságát, melyet ujjászülett nemzeti irodalmunkban, egy a nemzet életét minden oldalról, alaposan, híven s lelkiismeretesen felfogó történetkönyv nem léte miatt sajnosan érezzük. Pedig a magyar nemzet mindig előszeretettel vonzódott történetehez. És ez nem csoda. Multja, ha nem mindig örömtelt is, de nagyszerű és olyan volt, miért magát az emberiség összes nézőközönsége előtt megszégyenlenie nem lehet. A napokra, melyeket őseink leéltek, vagy inkább a rendületlen és nemes jellemre, melylyel azokat leélték, mi, utódok, büszkén tekinthetünk. És mégis, mondják, a most élő magyar ivadék részvétlen egykedvűséggel engedi elhalni a munkákat, melyek a korábbi századok tetteit nemzeti nyelven rajzolják. Nem tudom, mennyiben alapos e panasz; nem tudom, nem ott fekszik-e a baj, hogy eddig a nemzet életét visszasugárzó történetek helyett, nagyrészt csak hadak és háborúk, politikai zajongások s vallási türelmetlenségek czivodó felvonásait kapta olvasmányul a közönség. Pedig ha lombjától, és attól, mi virággá teszi, megfosztod a virágot, kívánhatod-e, hogy a kórót tetszéssel fogadják?« A történelmi munka, így fejtegeti tovább köteles nemcsak valótlant nem mondani, hanem arra is, hogy az igazat el ne hallgassa; azt a kort, mely az elődöket fényes és sötét tetteikkel élénk állítja, élénk színben kell feltüntetnie. A szerző munkája, melyet tizenöt évi

fáradozás gyümölcsének nevez, e szerint remekmű akart lenni, mely a kritika törvényeit a mintaszerű előadás követelményeivel egyesítendő volt. És a művet — leszámítva bizonyos nyugtalan izgatottságot, — valóban kitünőnek mondhatjuk. A terv széles alapokra volt helyezve; már első felfogása történelmi mélységre mutat. A sokalakú végzetet, mely akkor Magyarországra nehezedett, nem mint ennek vagy annak az eseménynek hatását tekintette, nem mint véletlenségek eredményét, melyeket még ki lehetett volna kerülni, hanem mint a kor politikai és társadalmi viszonyainak hosszan előkészített következményét. E nézet nem áradozó elmékedésekben nyilatkozik, hanem bele van dolgozva még a legjelentéktelenebb dolgokba is. Lebilincselő bájjal és egy németalföldi művész szorgalmával tudja Jászay visszaadni a népelet kisebb vonásait is, melyekben oly sokszor nyilatkozik sejtelve a jövődő változásoknak. Bevezet minket jelentéktelen emberek korlátolt látkörébe, kiket a sors öntudatlanul ragad magával, s épen úgy az erősebb természetek lelki hangulatába, kik — mint mondja — iparkodnak a hullámonkon fönn tartani magukat, s az általános hajótörésből néhány darabot megmenteni. Hasonló szerencsével emelkedik föl a szerző a népelet tolongásából az önző főurak politikai ármányaihoz és szenvedélyes harczaikhoz, melyek végre a napok nagy pártviszályaiban szétmennek. Az

általános szétdarabolás közepette a háttérben már mutatkoznak egy új vallásos élet első nyomain, mely által az ember erkölcsi tisztulásra és a hit új megerősítésére törekszik. A kor-szak, melyet Jászay tárgyalhatott, természetesen nagyon rövid. A mohácsi ütközet szerencsétlen végének első kósza híreivel kezdi, melyek 1526. aug. 30-dikán jutottak Budára, és már 1527. jan. végével befejezi művét. Ehhez csatlakozik az egyházi mozgalmak tartalmas áttekintése, mint a tárgy tovább folytatásának első alapja, mely mutatja, hogy Jászay elismerte az emberi fejlődés ezen oldala leírásának szükségét, mely nélkül ama kornak hű képét nem lehet nyerni. Ezzel végződik Jászay könyve, mely tehát alig foglal magában hat hónapot. Folytatásában először a szabadságharc, azután korai halála meggátolta. Visszatért Pestre, titkár lett Batthyány Lajos gróf ministeriumában, de ennek bukása után visszatért szülőföldjére, Szántóra. Minden előbbi irodalmi segédeszköztől megfosztva, új dolgotatokba kellett kezdenie, de a lázas meg-erőltetés, melylyel tanulmányainak neki feküdt, tönkre tette egészségét, s így már 1852-dik deczember 29-dikén meghalt. Művével, noha csonka maradt, Jászay maradandó emléket állított magának. Ennek írásánál nem csak minden nyomtatott művet fölhasznált, hanem sok ismeretlen oklevelet és kéziratot is. Az utóbbiakhoz tartozott a most már ismeretes Szerémi

György. ¹⁾ Gévay nagyobb okleveles műve mindig kezénél volt; hogy azonban e tudós kéziratit hagyatékát is használta volna, azt ugyan állították, de nekem úgy látszik, nincs bebizonyítva. Másik műve, melyet Toldy adott ki: *A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az aranybulláig*, nem került kezemhez. Jászay Pált tehetségeinél fogva egy sorba lehet állítani Magyarország első történetiróival.

Gévay és Jászay törekvése világosan mutatták, hogy a Pray, Katona Fejér és mások által nyújtott anyag átdolgozásával nem szabad már megelégedni, sőt hogy már megismerték annak szükségét, hogy az oklevelek tanulmányozását szélesebb körre kell terjeszteni. Ezen irány kitünő kifejezést nyert azon nagy történeti munkában, mely néhány évvel az 1848-diki viharok után kezdett megjelenni. Szerzője Teleki József gróf, Erdély legrégibb és leghíresebb családjai egyikének sarjadéka volt. Elődei hosszú sorából sokan kiemelkednek, részint mint államférfiak, részint mint tudósok vagy költők, és atyja, Teleki László, a magyar nyelv és irodalom buzgó előmozdítója, gazdag könyvtárt gyűjtött, mely a tudományok minden ágára kiterjedt. Hogy ily

¹⁾ Később Wenzel Gusztáv kiadta és tanulságos bevezetéssel látta el, e czim alatt: *Georgii Sirmiensis epistola de perdicione regni Hungarorum. (Monumenta Hung. Hist. Sect. II. Script. I. Pest, 1857.)*

körülmények között a szülők közvetlen szellemi hatásán kívül még a leggondosabb nevelésben is részesült a fiú, azt teljes biztossággal föltehetjük. Sajnos, hogy nem ismerem azon részleteket, melyek épen egy ily kitünő embernél óhajtanók volnának. Teleki 1790-ben Pesten született. Miután az első oktatást a családi körben nyerte, először a kolozsvári gymnasiumba járt, később a pesti egyetemen hallgatott előadásokat. Akkor különösen a természettudományok vonzották. Buzgón üzte a növénytant, gyakran rándult ki ezért a budai hegyekbe, és a rendelkezésére álló eszközökkel vegytani kísérleteket tett. Minthogy azonban az ezekkel összekötött testi megerőltetések gyenge egészségét megtámadták, kénytelen volt ezen foglalkozásával fölthagyni a részint hajlamból, részint atyja kívánatára a hazai irodalmat és történelmet kezdte tanulmányozni. E mellett a magyar nemesség akkori szokása szerint a közpályáról sem feledkezett meg, 1810-ben a királyi helytartóságnál fogalmazó lett, és két évig gyakorolta magát, míg forró óhajta, hogy a külföld legfontosabb tudományos intézeteit megismerhesse, teljesüléséhez közel ért. 1812-ben Göttingába ment, hol 1814-ig tartózkodott, és különösen Blumenbach, Heeren és Saalfeld előadásait hallgatta. A harmadik évben meglátogatta Németalföld és Németország nagyobb egyetemeit, beutazta Angol-, Franciaországot, Schweizot és Felső-Olaszor-

szágot, s 1815-ben visszatért hazájába. Ismét hivatalba lépett, s 1818-ban titkárnak nevezték ki a kir. helytartóságához. Időközben Kazinczy nyelvújítása, melyhez szellemes emberek, mint Berzsenyi, Kölcsey csatlakoztak, heves ellenzék-t támasztott; az u. n. keszthelyi kör, melynek élén Festetics György gróf állott, a régi mellett küzdött. Bohógyi ¹⁾ közrebocsátotta heves *Mon-dolatát*; Szemere és Kölcsey erre jól megszózott *Felelet*-et adtak. A kedélyek fölhevültek, és a vita mind személyeskedőbb kezdett lenni. Hogy a harczot, melyben a nyelv legtöbbet szenvedett, visszavigye a rendes kerékvágásba, a Marczibányi-intézet két pályakérdést tűzött ki; az egyik: a nyelvújítás határaitól, a másik: egy magyar szótár szerkesztéséről. Teleki József pályázott, mind a két pályadíjat elnyerte 1819-ben és ezzel megalapította tudományos hírnevét. Ettől fogva dolgozni kezdett a *Tudományos Gyűjtemény*-be és nemsokára elkezdte tanulmányozni a Hunyadiak korát, mely később is, miután már a királyi táblai ülnökségre és más hivatalokra is kinevezték, élete föladata maradt. Még határozottabban fogta föl célját, midőn 1831-ben az Akadémia elnökévé lett, és noha 1832-ben Bécsbe tették át az erdélyi udvari cancellariához referendariusnak, csak a hivatalos működés alatt szünetelt tanulmánya. A munka

¹⁾ Valódi nevén Somogyi Gedeon. (Ford.)

1843-ban már ki volt dolgozva; de az új források folytonos özönlése, és Erdély kormányzójává való kinevezése miatt Teleki nem adhatta meg neki az utolsó simítást. A végzetes 1848-dik év, mely mint sok mást, úgy az ő pályáját is keresztül metszette, a magánéletbe vezette őt vissza. Ez által nyert szabadidejét kizáróan műve befejezésére fordította. Ez tizenkét kötetre volt tervezve, melyek közül az öt első a politikai eseményeket, a következő négy a köz- és társadalmi állapotokat, s az utolsó három a megfelelő okleveleket tartalmazta volna. A munka nyomtatása már megindult, midőn a halál 1855. febr. 16. megszüntette a szerző munkásságát. Az első és a harmadik osztályt a szerző kéziratából ki lehetett ugyan adni; de a hatodik kötet első felét csak néhány évvel ezelőtt állította össze Szabó Károly Teleki papirosaiból.¹⁾ Azóta tudtommal nem jelent meg folytatása. A gazdagon kiállított művet a szerző saját költségén nyomatta, és egész jövedelmét az Akademiának ajándékozta végrendeletileg.

Teleki műve harmincz évi munkálkodás gyümölcse volt; annál érdekesebb saját szájából hallani, mely elveket követett kidolgozásánál. »A história, — így kezdi előszavát — akár az

¹⁾ *Hunyadiak kora Magyarországon.* Irta gróf Teleki József. I. és II. köt. Pesten, 1852. III. köt. 1853. IV. köt. 1854. V. köt. 1856. VI. köt. 1. 1863. X., XI. és XII. köt. Pesten, 1853—57.

emberi nem történeteinek hosszú sorát, akár azon különböző szempontot, melyből azok tekinthetnek, akár azon sok gyakran egymással ellenkező adatokat, melyekből annak homályait eloszlatnunk, bizonytalanságait meghatározni, az események egymásból folyását kifejtetni, megalapítani kell, vegyük fontolóra, — oly széles kiterjedést nyert, hogy annak kidolgozására nemcsak nagy egészében, hanem egy nemzetre szorítkozva is egy kikötőleg erre fordított és sok évekre terjedő emberi élet is szinte elégtelen; ha mások e részbeli munkálatait vaktában elfogadva, ezeknek pusztá öszveszerkesztésével, új alakba öntésével, nem akarunk megelégedni. Az ily nemű munkáknak az előadás csinos kerekdedségére, az esetek elmés felfogására az adatok helyes öszveillesztésére kitűnő becsők, a történetírásban gyönyörködőkre nézve igen nagy hasznuk lehet ugyan: de a tudomány általok nem sokat, vagy talán semmit sem nyer, sőt a meny nyiben azok sok hamis vagy zavaros adatokat és ezeken épült előítéleteket szép és kellemetes alakban terjesztenek, következményeik még némi némi tekintetben károsakká is válhatnak. « A szerző azután ebből azt a közetkeztetést vonja, hogy a történetírónak kötelessége a forrásokat még egyszer átnézni, elődei hibáit kijavítani, s ha lehet, új adatokat fölfedezni és betoldani, »hogy így magasb feladásnak megfelelő, az előállítandó kép ne csak szép, hanem hű is legyen.»

»Ezen terhes dolgozat — így folytatja, — honunk történeteiben bizonyosan nem kevésbé szükséges, mint akármely más országében. Erről bennünket meggyőzhet történetírásunk mostani állására vetett akármely futó tekintet. A bő tudományú, és ha mindjárt nem egészen részrehajlatlan, de mégis tárgyát magasb szempontból felfogni tudó Praytól kezdve, — Timont, minden becses és nem csekély eredményű igyekezetei mellett, nemcsak rövidsége, hanem a használt források tökéletes elhallgatása miatt is tekintetbe alig vehetjük, — egy történetírónk sem vette magának azon fáradságot, hogy az általa feldolgozott kútfőket merőbben keresztül nézze, s új vizsgálat alá vesse. Katona is nagy részint a Pray által közlött adatokat csak az ő hitelére és belőle írta le, bár őt nem mindenütt nevezi. Katonától fogva pedig majd minden történetírónknak egyedüli forrása maradt ezen két író; vizsgálódásaikban ezeknél feljebb menni, vagy nem tudtak, vagy nem akartak, minden ezekben talált helytelenségeket hűségesen terjesztve. Kedvezőbben áll a dolog az új történeti kútfők fölfedezésére nézve.« Miután Teleki felsorolta azok neveit, kik e téren különös érdemeket szereztek, annak okadatolására tér át, mért szorított egyetlen korszakra és mért választotta épen a Hunyadiakét. Nemcsak a sokalakú és tettekben gazdag kor bája, mely őt ifjúságától fogva lebilincselte, volt a választás oka, hanem

inkább komoly elmélkedések. Legelőször is a bonyodalmakat s a mélyebb okokat akarta ismerni, melyek egy szellemileg kitünő családot a népelet homályából kiemeltek, és részint a legfőbb hivatalokba, részint a királyi trónra ültettek, hogy a magyar birodalomnak ritka fényt adjanak és szembeszökövé tegyék világtörténeti állását keleti és nyugati Európa közt. Azután annak meggondolása, hogy e jelenség épen a közép- és ujkor közötti átmeneti időbe esett, midőn amaz már bukásához közeledett, és közvetlenül a változások előtt, melyek Magyarország belviszonyait is alapjukban megrendítették. Ezek voltak a történelmi alapelvek általában, és az indító okok különösen, melyeket Teleki zsinórmértékül vett, és szorgalmas, szerető gonddal végzett munkája folytonos bizonyossága volt ennek. A követeléseket, melyekkel mások irányában föllépett, maga Teleki lelkiismeretesen teljesítette, s így oly történelmi művet teremtett, melylyel az előadás nemes keresetlenségében, mélységben és alaposságban, valamint az anyag gazdagságában egyetlen magyar mű sem vetekedhetik.

Rövid bevezetés után, mely főleg Magyarország külső viszonyait érinti, 1437-tel kezdődik az előadás mint Albert király trónra léptével, ki alatt Hunyadi János legelőször lép föl, és Hunyadi Mátyás halálával 1490-ben végződik. Így alig foglal magában egy félszázadot, de oly

korszak ez, melynek folytán kívülről hosszú fonalak szövődnek be Magyarországba, a leghevesebb belmozgalmakkal összebonyolódnak, és így különböző alkatrészekből álló gombolyagot képeznek. Magyarország gyakori befolyása a szomszéd államokra, s ezeknek folytonos visszahatása Telekit gyakran kényszerítették kitérésre. Itt, a mennyire célja megkívánja, szemlét tart a legnagyobb figyelemmel, és ép oly jártasságot tanusít a külső viszonyokban, mint a honi történelemben. Nem kevésbbé számos episdra nyújtott alkalmat az új személyek föllépése, a pártok beavatkozása, s néha a kutatás által eltakarítandó törmelék is hosszasabb megállapodásokat kívánt. Teleki minden helyet pontosan és világosan kijelöl, mely mellékútra téríti, azután követi ezt, szorosán összekapcsolva az egyes nyugvó-pontokat, és végre ismét visszatér a főútra. A külső állásnak ez a lelkiismeretes fölépítése józan és sokoldalú kutatáson alapul, mely által minden kétes oldalt világossá tesz. Alapját legelőször az egykorú írók teszik; ezekhez csatlakoznak a későbbi feldolgozások, s közöttük alig van egy, sem régibb, sem újabb, melyet Teleki ne olvasott, össze ne hasonlított, és megjegyzései szövegébe bele ne illesztett volna. Végre hivatkozik még oklevelekre is, azért az utolsó három kötet nyolczszáznál többet tartalmaz belőlük. Ezek azelőtt nagyobbrészt ismeretlenek voltak, s a szerző részint a bécsi állami

levéltárból, részint a magyar, a cseh és német levéltárakból hordotta őket össze az évek hosszú során át. Más, jelentékeny kiadott okleveleknél Teleki néha történetökre is kiterjeszkedik: első bizonytalan említésöktől elvezet töredékes megjelenésökig, és innen az egész szöveg föltalálásáig, úgy hogy a tényt első hajnalodásától teljes fényben való megjelenéseig követhetjük. Néha elfáradunk, és szeretnők, ha ez a száz apró szálból készült szövedék teljesen elmaradna; de csakhamar el kell ismernünk, hogy ha elmaradna, eltűnnék a világosság nagy része is, melyet Teleki épen ezzel a fáradságos részletezéssel öntött el tárgyán.

Nyelvi kifejezése fesztelen és természetes, noha hosszú mondatképzésre hajlandó. Sehol sem mutatkozik nyoma sem szónokias mesterkélésnek, sem izgatott mohóságnak, milyennek néha Jászaynál tanúi lehetünk; Teleki művén méltóságos nyugalom uralkodik, mely néha jótevő kellemes hangulatot kelt. Ő maga a stilusnak csak alárendelt jelentőséget tulajdonított, s azt hitte, hogy a történetírásban a szépség szabályai hátrálni kénytelenek az igazság törvényei előtt. »Nem volt szándékom — így nyilatkozik erről, — a magyar irodalmat egy csupán mulattató kellemetes olvasásu könyvvel gazdagítani, hanem egy olyannal, mely szárazsága, mindennapias nyelve által ne untasson, ne bosszantson ugyan, de tanulságos is legyen; az eseményeket úgy adja elő, mint valósággal történtek; az olvasót

czifraságai által tévedésbe ne hozza, hanem inkább a festendő időszak valóságos ismeretébe vezesse.« Azonban Teleki stilusának is megvannak a maga sajátos előnyei; épen mesterkéletlenségénél fogva ragad meg minket, minthogy a szerző biztosan bánik tárgyával, és kiemelésére nem kénytelen kiszámított fogásokkal élni. Minthogy a kisszerű dolgokat sem veti meg, melyek az események kiegészítésére szolgálhatnak, s a hiteles tényeket egymáshoz kapcsolja és egymásba fűzi, mindezekből egy soktagú de világos teljes kép alakul. Így Teleki, midőn az eseményeket eredetiségökben tudja elénk állítani; szándékos hozzátevés nélkül egyszersmind művészi hatást is gyakorol. Ha terem megengedné, ennek bebizonyítására csak egymás mellé kellene állítanom az ő előadását s ugyanazon események előadását más írónál, hogy itt a számos hézagot és hiányt, nála pedig minden egyes tag harmonikus összeilleszkedését föltüntessem. Jellemzései is ezen positiv alapokon nyugosznak, s én különösen azon rajzra emlékeztetem az olvasót, melyet műve végén Hunyadi Mátyás személyiségéről vázol, s a melyben mintegy összefoglalván valamennyi előrebocsátott tényt, még egyszer visszahija az emlékezetbe e nagy férfiú megragadó jellemvonásait.

Teleki műve aristokratikus életnézetből eredt és folytonosan aristokratikus szellemben van tartva, ha e fogalomból elgondoljuk az önző el-

különítést és a kaszt-szellemet. A szerző maga sem tekinti a nemesség jeleinek a töredékeny származási fákat, megsárgult nemes-leveleket, vagy kicsinyes rangkülönbségeket és apró igé-nyeket, melyeket azok alapján támasztanak; ő csak a dolog lényegével, a történelemmel testben-
lélekben összeforrt osztálylyal törődik. Valamint a Hunyadiak tetteiben egyetlenegy család mű-
ködését rajzolja elénk, úgy a nemesség jelentő-
ségét is egyedül a nép életével való szoros kap-
csolatában keresi. Ez az állása a nemességnek
igényekre jogosítja föl, de kötelességeket is ró
reá; állandóságot és mozgékonytságot nyújt neki
egyszerre, s így e kölcsönösségnél fogva az egyes
családok tartósságától függ a társadalom fön-
maradása. Ez a Teleki meggyőződése, és mellette
tanúskodik a görög köztársaságok élete boldogabb
korokban, a római nemzetségek hosszú élete, a
germán államok keletkezése, és a középkori sza-
bad városok virágzása. Mig más történetírók
ezen alapgondolat nélkül is szem elől tévesztik a
fejedelmi és más kiváló családok sorsa elmondá-
sánál a nép történetét, Teleki ebben is megta-
lálta a helyes arányt, midőn amaszt mindig ösz-
szekapcsolta az állami élettal, s az utóbbinak
megvilágítására használta. S ez az ő részéről nem
is volt önkény, csak hű lenyomata egy vonásnak,
mely az egész magyar történelmen végig húzó-
dik; ez művére a nemzeti történeti munka bé-
lyegét nyomja. Mindazáltal nem tartja műve

legfőbb céljának, hogy a magyar aristokratikus alkotmányformát pártszempontból védelmezze, sem mint népének legfőbb célját nem nézi ezt, de felsőbb szempontból teljes tudatával bír az adott ténynek. Azon alkotmányformában kell keresni a magyar intézvények tartósságát, s ezekben annak lehetőségét, hogy a magyarok a nekik jutott állást megtartsák. A Hunyadiak kora óta a dunai tartományokban a nevek, személyek, színek sokszor változtak. A dolog mégis ugyanaz maradt. Mindarról, a mit ma keleti kérdésnek nevezünk, Teleki, ha jól emlékszem, egy szóval sem emlékszik meg, a minthogy a multból ritkán is tesz célzásokat a jelenre; de a választotta korszak történetét oly apróra menő részletességgel írta meg, hogy a gondolkozó államférfi a leggazdagabb anyagot veheti belőle ama kérdés megítélésére.

Mindazáltal Teleki szerényen azon nézetét fejezte ki, hogy műve néhány részletét majd másoknak kell világosabbá tenniök. »Távol legyen tőlem, — mondja, — hogy ezen munkám által, annak az emberi gyarlóságból és a serényen haladó időnek rövidségéből eredett hiányait mellőzve is, ezen tárgyban minden további vizsgálat szükségét, minden tökéletesebb dolgozat előállításának lehetőségét, kirekesztve lenni gondolnám. Minden megfeszített fáradozásaim mellett is tehát e részben kénytelen vagyok megelégedni azal, ha számos adatokat megigazitva, több homá-

lyosabb körülményeket felvilágosítva terjesztvén elő, hazánk történeteinek kimeríthetetlen tudományát a tökély magasb fokozatára emelhettem.« Minthogy az igénytelen szerző gazdag aratása után megengedi a böngészést, álljon itt néhány alárendelt megjegyzés, noha a belőlök vont haszon meglehetősen soványan ütne ki. Csak azt akarom említeni, hogy föltűnt nekem néhány idézet félreértése, és több kis ellenmondás. A földrajzi viszonyokban, nevezetesen a balkáni hadjáratokban, többször nélkülöztem a szabatosságot a talajminőség leírásában, valamint egyes helységek, utak meghatározásában. Úgy látszik, a byzanti írókat, mint Dukas Jánost és másokat, ámbár csak kevés időre nyúlnak be e korszakba, nem használta egész terjedelmökben. De ezekre és az ilyen kifogásokra csak azért érzi magát az ember feljogosítva, mert Teleki a legnagyobb mértéket alkalmazta magára, mert nemcsak előírt, hanem teljesített is szigorú törvényeket. A legnagyobb és fájdalom! — valószínűleg kitölthetetlen hézagot képezi a három hiányzó kötet. Ezek, azon nyomokról ítélve, melyekben az állami és társadalmi állapotok már a külső történet folyamában is föllépnek, kétségkívül az egész mű koronáját tették volna. Teleki halálával az eleven fonalak, melyek ezen műhely közepébe vezettek, örökre elszakadtak. Sikerül-e valaha más valakinek e fonalakat újra fölvenni és tovább szőni a boldogultnak szellemében és azon szilárd álláspontról,

melyet hazája történetének mezején elfoglalt? Ily utód keresése és támogatása a magyar Akademiának dolga volna. Ezzel egykori elnöke szellemének a legméltóbb emléket állítaná. Teleki műve az újabb magyar történelmi irodalomban az első helyet foglalja el. Lehet, hogy a többi történetírók közül egyik veleszületett éleselmével, a másik folyékony nyelvvel, a harmadik ennek vagy amannak a szaknak ismeretében s a negyedik más tulajdonságaival fölülmúlja: de egyik sem teljesítette a történelmi előfeltételeket minden oldalú összeműködésükben oly tökéletesen, mint ő.

Mig az eddigi történeti munkák, még a Telekié is, noha később jelent meg, az 1848-iki események előtti köz- és tudományos állapotokkal függtek össze, a következő munkát már teljesen mint az utóbbinak eredményét kell tekinteni. Szalay László, Szalay Péter kir. helytartósági titkár fia, 1813. apr. 18-dikán Budán született. Miután alsóbb tanulmányait részint otthon, részint a székesfejvári iskolában elvégezte, 1829-től 1831-ig a pesti egyetemen a jogot hallgatta. Horvát István, atyjának bizalmas barátja, gyakran időzött Szalay családjában, és reá még mint gyermekre mély behatást tett személyiségével. Az ifjút lebilincseltek a csodálatos férfiú előadásai, és ámbár nyugodt természete és szellemi erejének következetes kifejlődése Horvát túlságainak elejétől fogva ellenmondott, még sem

vonhatta ki magát a lelkesülés hatása alól, mely-lyel ez az ifju kedélyeket megnyerte. Szalay később is gyakran megvallotta, hogy nagyrabecsült tanárának buzditására és példájára kezdte tanulmányozni a régi klasszikusokat. Egyébiránt Horvát nagy befolyásának oka a kor egész irányában keresendő, mely feltűnően iparkodott elhagyni a régi kerékvágást, és minden erejéből eszményi javak megvalósításán dolgozott. A lassan, de biztosan meghonosodó meggyőződés, hogy a régi intézmények tarthatatlanok, és az ép oly nagy bizonytalanság, hogy mit kell helyökbe tenni, a kedélyeket elégtelenekké tette, különösen az ifjúságéit, s ebben soha sem látott forrongást idézett elő. A lelkesülésre hajló és önzetlen, de egyszersmind türelmetlen, tettekre vágyó és hirt szomjazó ifjuság nagy és fényes czélokat tűzött maga elé, táplálta a mozgalmat, mert mozgalom volt, tette buzdukt és nem riadt vissza némi erőszakosságoktól sem. A kicsinyes akadályok, melyeket a kormányhatalom részéről eléjük vetettek, még nagyobbították az ellenhatást. Buzgalmukban egész sorát ugrották át a középtagoknak, melyek épen azon sarkkövek voltak, melyeken a legjobb törekvések is megsemmisülhettek, s az új tanok végső következményeire nem gondoltak. Szalay, ki egész természeténél fogva nem volt igen hajlandó arra, hogy egy meglevő pályát erőszakosan keresztül törjön, maga sem maradt e fölizgatott kor hatásától ment; de e hatás csak

tudományos irányának meghatározására és személyes jelleme önállóságának kifejtésére szolgált. Tanulmányai végeztével törvénygyakorlatra ment, azután ügyvéd lett. Azonban csakhamar jobban vonzotta a törvénykezés reformja, mint egy pusztá üzlet naponként való kezelése, bármily biztatók voltak is előnyei. Mindenekelőtt a nyilvánossággal összefüggő büntető eljárást vette szemügyre, e célból a berlini Ganssal levelezésbe bocsátkozott, utazásokat tett Német-, Franczia- és Angolországban, hogy az esküdtszékek intézményét eredeti földjükön közelebbről tanulmányozza, s azután 1841-ben egy tartalmas művet adott ki: *A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre*. Ez általános föltűnést keltett, és szerzője megnyerte vele Deák tiszteletét és barátságát. Ezzel egyszersmind meg volt nyitva útja a politikai pályára. Részt vett az új büntető-törvénykönyv szerkesztésében, mely jobbára az ő műve volt, és 1843-ban mint Korpona városa képviselője megjelent az országgyűlésen. Már itt, de még inkább a *Pesti Hírlap* vezetésénél, melyet 1844-ben vett át, nyílt alkalma a higgadt és történelmileg igazolt alapelveket kifejteni, melyek különösen Kossuthnak túlzásai ellen voltak irányozva. Azon volt, hogy a magyar alkotmány régi alapját az új alkotmányos intézkedések hozzáadásával megifjítsa, a hatóságok felelősségét egy szilárd középpontban egyesítse, és ezáltal a megyéktől ellenállási erejüket elvonja, míg amaz

épen az utóbbiak korlátlan szabadságából tűzhe-lyet akart emelni a folytonos izgatásnak. Szalay törekvései sikertelenek voltak. Csakhamar be-látta, hogy a folyam árját nem lehet föltartóz-tatni, s azért visszatért tudományos munkáihoz. Ezeknek gyümölcse volt a jelesen szerkesztett, és Magyarországra ügyesen alkalmazott *Állam-férfiak és szónokok könyve*. ¹⁾ Ez az újabbkori angol és franczia államférfiak életrajzaiból áll, melyekhez — mindenütt a tények folyamát kö-vetve — nagyon vonzó államtudományi és tör-ténelmi fejtegetéseket csatolt. Még a munka folytatásával foglalkozott, midőn a februári for-radalom, mint másutt, úgy Magyarországon is fölforgatta a dolgokat. Az új alkotmány értelmé-ben Deák átvette az igazságügyminiszterium ve-zetését, és Szalayt azonnal kinevezte a codificáló osztály elnökévé. Ezen új működését azonban nem sokáig folytatta. A nyilvános és titkos üzel-mek miatt, melyek az alig létrejött magyar alkot-mány ellen voltak irányozva, a kormány meg-bizható szövetséges után látott, s ezt a német bi-rodalomban hitte megtalálhatni, melyre a törté-nelmi tapasztalatok is utaltak. Minthogy épen akkor a Frankfurtban összegyűlt parlamentben egy központi párt támadt, mely föladatul látszott magának kitűzni egy új egységes szervezet elő-

¹⁾ I. és II. köt. Pest, 1846—1847. Új folyam. Pest, 1850. Második kiadás. Pest, 1865.

készítését, a dolgok állása javasolta, hogy követség útján összeköttetésbe lépjenek vele. Pázmándy Dénes komáromi követ és Szalay László voltak a küldöttek, kik 1848. május végén megérkeztek Frankfurtba. Eleinte jól folytak a dolgok; kedvező hangulat látszott uralkodni, ámbár csak általános tetszés-nyilatkozatokban és a rokonszenv kölcsönös kifejezésében nyilatkozott. Azonban csakhamar megrekedtek; Pázmándy egy pillantásra belátta, hogy oly gyülekezettel, melynek lába alatt ingadozik a föld, nem lehet egyezsége lépni, és már június végén visszatért Magyarországra. Szalay ellenben hű maradt földadatához, és küldetését teljesítette. A szept. 18-iki véres jelenetek után ez teljesen be volt fejezve. Október első napjaiban elhagyta Frankfurtot és először Francia- azután Angolországba ment, hogy a körülményekhez képest Magyarország ügyéért küzdjön. Az 1849-dik apr. 14-diki függetlenségi nyilatkozattal földadata utolsó része alól is föl volt mentve. Belgiumba ment, azután Zürichbe, a hol 1849. május közepén letelepedett, és itt várta be az események további lefolyását. Ez elég megrázó és lesujtó volt. Minden hivatalos működésből erőszakosan kiragadva, rég megszokott köröktől elválasztva lévén, tetterős szelleme a jövő iránti aggodalmait jól rendezett foglalkozással igyekezett elűzni. Ott a távolban a szükséges előtanulmányok lehető megtétele után komolyan a hazai történelem tanulmányozására

adta magát, és csakhamar elhatározta, hogy a magyar történetírók sorába lép.

Már az eddig mondottak is szükségesek voltak, hogy megismerjük az álláspontot, melyet Szalay a választott föladattal szemben elfoglalhatott; de azt is szem előtt kell tartanunk, hogy mit akart ő maga nyújtani történelmi művében. Ő nemcsak a hazai alkotmányt és a magyar törvénykezést ismerte pontosan, hanem behatóan tanulmányozta és ismerte az európai államviszonyokat is; de a levéltári munkálatokra nem volt különös gyakorlati készsége. Távol volt azonban attól, hogy ezeket kevésre becsülte volna, sőt a mint műve kidolgozását befejezte, azonnal összekötetésbe akarta ezeket vele hozni; mindenesetre előnyösebb lett volna rá nézve, ha Magyarországon tartózkodhatott volna, de oda visszatérnie azon pillanatban nem volt lehetséges. Egyébiránt azt hitte, hogy a mily mellőzhetetlenség magukban véve a levéltári kutatások, az ő művéhez, úgy a mint tervezte, nem föltétlenül szükségesek. Azon meggyőződésben élván, hogy ha nem is teljes nem-ismerése, de mindenesetre hamis fölfogása a magyar történelemnek az előbbi végzetes években roppant kárt okozott, művét főleg a serdülő ifjuság számára írta, és pedig épen nem mulattató olvasmányul, vagy az összes szükséges ismeretek tárházául, hanem azon határozott czéllal, hogy önálló kutatásra, s a magyar történelem szellemébe való mélyebb be-

hatásra buzdítsa. Erre, úgy hitte, nem föltétlen szükség a levéltári kutatás, és elégséges a meglevő anyag lelkiismeretes fölhasználása. Ehhez járultak igen parancsoló körülmények. Szalayban meglett volna a szívós kitartás, hogy évek során át egy tárgyba egészen belemerüljön és azt minden oldalról megvilágítsa; de erre független nyugalom kellett volna, és az ő helyzete sem idő-, sem pénzáldozatot nem engedett meg neki. A közrebocsátás halasztása, mely különben oly hasznos, nála lehetetlen volt; a műnek, melyre vállalkozott, lehetőleg hamar kellett elkészülnie. De e kedvezőtlen körülmények dacára sikerült Szalay vasszorgalmának csodálatos gyorsasággal meghódítani az anyagot és oly művet alkotni, mely a magyar történeti irodalomban megtartja maradandó becsét. Ennek oka főleg a szempontok biztosságában rejlik, melyek szerint a történetíró tárgyat rendezte, s talán nem kevésbbé a velős egyéniségben, mely benne nyilatkozott. Szalay László már 1848-ban kiképzett, megtisztult államférfíúi jellem volt; tudta, mit akar, és világosan fölismerte határait a történelmi lehetőségnek és az önkényes eszményei képzeteknek. Akkor ő nézeteivel az anarchikus demokratia kinövéseit támadta meg, most, miután ezeket a sors lesújtotta, ugyanazon nézetek a beteges és bureaukratiaiilag nivelláló despotismus erőszakos intézményeinek szegültek ellene. Szalay teljesen ugyanaz maradt; nem volt neki

semmi elpalástolni, semmi szépiteni, semmi levonni és semmi hozzátenni valója. A fölfogás józansága és határozott kizárása minden utópikus phantasmagoriának képezik műve ismertető jeleit.

Ennek eleinte kisebb terjedelmet akart adni, mint a mekkorára később terjedt. Az anyag szaporodása az újabb történelemben, s a fontosság, melyet a szerző épen az utóbbinak tulajdonított, arra kényszerítették, hogy még munka közben kiszélesítse a tervet, s így a mű hat kötetre volt számitva. Az első az arany-bullával, a második Zsigmond halálával végződött. A harmadik a Hunyadiak korával foglalkozik és a mohácsi ütközetig terjed; a negyedik a linczi békekötésig viszi az elbeszélést, az ötödik a karloviczi békekötésig, s a hatodiknak tartalmát képezték volna a Rákóczy-mozgalmak és a *pragmatica sanctio*.¹⁾ Ezzel az 1722-diki alapszerződéssel végződött volna a munka. Minden kötet könyvekre van osztva, melyeknek száma huszonhatra megy, és ezek ismét egyes szakaszokra oszlanak. Az őstörténetet egészen elhagyta Szalay; nagyon positiv természeténél fogva nem volt kedve soká időzni nála. Minthogy főgondot az alkotmány történelmi megvilágítására fordított, a nép bete-

¹⁾ *Magyarország története* Szalay László által. I—IV. köt. Lipcse, 1852—1854. V. és VI. köt. Pest, 1856—1861. Második kiadás I—V. köt. Pest, 1861—1866.

lepedésével kezd, és a legrégibb intézményeket veszi figyelembe, melyek azon időből még felismerhetők. Innen kezdve a fejlődést folytonos összefüggésben és szorgalmas gondossággal kíséri. Megmutatja a lassankénti átmenetet a nomád élet változékony viszonyaiból az állandó rendbe, melyet István alapított meg; kimutatja, hogy nőnek ki eredetileg egyszerű elemekből ágak, s a szükségek szaporodtával hogy járulnak ezekhez új képződmények. A sz. István neve alatt ismeretes törvények közt megkülönbözteti azokat, melyeket a dolog természete szerint ezen királynak kell tulajdonítani, másoktól, melyeket csak a későbbi kor vitt vissza az ünnepekt király tekintélyére. Világosan adja elő a szerző a külső és belső körülményeket, melyek I. Lászlót képessé tették az alkotmány átalakítására, mi által azonban a sz. István vetette alapok csak megerősödtek. Előleges elfogultság nélkül minden intézményt, mint a kor művét ítéli meg, melyhez tartozik; csak a korban keresi eredetöket, alapjokat és alkalmazásukat, és nem visz át rájuk modern szempontokat. Hogy a nyugati államoknak, különösen Németországnak intézményei nagy befolyással voltak a magyar törvényhozásra, az ismeretes tény volt, de Szalay elődeinél pontosabban vonta meg a határokat és mutatta ki hatásukat a hazai intézményekre. Az aranybulla fejtegetése, Nagy Lajos törvényeinek előadása, a szétszórt csírákra utalás, melyek Zsig-

mond alatt új törvényes jogokat keltettek életre, és a Hunyadi Mátyás alatti dolgok összeállítása, melyben legelőször látjuk nyomait a képviselőnek a mai értelemben — mindezen szakaszok mint Szalay gondos eljárásának bizonyítékai idézhetők. Nem kevesebb szerencsével követte ő az alkotmány fejlődése mellett Magyarország népjogi viszonyait is, azon helyes nézetből indulva ki, hogy mind a két fejlemény elhatározó pontokban érintkezik. A lehető legnagyobb pontossággal ismerteti a diplomatiái egyezkedéseket, melyek gyakran soká elhúzódnak a külső tények szembetűnő folyama mögött, és elhatározó pillanataikat előidézni segitenek. Noha a szerző ezeket mindenütt gondosan megfigyelte, mégis különösen az Albert király halála utáni időkre, a mohácsi csata utáni tárgyalásokra és különösen ezen anyag mesteri beszövésére a Rákóczy-mozgalmak menetébe, utalok. Ehhez nagyon közel állt Magyarország állásának a szomszéd államokhoz, és az ebből folyó számos viszonynak föltüntetése. Már az Árpád-kor is gazdag volt ilyes bonyodalmakban; de a mióta a korona idegen családokra szállt, a királyválasztás teljesen új népjogi viszonyok középontjává lett. Szalay államférfiúi tekintete az utóbbi kérdés tárgyalásánál csakhamar elfordult a puszta külső alaktól és a dolog lényegébe hatolt bele. Kétségtelen, hogy eredetileg a nemzet szabad választási joga volt érvény-

ben; de az is bizonyos, hogy e mellett már nagyon korán érvényre jutott az öröklési jog is. Mind a két alkatrész többször heves harczra kelt egymással; mind a kettőt kizsákmányolták az ország nagy pártjai, melyek gyakran elrejtőztek igényeik mögött; mind a kettő hosszabb ideig egyensúlyban volt, míg végre az utóbbi győzedelmeskedett véglegesen az előbbin, de ugyanazon pillanatban kénytelen volt elfogadni a föltételeket, melyek alatt igényeivel felléphetett. A nemzet szabadságának és jogainak nyilvános elismerése minden uralkodó részéről volt a kárpótlás a földadott választó jogért. A számos hely és fejtegetés, melyeket Szalay ezen ellentétek fokozatos haladásának és kiegyenlítésének szánt, részben legfontosabb és legtanulságosabb szakaszait teszik művének. Ezek helyenként Magyarország sajátképi földadatának kijelölésére indították őt. Ez nézete szerint a nyugathoz csatlakozás és az erkölcsiség és műveltség terjesztése kelet felé. Magyarországnak tehát minden népjogi dologban szoros viszonyba kellene lépnie Austriával, illetőleg Németországgal, de közigazgatási önállóságának megtartása mellett. Ez nem volt nála idiosynkrasia, hanem az adott tényekből hideg megfontolással levont nézet. A történet igazolni is kezdi már őt; mert épen mostani viszonyában Magyarországnak a többi császári örökös tartományokhoz könnyű fölismerni az eszméket, melyeket Szalay történe-

tében és egyéb munkáiban fejtegetett és védelmezett. Tehát a művében keresztülvitt politikai világosság az, a mivel Szalay minden elődét maga mögött hagyta. Stilusa, mely nélküli Horváth könnyűségét, tömött lesz a sok viszonyítás miatt, melyeket mondataiban egyesíteni akar, de mindig erőteljes, kerekded és világos marad. Egyébiránt természetes, hogy egy mű, mely ily öntudatos határozottsággal tartott szem előtt bizonyos szempontokat, más tekintetben kevésbbé lehet kielégítő. Az egyházi ügyek nincsenek kellőleg előadva, a magyar állam gazdasági viszonyai alig vannak érintve. Hátrányára volt a műnek az is, hogy Szalay nem szentelhetette neki minden erejét és idejét; mert míg a két utolsó kötetten dolgozott, sok apró történeti értekezést is adott ki, 1861-ben több kitünő politikai értekezést irt fönnforgó nemzetiségi kérdésekről, és magyar történelmi művek kritikai kiadásával foglalkozott, melyek a legjobb ilynemű kiadásokhoz tartoznak Magyarországon, ¹⁾ végre 1864. július 17-dikén a halál e fáradszón munkást meglepte a hatodik kötetre

¹⁾ Talán nem szerénységtelenség, ha ezen alkalommal Szalayról irt munkámra hivatkozom. Ámbár a baráti kegyelet kötelességemmé tette ott, hogy sok olyant mondjak, a minek itt nincs helye, úgy hiszem, ott is megtartottam elfogulatlanságomat. (A. Flegler. *Erinnerungen an Ladislaus von Szalay und seine Geschichte des ungarischen Reichs*. Leipzig, 1866. 198—200.

való előkészületei közben, mely pedig legtökéletesebbnek ígérkezett. Ennek daczára Szalaytól nem lehet megtagadni Magyarország újabb történetírói közt az első helyek egyikét.

Időközben Horváth Mihály is folytatta történelmi tevékenységét, még pedig szintén a számkivetésben. Erre főleg történeti műve második kiadásának szükségessége indította. Dicséretre méltó igazságszeretettel vallotta meg az első kiadás gyengéit és hiányait, és fáradhatatlanul munkálkodott azoknak javításán, ezeknek kipótlásán.¹⁾ Mindenekelőtt nagyobb terjedelmet akart adni egyes részeknek, és kellő arányba hozni valamennyit egymással. Meglehetősen kibővítette az őstörténelmet is, melyben a szerző a különféle mondakörök elbeszéléseit kiegyeztetni iparkodott a hiteles történet adataival. Ez egyelőre a legjobb, míg a kritikának nem sikerül, a kétségbevont hagyományokat teljes érvényű tényekkel helyettesíteni. Kevésbé kielégítőnek látszanak nekem Horváth nyelvi fejtegetései, noha épen ezek adhatják legbiztosabb kritériumát az ide tartozó kérdéseknek, ha az összehasonlító nyelvészet elismert törvényei szerint vannak kidolgozva. Ellenben a szakadatlan összefüggésben folyó elbeszélés és az események cso-

¹⁾ *Dr. Horváth Mihály Magyarország történelme. Ujjonnan átdolgozta Dr. Hatvani Mihály. Második kiadás I—VI. köt. Pesten, 1860—1863. A második név csak álnév, és a többi kötetnél elmaradt.*

portositása határozott előnyei a műnek. Az előbbi kiadásban a középkor néhány korszakáról hangoztatott nézetek tetemesen enyhültek; a szerző használta Jászay, Teleki, Szalay és mások műveit is. Itt-ott oknyomozó fejtegetéseket szőtt közbe az eseményekről; ezeket célszerűeknek tartom, a hol a megelőző tények kétségtelen eredményét tárják elénk, de ott nem, a hol a számos »ha« és »azonban«-nal a lehetőségekről tanácskoznak. A történetnek csak a pusztá valósággal van dolga, s ha ezt előadta, bátran másokra hagyhatja a tanulság levonását. Kétségtelen, hogy a történelem sok vonása más színezetet nyert volna, ha a szerző Magyarországon, a levél- és könyvtárak közelében írhatja művét. Ezt maga is megvallja. Mindazáltal könyve az egész magyar történetet tárgyaló művek közül, a mint hogy már most is elterjedt a társadalom minden körében, még sokáig a legkönnyebben hozzáférhető marad. A szempontok és életnézetek, melyeknek jobbára hódol, közel állnak az emberek fölfogásához, és belső élénksége mellett nyelve egyszerű és szép, egyenletes és nyugodt. A második kiadás, mely 1815-ig terjed, az újabb események előadására indította a szerzőt. Már 1864-ben jelent meg tőle a politikai és országgyűlési mozgalmak története 1823-tól 1848-ig.¹⁾ Ez magában foglalja az ese-

¹⁾ *Huszonöt év Magyarország történelméből*, 1823-tól 1848-ig. Irta Horváth Mihály. I. és II. köt. Genfben, 1864.

ményeket, melyek Barsmegye első föllépésétől a kormány önkényes intézkedései ellen az új magyar ministerium föllállításáig történtek. A könyv, mint a dolog természetéből folyik, középutat tart a tulajdonképi történet és az emlékirat közt. A világos és ékesen szóló színvegyítés a befolyásos személyiségek festésében sajátságos bájt kölcsönöz neki, melyet az indító okok világos előadása a cselekvő egyéniségekben, valamint a ható okoké a közügyekben még jelentékenyen emel; ezenkívül a nyilvános tárgyalások hosszú láncolata egészen a határozott eredményig nagy szakismerettel van végig vive. A szerző nem mulasztotta el előrebocsátani az irodalmi élet áttekintését; azonban megjegyzéseit jobbára csak az irodalom ismerője érti. Noha az epizodok, melyekben a nemzetiségek viszálya belejátszik az állami ügyekbe, épen nem maradtak érintetlenül, még sem elegendők a következő események megértésére; szükségök volna, mint általában az egész könyvnek, okleveles bizonyítékok általi kiigazításra és kibővítésre. Horváth mindenestre biztos alapot adott a korszak történelmének, melyre a későbbi kiegészítéseket pompásan lehet ráilleszteni. Ha jól tudom, a szerző az 1848. és 1849. év történetét is megírta; minthogy azonban a könyv nem volt kezemnél, tartalmáról nem adhatok számot. Szintén ő adta ki az oklevelek hosszú sorát a brüsseli államlevéltárból, melyek az 1441. és 1652. közti magyar

történelemre vonatkoznak.¹⁾ Mindezek után Horváth érdeme, hogy a történelem népszerű tárgyalása által a történeti dolgok iránt érdeket keltett, és más munkái által tudományos művelését is jelentékenyen előbbre vitte.

Még Hunfalvy Pál kitünő munkásságáról kell megemlékeznem, mely jobbára nyelvészeti téren mozog ugyan, de közvetve a történelemnek is fontos eredményeket szolgáltatott. Nem lehet célom részletekbe bocsátkozni. Az említett tudós, ki sok év óta foglalkozik különösen az altáji nyelvek tanulmányozásával, számos munkát és értekezést írt, melyek teljesen philologiai tartalmuk miatt kívül esnek tárgyam körén. Ellenben ő közelebbi viszonyba lépett Reguly Antal tudományos kutatásaival, melyek igen közel állanak a történetbúvárláshoz. Sikertült ugyanis neki a híres utazót világos és kedvező pillanataiban terjedelmes szóbeli közlésekre bírni, s magának ez alkalommal bővebb ismeretet szerezni a vogul nyelvről. Így képes volt később irodalmi hagyatékát is használni és rendezni, s belőle idővel egy munkát összeállítani, melyet *A vogul föld és nép*¹⁾ cím alatt bocsá-

¹⁾ *Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból.* Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria.* Tom. I—IV. Pest 1857—1859.)

²⁾ *A Vogul föld és nép.* Reguly Antal hagyományai-
ból kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864.

tott közre. Ezt kritikai bevezetés előzi meg, melyben a finn-altáji nyelvekre vonatkozó bűvár-latokat és a velök összefüggő történelmi kutatásokat Herberstein- és Strahlembertől kezdve Schlözerig és Gyarmathiig beható vizsgálat alá veszi. Ezután részletesen tárgyalja Reguly utazásait, először finnországi tartózkodását és később vándorlásait a vogul terület belsejében. Ehhez csatlakozik az utóbbinak részletes leírása, a talaj-minőséget, folyókat és terményeket illetőleg, valamint lakosai életmódjának és erkölcsének leírása. Ez képezi az átmenetet a nyelvi és szellemi emlékekhez, melyek közül először a vallási mondákat és társadalmi nézeteket magyarázza, s azután különféle népdalokat közöl, melyeket vogulra fordított darabok követnek. Az utolsó szakasz végre a vogulok viszonyait a magyarokhoz tárgyalja. Nyelvészeti és történeti részre oszlik. Amaz először a szókincsből, azután a nyelvtani szerkezetből vont eredményeket tárja elénk. Emebben a kétségbevonhatatlan tények vannak összeállítva, melyek a két nép rokonságának fokát határozzák meg. Minthogy az utóbbi eredményeit már fönnebb előadtam, nem szükséges reájok visszatérnem. Sok ábrándos légvárnak vetnek ezek véget. Senki sem fog ezentúl a magyarok őskoráról komolyan szólni merni, a ki nem indul ki a Hunfalvy művéből nyert megbízható alapokból.

Ezzel végződik előadásom fonala, melyet

mindenekelőtt a teljes magyar történelmi munkákon akartam végig vonni. Tudom, hogy vannak még egyes ágak- és szakokról, helyekről irt részletes történeti művek, melyek folytonosan belenyúlnak az egyetemes történetbe, s melyeknek ismeretét a szigorúbb tudományos tárgyalás nem nélkülözheti. Ha a történeti irodalomnak e részei kevés országban értek is el oly jelentőséget, mint Olasz- és Németországban, Magyarországon is szilárd állást foglaltak, és tekintélyes irodalom keletkezett rólok. Az erre szükséges anyag beszerzésére nem értem rá, s hogy beleszőjem elbeszélésem fonalába, arra nem volt elég terem. Föl kellett tehát vele hagynom. Nem kevesebb nehézséget okoz a legujabb és folyó irodalom tárgyalása is, mert meg lehetős számos termékkel vándolgunk, melyek tárgyukat a hazai történelemnek igen különböző tereiről veszik. Minden nyomtatványnak együtt kellene lenni, hogy a jelen korszak jelleméről képet alkothassak, az író s a közönség közti viszonyt megállapíthassam, s így a netalán észlelhető közös irány ismertető jeleit kiemelhessem. Minthogy pedig az a föltétel nem teljesült, csak az előttem véletlenül ismeretes irodalmi jelenségekre figyelemztethetem olvasóimat, a nélkül, hogy határozott ítéletekre érezném magamat följogosítva, a mi oly íróknál, kik részint kívül esnek a föllálitottam határvonalon, részint még pályájok elején állanak, elhamarkodottnak látszhatnék.

Igy Kővári László több munkában tárgyalta Erdély régiségeit, nemzetségeit és mondáit, és később ezen ország egész történetét is megírta, mely azonban, a mint hogy nem is lehet máskép, a magyar történetnek nagy részével összeesik. Szabó Károly és Szilágyi Sándor több kisebb magyar krónikát adtak ki, melyekkel a tizenhetedik század történelmi anyaga tetemesen szaporodott, és nevezetesen a helyi történetre érdekes fény derült. Az utóbbi újabb időben Báthory Gábor fejedelem történetét is kiadta. — Salamon Ferencz hosszabb ideig a török korszakkal foglalkozott. Miután már előbb több török oklevelet kimerítően fejtegetett és az egykorú állapotok fölvilágosítására fölhasznált, az utóbbi években megírta a *pragmatica sanctio* történetét. Ehhez járult újabb időben több magyar oklevél közzététele, melyek Bethlen Gábor idejére vonatkoznak, mellé csatolt történelmi magyarázatokkal. Ipolyi Arnold, a magyar mythologia szerzője, elismert tehetségével és fáradhatatlan szorgalommal a hazai műemlékeket tanulmányozza, oly teret, mely az ország általános történetére is ígérkezik eredményt szolgáltatni. A múlt évben Toldy Ferencz, a külföldön is előnyösen ismert irodalom-történet-író, a Márk krónikájának szövegét dolgozta föl a nádor-codex szerint, és kritikai bevezetéssel látta el. E diszkiadásban, melyet Emich, pesti könyvkereskedő adott ki, egyszersmind az initálék

és az oldaldiszitmények is nagy művészettel vannak utánozva. Pesty Frigyes főleg az ország jogtörténelmével foglalkozik, és a templomosokról irt értekezésén kívül az utóbbi években a perdöntő bajvívások történetét is kiadta. Révész Imre debreczeni lelkésztől, ki hosszabb idő óta foglalkozik a reformatio történetével, Dévay Biró Mátyásnak, a magyar reformátornak életrajza jelent meg. A protestans hitfelekezetek újabb időben megkezdték a történetökre vonatkozó okiratok egyesítését és kiadását. Az akadémia vezetése alatt megjelenő *Monumenta Hungariae Historica* egyéb már említett dolgozatokon kívül tartalmazzák az Árpád-kori oklevelek gazdag gyűjteményét Wenzel Gusztávtól, és Tököli Imrének Nagy Ker. János földolgozta naplóját. Végre 1867-ben Mikó Imre gróf, valamint Horváth Mihály és Ipolyi Arnold vezetése alatt új történelmi társulat is alakult, és egy folyóirat (*Századok*) kiadását kezdte meg, melynek eddig is gazdag közleményei továbbra is nagy reményekre jogosítanak föl.

Ha még egyszer végig tekintünk a magyar történetírás fejlődésén, nem tagadhatjuk meg a magyar néptől azt az elismerést, hogy minden időben tiszteletre méltó történelmi tevékenységet fejtett ki. Még a legsötétebb és legkopárabb korszakokban is majd dalokban és mondákban, majd krónikákkal fönntartotta történelmi öntudatát, és az újra föléledt vizsgálódás minden

korszakában megújította az eredete és legrégibb állapota iránti kérdést. Magyarország történelmi irodalma tehát aránylag nagyon jelentékeny, és hihetőleg a legjelentékenyebb valamennyi tudományág között, melyek Magyarországon képviselőkre találtak. Mégis van egy félreismerhetetlen hiánya, melyet épen a jelen munka kidolgozása közben éreztem legjobban. Magyarországon roppant sokat tettek az anyag szaporítására és fölhalmozására, de a források kritikai megrostálására nagyon keveset. Mindig arra törekedtek, hogy teremtsenek, alakítsanak, az alig föltaalált kincscsel hatást idézzenek elő; de lehetetlenség egy épületet fölépíteni, lakhatóvá tenni és földiszíteni, míg alapjai folytonosan ingadoznak. A történelmi búvárlat első alapja mindig a följegyzések maradnak, akár krónikák, akár valóságos történeti művek ezek, míg az oklevelek csak bővítésül és javításul szolgálnak. Azért az előbbiek hitelességének megállapítása első teendője a kritikának: íróiknak személyes állásával, a legrégibb kéziratok minőségével, számával és elterjedésével kell lehetőleg tisztába jönnie. Ez különösen a középkori történelemre nézve áll. Ebbeli kísérletek épen nem hiányznak ugyan a magyar irodalomban: azonban ilyenek csak szórványosan akadnak, s az egyesek ereje erre nem elegendő. Szükséges volna ennél fogva egyesült erővel fogni valamennyi krónika és krónikaszerű följegyzés új

földolgozásához, ezeket egy gyűjteményben korszak szerint rendezni, vele az állami iratok és törvények ismertetését összekötni, s e munkát a tizenhatodik század végeig folytatni; mert még ezen utóbbi korszak írói is nagyon rászorulnak a kölcsönös összehasonlításra és egybevetésre. Ne utaljanak a meglevő gyűjteményekre! Bongars művét a francia diplomácia szüksége létesítette, és célja nem volt kritikai; Bél *Apparatusa* és a Schwandtner-féle gyűjtemény, a mily nagyérdeműek voltak a magok idejében, mégis csak összetákolt munkák, és Bél Mátyás, ha ma él, bizonyosan az első, ki egy új mű szükségességét elismeri. Endlicher *Monumenta Arpadianaja* éppen nem jöhet tekintetbe. A dolog végrehajtása mindenesetre nehézségekkel jár; tetemes külső segédeszközökön kívül szigorú tudományos figyelmet is követel, melynek az egyesek alá tartoznak magokat vetni; de a történelmi műveltségnek Magyarországon szilárd alapot adna, és az egyes országrészek tudományos erőit egy közös célra irányozná. Nem is kellene rohamosan létesülnie; elég volna, ha egyszer tudományos terv szerint belekezdénének, és évtizedek alatt befejeznék. Nem kevésbé sürgető szükségnek tartom pontos regesták kidolgozását, mit eddig csak az erdélyi szászok kíséreltek meg, a magyar íróknál azonban legkisebb nyomukat sem találtam. Csak általok lesz lehetséges az idő és hely történeti

alap-elemeire kellő fényt deríteni, az oklevelek szétszórt tömegét rendezni, és a krónikák s más iratok értékét meghatározni. Ennélfogva a történetírónak is nélkülözhetetlenek. Hogy itt legelőször is a dynastiák és az egyes királyok történetére kellene a figyelmet irányozni, az magától érthető. Megbízható regesták szerkesztése a magyar történetnek egészen más tárgyalását eredményezné, mint az mostanáig szokásban volt. Azt hiszem, ideje volna, egyes korszakokat venni elő, és azokat minden oldalról a leglekiismeretesebb alaposággal kidolgozni. Hogy mit nyerünk ezen a módon, mutatja Teleki műve, s az ő eljárása példányszerűnek volna tekinthető. Csak akkor lehet Magyarország egész történetének kielégítő előadására gondolni, ha ezen előfeltételek teljesülnek; újra tárgyalni azt az előbbi alapokon, csak annyi volna, mint a mesebeli kalapnak más-alakba gyűrése, és mélyebb hatás nélkül maradna. A magyar történetírás új szükségeit, melyek már a dolog belső természetéből folynak, a körülmények is sürgetik, melyek közé az ország a legújabb időben jutott. Lehetetlen, hogy a nép képviselői és a korona közt létrejött, s az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére és irányára. Keresni kell a fonalakat, melyek régtől fogva előkészítették ezen eredményt, és a történelem tényeitől és tanulságai-

tól várhatni a jelen megerősítését. Nagyon jól tudom, hogy Magyarországon még mindig van egy párt, mely az abszolút függetlenség ábrándképére kacsintgat; de a történelmi fejlemények pusztá tagadása általában kevés, a jelen esetben pedig annyi, mint semmi. A centrifugal irány a magyar nép életében ősrégi és minden végzetes válságnál érvényre jutott. Azonban csak akkor volt jelentékeny hatású, ha mint a szabadság védője, és az alkotmány megdöntésére irányult törekvések ellenzéke léphetett föl. Ha e czélon túllőtt, akkor, míg egy részről minden idegen befolyás ellen harczra kelt, más részről maga is a külföld játékszerévé lett. A történetbúvárlatnak ki kell mutatnia, hogy az abszolutistikus camarillák minden kísérlete, mely a magyar alkotmány történelmi továbbképződését meg akarta akadályozni, mint egy sziklán hajótörést szenvedett, de hogy viszont a külföldi befolyásoktól való eszményített függetlenségre irányzott minden törekvés semmis ábrándokban végződött. E föladatnak és következtetéseinek megtétele azonban a külföld ismerete nélkül nem lehetséges, s így szükséges az egyetemes történelem bevezetése is a magyarok történelmi tanulmányainak körébe. Hogy erre mindeddig kevés tekintettel voltak, annak természetes oka abban rejlik, hogy minden erejököt a nemzetiség védelmére kellett fordítaniok; a szükségét azonban már régen fölismerték.

Már Buday Ézsaiás irt világtörténetet, ujabb időben pedig Hunfalvy János, a derék statisztikus és földrajzi író is adott ki egyet. Egyiküket sem ismerem; de noha mind a két férfiú jó hírénél fogva joggal föltehetem, hogy a tudomány követelményeinek megfelelnek, mégis csak az iskola számára készültek, és én nem ezt értem itt. Már a legrégibb időben készültek a magyar földön világtörténeti események, és még ma is összetalálkoznak ott az európai törekvések fonalai. A magyar történetbúvárlat e tényeket nem hagyhatja figyelem nélkül; folytonosan emlékeztetésben kell tartania a byzanti és az ozmán birodalom történetét, az orosz politikának századokra áthúzódó céljai iránt tisztába kell jönnie, és a német viszonyok fejlődését is szemmel tartania, ha föladatának meg akar felelni. E szerint, a nélkül, hogy a honi álláspontot elhagyná, egyetemes érvényre kell törekednie, mely helyesen értelmezve, épen a belső állapotok megerősítésére fog szolgálni.

Mielőtt búcsút vennék munkámtól, ismétlem azt, a mit már előszavamban érintettem. Nem akarja az egész irodalomtörténeti anyagot adni, hanem csak a magyar történelmi tudomány általános fejlődését vázolni. Ha tehát a szaktudósnak kevés újat nyújt is, mást legalább

tájékoztat az idegen téren. Nem lehet mindenkítől kívánni, hogy a magyar irodalomba bővebben behatoljon; hanem teljes nem-ismerése egy ország szellemi állapotainak, mely Németország legfontosabb kapuinak egyike előtt fekszik, más-résről szintén nem kívánatos. Az utóbbinak eloszlatásához hozzájárulni és az ítéletnek biztos támaszt nyújtani, volt munkám főczélja. De még e szerény alakban sem sikerült volna létesítenem, mások támogatása nélkül. Használok tehát az alkalmat, hogy Hunfalvy János és Pál uraknak, a m. akademia tagjainak, Szilágyi Sándor ministeri titkár úrnak, Ipolyi Arnold (besztercebányai püspök úrnak) közléseikért és fölvilágosításaikért, valamint Dr. Halm müncheni főkönyvtárnok úrnak előzékeny készségeért, melylyel az udv. és állami könyvtár segédeszközeit rendelkezésemre bocsátotta, köszönetet mondjak.

II.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM
KÚTFORRÁSAI.

SAYOUS EDUARDTÓL.

A Magyarország történelmére vonatkozó emlékek négy nagy osztályra oszthatók: levéltárak és kéziratgyűjtemények; hivatalos iratok, oklevelek gyűjteményei; egykorúak vagy közel egykorúak krónikái; végre hosszabb idővel az események után készült munkák, azaz tulajdonképi történelmi művek, az újabb, nagyobb részt a legújabb korból.

E nagy osztályokat, legalább a három utolsót alosztályokra kell osztani. Az okiratok, krónikák és történetek magyar vagy idegen eredetűek lehetnek. Ezenkívül a tisztán nemzetiek és az egészen idegenek osztálya közé lehet tenni az osztrák, cseh, horvát, stb. eredetű iratokat, szóval, a melyek Magyarországgal gyakran érintkező országokból erednek. E szerint tehát mi meg fogjuk különböztetni a magyar, osztrák-szláv és idegen származású iratokat, krónikákat és történelmi munkákat.

Levéltárak és kéziratgyűjtemények stb.

Két ok járult hozzá a magyar levéltárak zavartságához és szétszóródásához, melyek képét legujabban Fraknói vázolta: legelőször is a történelemnek és a nemzeti intézményeknek jelleme maga, különösen a XVI. század óta a legujabb időig, mely jellem a lehető legnagyobb ellentétben áll a központosítással; továbbá a lassú és titkos küzdés a nemzet s a bécsi udvar között, az egyik is, a másik is magához akarván ragadni a levéltárakat, melyek az egyik résznek a függetlenség, a másiknak az uralom jelei és zálogai. Azonban igazságtalanság volna a magyarok részéről a Habsburg-ház ellen panaszkodni, mert 1526 előtt csak zavaros följegyzéseink vannak királyi levéltárakról, ellenben attól fogva, hogy az osztrák ház trónra jutott, komoly és tartós gyűjtemények alapját rakták le. Igaz az is, hogy megérthető a magyarok törekvése, hogy fővárosuk levéltárait nagyobbítsák, a mi mai napság részben el is van már érve, ámbár Bécsben vannak a császári és királyi titkos levéltárak és a csász. kamarai levéltár magyar okiratai, becses gyűjtemények, melyekből az újabb kutatók mérítenek, és még sokáig méríhetnek.

Budán van: a m. kir. kamarai levéltár, mely különösen a pénzügyi történetre vonatkozó és 1618 óta kelt iratokat foglalja magában, de van-

nak benne politikai s még régebbi okiratok is, melyek öröklés vagy elkobzás útján jutottak oda; — a nádori levéltár, melyet az 1723-diki, s az országos levéltár, melyet az 1790-diki országgyűlés alapított, s melyek napról napra gazdagodnak; — a m. kir. cancelláriáé, és végre az erdélyi kormányshé, mely a XVII. század végéről való. A nyilvános jellegű levéltárakhoz lehet még számítani az erdélyi szászokét Szebenben, s a horvátokét Zágrábban.

Ezek a nyilvános levéltárak nem az egyedüliek, melyek Magyarország multjának fölvilágosítására szolgáltak és szolgálnak. A történetbúvárok, kiknek kiadványait alább említjük meg, a nyilvános levéltárakat is megsarczolták, de még nagyobb buzgalommal kutatták át a kisebb és helyi levéltárakat. Első helyre állítandók ezek közül a nagy családok, mint a Batthyányak, Erdődyek, Károlyiak, Telekiek stb. levéltárai, melyeket nagyobbbrészt gonddal, néha hanyagul őriznek. Ezek főleg ujabbkori gyűjtemények, sokáig hozzáférhetetlenek voltak, most azonban már nyitva állnak a komoly munkások előtt. Ezután következnek a püspökségek és monostorok, különösen az esztergami érsekség és a benzések pannonhalmi főmonostora. Végre meg kell még emlitenünk a megyei levéltárakat, melyekből számos, nagyobbbrészt helyi, de néha nemzeti érdekű okirat került napvilágra; és néhány egyszerű tanintézetét, mint pl. a debreczeni

collegiumét, mely büszkén mutathatja föl a királyoktól vagy az erdélyi fejedelmektől származó okleveleit.

Ez a nagy szétszórtság, mint látni fogjuk, nem riasztotta vissza a magyar tudósokat, s ha eddig nincs is teljes jegyzékek hazájok történelmi kincseiről, legalább mondhatjuk, hogy az ismeretlennek birodalma napról napra szűkül, s már azon pontra jutottak, hogy nagy érdekű oklevelek mellett olyanokat is hoztak napfényre, melyek csak arra szolgálnak, hogy negyed- vagy ötöd izben erősítsenek meg oly tényeket, melyek már úgysis kellőleg be vannak bizonyítva.

Magyarország különböző korszakokban részint az általános politikába, részint ennek vagy annak az uralkodó háznak politikájába bele lévén keveredve, a külföldi levéltárak is tartalmazznak okleveleket, melyek történelméhez kiegészítő adatokat szolgáltatnak. Nem is feledkeztek meg erről: a brüsseli és londoni levéltárakat V. Károly és Ferdinand koráért, a párisi külügyminisztériumét és a londonit XIV. Lajos és a magyar elégületlenek viszonyaért, a nápolyit az anjoui királyok hadjárataiért, és a velenceit az adriai tengerparti viszályokért, s egyebekért is húsharmincz év óta kutatják át a bűvárok, mint Simonyi, Hatvani, Óváry, Petrovics.

A szoros értelemben vett levéltárak mellett említendők a kéziratgyűjtemények. Az akademia és a nemzeti muzeum azon darabjai, melyeknek

történeti becsők van, nagyobbbrészt megjelentek; de említésre méltók: Bethlen Miklós néhány kézírata, Petrovics jegyzeteinek egy része és Szirmay kézírata az 1794-diki jakobinusokról. Azonban vannak más kéziratok, melyek mint ilyenek vagy korukért, vagy szépségökért fontosak. Corvin Mátyás híres könyvtára szétszóródott egész Európában, és a saját hazájában nincs belőle több tizenkét kötetnél; mivel ezek nem egyebek mint régi egyházi vagy világi írók másolatai, csak közvetve tekinthetők a magyar történet forrásaiuak, annál is inkább, hogy jobbára florenczi másolók művei: csak azt mutatják, mennyire vett részt a XV. századbeli magyar kormány a renaissanceban. Van ezenkívül számos codex, melyek a legrégibb nyelvemlékeket tartalmazzák, s csak részben vannak kiadva: csaknem mind nemzeti jellem nélküli legendákból állanak, s így csak nyelvészeti érdekek van.

A bécsi könyvtár gazdag ilyen emlékekben: nemcsak a Corvinának szép maradványait tartalmazza, hanem régi bibliafordításokat és krónikásokat is. A mölki apátság könyvtárában is sok kéziratot találtak, különösen a legrégibb törvények szövegeit. Az osztrák-magyar birodalmon kívül legtöbb maradványa Mátyás könyvtárának Münchenben, Wolfenbüttelben, Brüsszelben, Párisban stb. van. A párisi nemzeti könyvtárban és az Institut birtokában levő Godefroy-gyűjteményben becses oklevelek vannak az erdélyi fe-

jedelmekre és XVII. századbeli összeköttetéseikre vonatkozólag, melyeket legelőször Sayous használt föl *Historie générale des Hongrois* című munkájában.

A levéltárak és kéziratgyűjtemények után a történelmi muzeumokat és a műemlékeket kell említenünk. Sajnos, hogy építészeti emlékekben egy ország sem szegényebb Magyarországnál, a törökök pusztításai miatt: csak az éjszaki vidékek, melyek mentek maradtak tőlük, tartottak fenn néhány góthizlésű templomot, mint a kassai, s a vágparti várak és a visegrádi királyi laknagyszerű romjai. Az erdélyi római emlékek és föliratok, melyeket Desjardins Ernő és Rómer Flóris magyaráltak, nem tartoznak a magyarok nemzeti történetébe, mert bejövetelük előtti korból valók. De viszont a pesti muzeum oly tárgyakon kívül, melyeket Pulszky Ferencz szerint az avarok idejéig lehet fölvenni, a tanulmányozónak szakadatlan sorát nyújtja az érmeknek a legelső királyok korától fogva napjainkig, a különféle hatóságok és városok pecsétjei-, a főurak ékszerei-, és híres harczosoknak tulajdonított fegyvereknek.

Az emlékek ez ágában is, mint az előbbieken, Bécs megbecsülhetetlen kiegészítéseket szolgáltat: a magyar és török fegyvereket az ambrázi gyűjteményben, az érmekeket és ötvösműveket a kincstárban lehet találni. A mi az események egykorú rajzait illeti, ezek nagyobb részben a XVI. század óta megjelent könyvekben találhatók.

II.

Hivatalos iratok, oklevelek, levelek.*A. Magyar eredetűek.*

Mindenekelőtt három nagy gyűjteményt, három tudós magyar pap munkásságának eredményét kell megemlítenünk. Az első kettő, Pray *Annalesei* és Katona *Historia Criticája* nem pusztán oklevélgyűjtemények ugyan, de mindkettőben az oklevelek teszik a munka egy részét. A mi Fejér *Codex Diplomaticus*át illeti, ez az oklevelek hosszú sorozatából áll, melyek jegyzetekkel vannak ellátva. Mind a három visszamegy a történelemben, a meddig csak lehet és Pray 1554-nél, Katona 1810-nél, Fejér 1439. évnél állapodik meg.

Bármily teljesnek látszik is a *Codex Diplomaticus* a középkorra nézve, az újabb kutatások az árpádházi királyok korára számos kiegészítést szolgáltatnak; e gyűjtemény, melyet Wenzel Gusztáv adott ki, egy részét teszi a *Monumenta Hungariae Historica*nak, a magyar akadémia gyűjteményének, mely évről évre növekszik, s most már 70 kötetnél többre terjed. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Codex Diplomaticus* és pótléka, melyben az egyházi elem, és különösen a római curia levelezése van túlsúlyban,

nem áll csupa új oklevélből, mert a hogy Wenzel merít Migneből vagy Theiner *Monumentáiból*, úgy merített Fejér Rainaldi- vagy Farlatiból. A magyar levéltárak, melyekről fönnebb szoltunk, jelentékeny kiegészítéseket szolgáltatnak e négy nagy gyűjteményhez.

Vannak részletesebb gyűjtemények is, melyeknek: a török foglalás idejébeli jelentések az akadémia *Török-Magyar Emlékeiben*; Wagner okleveles búvárlatai Szepes és Sáros megyéről, a nemzeti zsinatok gyűjteménye Péterfytól, vagy Batthyány tanulmányai a csanádi püspökökről. Egyébiránt csaknem mindazon munkák, melyeket alább megemlítettünk, a különféle gyűjteményekben elszórt oklevelekre támaszkodnak.

Azonban az okiratok egy igen jelentékeny osztályát még elhallgattuk, t. i. a törvényhozási iratokat; az országgyűlések által hozott, vagy a királyi hatalom által kihirdetett törvényeket. Mária Terézia óta minden országgyűlésnek megvan a jegyzőkönyve. Hanem az előbbi korszakok e tekintetben nehezebben állithatók vissza: csak kivételesen birjuk Szluha beszédjét 1722-ből, mely a *pragmatica sanctio* megszavazására oly fontos volt. Már Kovachich is figyelemmel követte a régi országgyűlések nyomait; e föladatot ujabban a XVI. és XVII. századra nézve magára vállalta Fraknói, nagy tudománynyal és kritikával. Az árpádházi királyok törvényeit Endlicher állította össze a legjobb kéziratokból.

A *Corpus Juris Hungarici* a XV., XVI., és XVII. század törvényeit tartalmazza; Verböczynek, a nagy jogtudósnak és államférfiúnak művével kezdődik, mely nemcsak a XVI. századi magyar szokásjog hiteles gyűjteménye, hanem telve van politikai célzásokkal is, visszatükrözi a középnemesség szenvedélyeit.

Hátra vannak még a levélgyűjtemények, melyeket sorban említünk föl, emlékeztetve az olvasót arra, hogy a már említett gyűjtemények, különösen a Prayé, sokat tartalmaznak. A tulajdonképi levelek, azaz olyanok, melyek nem pusztá válaszok, Hunyadi Jánossal kezdődnek, a közép- és ujkor határán. A második Hunyadi, Corvin Mátyás sok levelet irt, melyek elsőrendű történelmi források. Halála után a levelezés általánossá lett az államférfiak közt, mint Praynak egy újabb levélgyűjteménye mutatja, mely két századot foglal magában. A változatos gyűjteményen kívül három államférfi-főpap, Várdai Péter, Verancsics és Pázmány, kik ép úgy tudják védni a földi, mint a tulvilági érdekeket, szintén hozzájárulnak a homályos események megvilágításához, a kormányzó és fegyverforgató férfiakkal együtt, mint Báthory István és Eszterházy Miklós nádor.

De a tulajdonképi Magyarországon kívül az erdélyi magyaroknak is vannak oly ügyes és tanult fejedelmei, kiknek levelei becsesek, mint Bethlen Gábor, azután a két Rákóczy György.

Később egy hiresebb Rákóczy, XIV. Lajos szövetségese, gazdag levéltárt hagyott, melyből Thaly és Fiedler merítették, és a száműzött hű társainak egyike, Mikes Kelemen érdekes törökországi leveleket irt. Az újabb korból való Desseffy gróf levelezése Kazinczyval.

B. Osztrák-szláv eredetűek.

A magyar korona negyedfél század óta levén az osztrák ház birtokában, nem csodálhatni, hogy az osztrák tudósok elég érdekes adatot gyűjtöttek össze a magyar történetre. Ezek a bécsi akadémia kiadványainak, az *Archivoknak* és a *Fontes Rerum Austriacarumnak* nem legjelentékenyebb részét teszik: Chmel, Firnhaber és Zeibig különösen a XV-dik századbéli viszályokat és III. Frigyes és fia politikáját ismertették; Teutsch és Krones a magyarországi német városok intézményeit, Höfler és Gindely pedig a Habsburgok XVII. és XVIII. századbéli politikáját.

E gyűjteményes vállalatokat részletes kiadványok egészítették ki, vagy előzték meg. Ezek közül megemlíthetjük az I. Ferdinand történetére tartozó okleveleket Bucholtztól, az Austria és a porta közötti ügyekre vonatkozó okiratokat Gévaytól, a Habsburgok okleveleit Chmeltől, és Ausztriát III. Frigyes alatt Kurztól. A többi munka, melyeket itt említhetnénk, inkább a krónikák vagy történelmek sorában lesz helyén.

Mindazáltal nem végezhetjük be e szakaszt, a nélkül hogy néhány politikai levelezést föl ne említsünk mint az Eugén herczegét, melyben gyakran van szó a magyar csapatokról és vezéreikről, II. Józsefét Lipóttal, Mária Teréziával és Katalin czárnővel, melyeket Arneth adott ki, — Clerfayt Thugutét és Würmserét Vivenot kiadásában.

Míg a magyarok a Habsburgokkal szemben fönn igyekeztek tartani függetlenségüket, viszont a délszlávok, horvátok és dalmaták a magyarok ellen védték önállóságukat. E népekre vonatkozó gyűjtemények közül első helyen említhetjük Farlatiét Illyria egyházi ügyeiről, Kukuljevitch és Rackiét Horvátországról. Ide tartozik még: Lucius műve Dalmát- és Horvátországról, mely történet alakjában beszéli ugyan el az eseményeket a XV. századig, és valóságos krónikákat is foglal magában, milyen Paulói Pálé és Spalatói Tamásé, de egyszersmind okleveleket is tartalmaz, és szabadalmakat, melyekkel a magyar királyok Velence elleni szövetségeseiket ajándékozták meg.

C. Idegen eredetűek.

Igaz ugyan, hogy sz. István birodalma népére és nyelvére nézve Európa legjellemzetesebb és legelkülönítettebb országai közé számítható, de nem kevésbé igaz, hogy e termékeny országot és bátor népet különféle idegen uralkodó házak

tagjai kormányozták: innen vannak az éjszaki és déli tartományok levéltáraiban az ellenségeskedésekre és szövetségekre vonatkozó okiratok, melyeket nagyjából ujjabbkori kiadásokban bírnak.

Időrendben első helyen áll Olaszország és két különböző szempontból tekintve, Nápoly és Velence. A nápolyi Anjouk politikája Anjou Károly idejétől fogva, a magyarországi Anjouké a nápolyi királyságot illetőleg a XIV. században, I. Lajos viszálya Velenczével, — ezek a nagy események, melyeket a Wenzel gyűjteményéből megismerünk. Wenzel és társai a velencei levéltárakat azon részletekért is átbúvárolták, melyek a magyar dynastia s a francia és milanói uralkodóház egyesülésének tervére vonatkoznak. A XVIII. századot illetőleg a bécsi akadémia érdekes sorozatot bocsátott közre: az osztrák udvarnál tarrózkodó velencei követek jelentéseit, melyek azt mutatják, hogy e köztársaság diplomatiája, utolsó hanyatlásáig megtartotta ügyességét a népek hajlamainak és jellemének megfigyelésében.

V. Károly államai nem foglalták magokban Magyarországot, mivel ez Ferdinándé volt; de azért nagy része volt a híres fejedelem politikájában, s így az ő levelei, melyeket Lanz Károly adott ki a brüsseli levéltárból, adatokat szolgáltatnak az ország történetére. Hatvani ugyanazon könyv- és levéltárból egy teljes gyűjteményét

adta ki a hazáját érdeklő okleveleknek. V. Károly egy másik fővárosa, Besançon, Granvella papirosaiból nem egy érdekes fölvilágosítást nyújtott. A francziák keleti politikája, a melyre vonaikozó okleveleket Charrière adta ki, Zápolya pártjában leghevesebb ellenzői egyikére talált. Napoléon levelezéséből is érdekes adatokat lehet meríteni a jelen század elejének történetéhez.

Anglia a középkor óta okleveleink egyik forrása volt, hála Paris Máté tudásvágyának, ki összegyűjtette a tatárbeütésre vonatkozó iratok nagy részét. Később VIII. Henrik politikája Ferdinand és Zápolya viszonyára vonatkozólag, Cromwellé, ki a continens minden protestáns kisebbségnek pártfogója volt, Anna királynő minisztereie Rákóczy Ferencz fölkelése dolgában, képezte tárgyát Simonyi bűvárlatainak és kiadásainak. Az utóbbi föltünteti a protestáns hatalmak politikáját a spanyol örökösödési háború idejében. Mellesleg megemlithetjük még, hogy a hitújítók levelezése elég gyakran érinti Magyarországot. Végre Lady Montague levelei különös leírását adják ez országnak 1717-ben.

III.

Krónikák, emlékiratok, stb.

A. Magyar eredetűek.

A középkorban nagyon kevés magyar irt a korabeli vagy a régebbi eseményekről; s azok-

nak, kik kivételt képeznek, legnagyobb részök idegen eredetű pap volt. Ennek két oka van: először a régi nemzeti dalokból és a honfoglalás hagyományaiból semmi sem maradt reánk közvetlenül, mert a pogányság üldözése közben elvesztek; azután a keresztyén és latin műveltséget idegenek hozták be, és jó idő telt bele, míg nemzetivé lett.

A keresztyén Magyarország első két századából nem maradt egyéb krónika, mint a három magyar szent, István, Imre és László legendája. Legfontosabbak a sz. István legendái, melyekből Hartvik a maga életrajzát összeállította. E legendák mellé, melyeket Wattenbach szigorúan és szakértelemmel bírált meg, sorakoznak Zoerardéi és szent Gellért, csanádi püspökéi. A szoros értelemben vett krónikák csak a XII. század vége felé kezdődnek, s ezeknek sincs teljes történeti becsök. Valóban, vannak köztük oly rendkívül szárazak is, melyek voltaképen nem egyebek, mint a királyok lajstromai, milyen a pozsonyi, vagy pedig kissé részletesebbek, milyen a Kézai Simoné.

Érdekesebb, különösen mint a régi hagyományok visszhangja, a Béla király névtelen jegyzőjéé. Sajnos, hogy a szerző nem említi, melyik Bélát érti: de a szöveg tanulmányozása és a benne előforduló tulajdonnevek csak III. vagy IV. Béla korára, tehát a XII. század végére, vagy a XIII. közepére engedik tennünk. Műve

nem egyéb, mint a régi hegedősök visszhangja. Túl van tömve képtelen legendákkal, és láthatólag arra törekszik, hogy a honfoglalást régibb birtokjoggal igazolja. Mindazáltal a lényeges vonásokban megegyezik mind az orosz Nestorral, mind a byzanti írókkal, és például Árpád hadjárataira nézve nem lehet kizárni a történelmi források sorából. A XIII. század közepéről való Rogerius érdekes krónikája a tatárbeütésről. A XIV. századból nincs egyéb, mint Küküllei krónikája Lajosról, melyet később Thuróczy beleillesztett a maga művébe.

Elértünk az újkor határához, Mátyás király uralkodásához, mely alatt a nemzeti források szaporodni kezdenek. Ez ugyyszólván első korszaka a történelmi műveltségnek, minthogy Thuróczy, Bonfinius, Ranzani (az utóbbi ugyan kevésbé jelentékeny), az egész multat adják elő, és a Decasok formája, melyet Bonfinius adott művének, belőle magyar Livius-félét csinált. Azonban ők sokkal inkább tekinthetők régi legendák és krónikák compilerainak, mint történetíróknak, és más részről ők szemtanúi voltak az utolsó eseményeknek, melyeket elbeszélnek. Rajtok, valamint Callimachuson, a várnai pusztulás elbeszélőjén, észrevehető a renaissance irodalmi behatása, a mi annál természetesebb, mert életök egy részét Olaszországban töltötték.

Olaszországból, azon országból, mely másolót és csodálatra méltó kéziratait szolgáltatta

Mátyásnak, származtak azok a férfiak is, kik az ő és az utolsó Jagellók országglását leírták, a narnii Galeotto Marzio, ki Corvin Jánosnak egy művet ajánlott, mely dicső atyjáról szól, és Tuberó, a mohácsi vést megelőző korszak ékes commentárjaival, mely korszakról Szerémi hívebben ír nehézkes latinságával. Mondhatni, hogy a XV. század második feléről, és a XVI. első negyedéről szóló krónikák részben született magyarok, részben megmagyarosodott olaszok művei.

Azt hihetnők, hogy a mohácsi csata után, a rendetlenségek és pusztítások közben e mozgalomnak meg kellett állapodnia. Nem úgy volt: a XVI. és XVII. században sokat irtak az egykorú eseményekről, és a hitújításnak, noha soha sem jutott teljes uralomra, kettős hatása volt: rendes és tudományos művelés alá vette a nemzeti nyelvet, mely a krónikákban és emlékiratokban mindinkább uralkodóvá lett, és terjesztette, hiveinél úgy mint ellenfeleinél, a tudományosságot és a tudnivágyást; s ő honosította meg valósággal a könyvnyomtatást is Magyarországon. Végre általánosságban megemlíthetjük a hittudományi és vitázó iratokat, mind a két fél gúnyiratait és röpiratait, és a lutheránusok, kálvinisták, vagy unitáriusok jegyzékeit terjedésekről, intézményeikről és szenvedéseikről, melyek becses vonásokat nyújtanak a két század erkölceinek és nemzeti életének képéhez.

A vallási iratok mellett meg kell emlitenünk a költészetet, mely szintén nyújtott némi történelmi ismereteket, és meg kell különböztetnünk a latint és a magyart. A latinok közül Cortesius, Corvin Mátyás dicsőítője mellé sorakozik Uncius a mult emlékeivel és Schesaeus Erdély szenvedéseinek leírásával. A magyar költészet, miután néhány történelmi éneket, melyek Erdélyi, s Gyulai és Arany László gyűjteményeiben elszórva találhatók, és különösen a mysteriumokat, balladákat és dalokat adott, melyeknek csak közvetett történelmi becsök van, a népköltészet, az Ausztria elleni utolsó nagy fölkelések idejéből összegyűjtve Thaly által, valóságos kincscsé lesz a nemzeti élet megértésére.

Szoritkozzunk a XVI. és XVII. században a szorosan vett történelemre. Legelőször is Istváni nagy munkáját kell megemlitenünk, mely legfőbb forrás a XVI. századra; de számos krónika és részletes tudósítás van, melyek ezt kiegészítik. Ilyenek: először nyolcz erdélyi helyi krónika, kiadva Kemény József által, azután Baronyai, Brutus és Forgách Ferencz, kiadva mind a három az akadémia által; különféle diplomatiái jelentések Kovachichnál, Oláh és Laszky Jeromos, Bél által kiadva; Bizarrus, Budina, Soiter, egyetve az előbbi korszakok fontos munkáival Bongarsnál, később Schwandtnernél, nagy gyűjteményeikben; végre Szalárdi, Székely, Cserei, Sömögh, Ursinus és mások, melyek külön jelentek meg.

Ha külön tekintjük a XVII. századot, főleg azt a drámai korszakot, midőn a magyarországi és erdélyi magyarok az utóbbiak fejedelmei alatt az idegen absolutismusnak ellene szegültek, a történeti művek is számosak, és mindinkább a napló vagy emlékirat alakját veszik föl.

A francia nyelvet több ízben használták: így névtelen munkákban, melyek a magyar forradalmakról szóltak. Használta két híres erdélyi főúr, Bethlen Miklós gróf és Rákóczy Ferencz, emlékiratuk írására. A magyar nyelv a francziával osztozott a latin által elhagyott téren; bizonyítékai ennek Babocsay és Kemény János emlékiratai, kiadva előbb Rummy, később Szalay által, valamint Teleki Mihályé, Tökölié és másoké, melyeket újabban az akadémia adott ki.

1711-től 1815-ig Magyarország, önként meghódolva az osztrák háznak, és különösen Mária Terézia hosszú uralkodása alatt, megfélelve a maga nyelvéről a német javára, csak kevés eredeti értékű emlékiratot mutathat föl: Károlyi gróf VI. Károly alatt és Keresztesi II. József alatt alig képeznek kivételt. De ekkor kezdődtek az igazi történelmi tanulmányok, mint alább látni fogjuk, sőt 1770-en vagy 1790-en túl Péczelitől, Bárótitól, Virágtól, Berzsenyitől, Verseghytől, Bacsányitól, Csokonaitól, Kisfaludytól a nemzeti költészet is hozott néha valóságos történelmi fontosságú költeményeket. A krónikák kora lejárt, és mi eljutottunk a mai történetíráshoz.

B. *Osztrák-szláv-eredetűek.*

A már említett dalmát krónikákon kívül, melyek Lucius gyűjteményében vannak, Csehország és Austria történelmi emlékeik közt számos krónikát mutathatnak föl, melyek annál becsesebbek a magyar történelem tekintetéből, hogy a magyar emlékek hitelesítésére és javítására szolgálnak, minthogy különösen azon időkben készültek, midőn a független cseh királyság és az osztrák főhercegség viszályban vagy versengésben állottak keleti szomszédjaikkal.

Csehország számos oklevélen kívül, melyeket Palaczky és Dudik fölhasználtak nagy történelmeikben, egész sorát nyújtja a tudósításoknak, különösen a XII. és XIII. századból. Mig Pulka krónikája és folytatásai meglehetősen szárazak, és nincs egyéb érdemök, mint hogy négy századot ölelnek föl, Prágai Vincze kanonoké elsőrendű forrása az 1164-diki eseményeknek; a többi krónika elég érdekes adatot nyújt a magyarok részvételéről a husszita háborúban. Dobner ezeket mind összegyűjtötte és kiadta a mult században.

Csehországnak egy régibb és általánosabb története Dubrawszky olmüci érsektől van. Prágai Cosmas használható a XII. század első felére nézve. Végre, Erben gyűjteménye, melyet akár első, akár második szakaszunkba sorolhat-

nánk, tartalmaz okiratokat, melyek különösen a tatárbeütésre vetnek világot.

Ha Cseh- és Morvaországról áttérünk a szorosan vett Austriára, Pertz gyűjteményét kell fölnyitnunk: itt találhatók Arenpeck, Haselbach Tamás és számos püspökség és egyház krónikái, melyekben gondosan föl vannak jegyezve az események, melyek a magyar határon kevéssel innen vagy túl történtek a középkorban. Fontosabbak még a mölki évkönyvek, beillesztve Wattenbach által több régebbi krónikával egyetemben Pertz gyűjteményébe: ebben mint Kollár és Chmel több kiadványában III. Frigyesnek majd politikai, majd harczy viszályai a Hunyadi-ház ellen vannak leírva. Itt van helyén megemlitenünk Aeneas Silvius Piccolomini műveit, ki, mielőtt II. Pius név alatt a pápai trónra jutott, alázatos szolgája volt az osztrák háznak, s a ki leveleivel, Csehország történetével, Európa képével III. Frigyes idejében, mint a mely művekben gyakran van szó Magyarországról, az osztrák források közt emlithető.

Később, a XVII. század viszályai és fölkelései idejében, s az újabb korszakokban gyakrabban foglalkoztak Magyarországgal Bécsben, részint tudományos és kritikai munkákban, melyeket volt vagy lesz alkalmunk megemliteni, részint történelmi művekben, melyek valóságos panegyrisai a császároknak és jezsuitáknak, milyenek Wagneréi; részint röp- és gúnyiratokban, gyak-

ran képekkel diszitve, melyek közül itt csak az 1671-ben kivégzett három gróf pörét, és a tudós hadvezérnek, Montecuccolinak, támadásait a magyarok harczmódja ellen említjük meg.

C. *Idegen eredetűek.*

A két legtekintélyesebb terület Németország (még Austria nélkül is) és Olaszország.

Az olaszok két igen különböző betörést értek meg a magyarok részéről: az elsőt a X. század első éveiben, melynek emlékéért Dandolo velencei krónikája tartotta fön, megemlítve Velence és Magyarország vetélkedését a következő századokban; a második, egy időszak után, melynek csak az u. n. kincstartó Bernát és Richard de San-Germano képviselői. I. Lajos hadjárata volt nápolyi Johanna ellen, melyről Villani, Gravina, s az estei, sienai és modenai krónikák szólnak. Mindezeket, valamint a következő évszázadra vonatkozó évkönyveket is Muratori őrizte meg nagyszerű művében.

Az újabb korban Olaszország nem látta a magyarokat, hacsak az osztrák seregek közt nem; hanem az osztrák politika viszont sok olaszt vezetett be a magyarországi eseményekbe, különösen a XVII. században. Természetes, hogy az olasz irodalom most, hanyatlási korában inkább, mint a nagy renaissance-korban, nem minden vallási és monarchikus fanatizmus nél-

kül, a Közép-Duna vidékein történt események előadásához fogott. Az akadémia kiadta Francesco della Valle és Contarini művét Gritti Alajosnak, egy félig velencei, félig török kalandornak festői nagyságáról és tragikus bukásáról. Spontoni és Tomasi egyebek közt, a XVII. századi magyarországi és erdélyi fölkelésekről irtak. A szent-gotthardi csata előtt Pessina volt az, ki a riadót hangoztatta a keresztyénségben. Később, midőn Manone és Lopez ünneplik a hűtleneken és elégületleneken vett győzelmeiket, Vico J. arra adja magát, hogy prózában és versben dicsőitse Caraffát, a hóhért. E sort Eugén herczeg győzelmei után Marsigli tanulmányai zárják be a török birodalom harczy nagyságáról és hanyatlásáról.

A német források folytonosabb sorozatot képeznek, legalább a középkorban. Régino de Trèves és Flodoard, kiket, igazat szólva, a francziák magukéinak vallhatnak, noha a német gyűjteményekben szerepelnek, érdekes és igazmondó szemtanúi a pogány magyarok beütéseinek, Thietmárral, Widuchinddal, Luitprand és a fuldai s szentgáli évkönyvek szerzőivel együtt. A magyarországi keresztyénség első koráról a passauai püspökség története, Lambert és Ekkehard, de különösen Herimannus Augiensis nyújtanak adatokat. A nagy keresztes hadak és rőtszakállú Frigyes korában egy kevésbbé jóakaró tudósító, Freisingeni Ottó, jelent meg.

A németek és magyarok egyesült harczeit Ottokár csehei ellen a Boehmer kiadta krónikák, Volkmaré és Herimannus Altahensisé, világositják meg. A Mátyás által megszállott Szilézia évkönyvirői: Cureus és Eschenloer, Boroszló városának titkára. Egy nikápolyi német fogoly, Schiltberger, leirta szerencsétlenségét.

Az újabb idők e szakbeli dolgozatokban sokkal kevésbé gazdagok. Mindamellett a török háborúk, különösen a XVII. századiak, alkalmat adtak Németországban, különösen Nürnbergben, képekkel diszitett kiadásokra, melyeknek czimei néha leirhatatlanok. Nagyon érdekesek Schmettau emlékiratai a szerencsétlen harczokról, melyek a belgrádi békével végződtek.

A francia források nagyon szórványosak: az említett Flodoardon és Aixi Alberten kívül, ki az első keresztes hadak útjáról tudósít, a középkorból csak Boucicaut-t, a nikápolyi hősök egyikét emlithetjük föl. Commines és Sully is mondtak néhány szót a magok korabeli Magyarországról. De Thou széltében-hosszában elbeszélte a török háborúk egy részét. 1665-ben egész sora kezdődik a legnagyobbbrészt névtelen munkáknak, a magyarországi zavarokról, mely munkák a XIV. Lajos kormányától világosan arra voltak szánva, hogy az elégtelenekkel való szövetségét megmagyarázzák, kikerülven minden engedékenységi gyanút a protestantismus irányában. Nem fejezhetjük be e sorozatot,

a nélkül, hogy a szeretetre méltó világpolgárt, de Ligne herceget meg ne emlitsük.

Hátra van még a kelet: a szlávokat csak az orosz Nestor néhány szava, és a nem igen jóakaró lengyel történetíró, Dlugoss számosabb és részletesebb helyei képviselik. A byzantiak nagyon sokat foglalkoznak a magyarokkal három különböző időszakban: VI. Leo és Konstantinus Porphyrogenetus bejövetelökkor és honfoglalásukkor, melyet a legnagyobb figyelemmel tanulmányoztak; Niketas Choniates és Kinnamus a XII. század közepén, mikor a két állam politikája folytonos összeköttetésben volt, Dukas és Chalkokondylas, a kereszteshadak idejében, melyek Konstantinápoly elfoglalását megelőzték és követték.

A régi muzulman írók, Masudi, Ibn-Foslan, Abul-Feda, Ibn-Dasta, némi világot vetnek a származás nehéz és homályos kérdéseire. Az örmény és keresztyén herceg, Haython, egy kissé foglalkozott a mongolok betöréseivel, úgyszintén a chinai írók is, kiket Gaubil atya gyűjtött össze. A török források, melyek a XV. és XVI. századra vonatkoznak, nagyon számosak: ezek Hammernél találhatók. Egyiköknek, Kemal-Pascha-Zadechnek a mohácsi csatáról szóló műve francziára is le van fordítva Pavet de Courteille által.

IV.

Különféle történelmi munkák és tanulmányok,*A. Magyar szerzőktől.*

Az általános és részletes munkák, melyekben Magyarország története tudományosan és kritikával van előadva, csaknem mind nagyon újak, és inkább közepéről, mint elejéről valók századunknak. Mindazáltal igazságtalanság volna számba nem venni a XVIII. század munkás előharczóit, Palmát és Bél Mátyást, kik nagy munkákat irtak, az egyik történetit, a másik leirót; Benkőt, a nagy tudóst, különösen az egyházi földiratban; Hanert, Wallaszkyt, Horányit, az irodalomtörténet és életrajz megalapítóit, az első tudományos szemlének, mely Pozsonyban, II. József alatt jelent meg, szerzőit. Kevesebb figyelmet érdemelnek a compilerok, mint Kazy, Simon, Schmitth, Kaprinai jezsuiták. Azonban ki kell emelnünk, mily nagy szerepet játszott a katolikus papság a nemzeti történetírásban.

A másik előkészületi korszak körülbelül 1800-tól 1840-ig terjed. Itt kezdődnek a népszerű munkák, melyek minden rendő olvasóknak hozzáférhetők: Virág *Magyar Századai*hoz csatlakoznak Fessler és Majláth nagy történelmei. A mellékes munkák, melyek egy történelmi

emlékmű készítéséhez szükségesek, napról-napra szaporodnak, a mit bizonyítanak a *Régi Magyar Nyelvemlékek*, Döbrentei által kiadva, Schönvisner éremtani munkái, a Kubinyi Ferencz megkezdette régiségtani albumok, és a füzetek, melyeket Fejér nagy gyűjteménye szerkesztése közben közrebocsátott. Nem kell feledni a palaeographia, régi földrajz és újabb közigazgatási földrajz terén tett kísérleteket Schwartnertől, Katancsics- és Kovachichtól.

Vége az utóbbi harmincz év ép oly termékeny volt történelmi tanulmányokban, mint oklevelek kiadásában. Magyarország Horváthban és Szalayban megtalálta nemzeti történetíróit, kik egészben tudták felölelni honuk múltját. Sőt számos részletes mű is jelent meg, melyek közül csak a főbbeket említjük meg, öt osztályra osztván őket, a szerint, a mint egy korszakra, vidékre vagy városra vonatkoznak, vagy a jogtörténetet, egyháztörténetet tárgyalják, végre a régiségtani, mythologiai, néprajzi stb. munkákat.

Különösen a török háborúk képezték a speciális munkák tárgyát, melyek közül legnagyobb Teleki József grófé a Hunyadiak koráról, mely korszakot Kiss és Knauz is tanulmányozták. Jászay leírta az ország állapotát a mohácsi vész után. Szalay és Hatvani a XVII. század főbb személyiségeinek politikai arczképeit vázolták. Pauler a XVI. századi katonai versengésekkel

foglalkozott. Salamon egy főmunkában egyesíté a török hódoltság korára vonatkozó adatokat, melyek számos oklevélben voltak elszórva, és Szilágyi egy nagy munkát kezdett az erdélyi fejedelmekről, kiknek történetét nálánál senki sem tudja jobban.

Ugyancsak Szilágyi az, ki Erdély történelmével az első helyet foglalja el a helyi történetek sorában. Melléje sorakozik Szabó, a legrégibb korra vonatkozó beható tanulmányaival, Jakab Kolozsvár történetével, Szűcs Debreczen történetével, Hornyik Kecskemétével, Zieglauer és különösen Teutsch, az erdélyi szászok történelmével.

A legáltalánosabb jogtörténeti munka Bartal *Commentáriusa*; újabbak és mélyebbre hatók Hajnik dolgozatai a különbségekről, melyek a középkorban Magyarországot a hűbéri Európától elválasztották, és a zsidók állapotáról. Szlemenics a törvények történetét írta meg. Czech az alkotmányi eskü régi kérdését tanulmányozta, és Pesty a perdöntő bajvívásokét, mint magyar intézményét.

A katolikus egyháztörténetet különösen Lányi tanulmányozta. Jerney tudományos kutatásokat tett az egyházak és klastromok iránt. A *Győri történelmi és régészeti füzetek* nagy részben ilyenemű tanulmányoknak voltak szánva; és a legnagyobb katolikus hitvitázó, Pázmány bibornok megtalálta illetékes életrajziróját Frak-

nóiban. A protestánsok sokat irtak egyházaik és iskoláik történetéről: egy tekintélyes német könyv névtelen szerzőjén kívül, meg kell itt említenünk a sárospataki collégium történetét Szombathi Jánostól, Révész különféle tanulmányait, és egy rövid általános történetet Baloghtól. — Debreczen története különben egy része a magyar hit-ujítás történetének.

Még a történelem néhány segédtudományáról kell szólnunk. A régiségtan művelői, Römer, Érdy, Henszlmann és Ipolyi a különféle korszakokból megmaradt emlékeket és érmeket tanulmányozták, és bűvárlataik eredményét az Akadémia becses régiségtani kiadványaiban tették közzé. A statistikai földrajz nagy haladást tett, megkezdve harmincz évvel ezelőtt Fényes által, kinek nyomdokaiba ujabban Konek és Hunfalvy János léptek. Az utóbbinak bátyja, Hunfalvy Pál a földiratot különösen néprajzi és nyelvészeti szempontból művelte. Mint Gyarmathynak és Regulynak követője és Budenznek s egy má már virágzó iskolának előzője, a magyarokat az ural-altáji nyelvcsaládba sorozta, megdöntve ezzel Jerneynek becses bűvárlataiból vont nagyon merész következtetéseit, és honfitársai előitéleteit. A mythológiának különösen Ipolyi és Csengery képviselői. Végre meg kell említenünk Toldyt, mint irodalom-történetirót és Fogarassyt mint szótárszerkesztőt, és hogy szemlénk teljesebb legyen, a *Budapesti Szemlét*, az

Akadémia *Évkönyveit*, és különféle füzetes kiadványait, valamint más társulatok, mint a Történelmi-Társulat, a Kisfaludy-társaság kiadványait.

B. Osztrák-szláv szerzőktől.

A mozgalom, mely az elméket történelmi bűvárlatokra indította, különösen negyven év óta, Európa keleti és nyugati részében egyaránt általános lett: ugyanakkor, midőn Magyarországon támadt e mozgalom, az osztrák-monarchia többi államaiban, különösen Bécsben és Prágában szintén észlelhető lett. Iránya, mindenütt ugyanaz, azaz a szó legszorosabb értelmében nemzeti volt: a hazafiasság sehol sem oly erős, mint ezen tartományokban, melyek lakosaik eredetére és nyelvére nézve oly különfélék. A magyar történelmet is, melyről sokszor van szó háboruk vagy szövetségek alkalmával, e tartományokban másképp tárgyalták, mint a magyar íróknál is találjuk.

Minthogy e megjegyzések inkább a szlávokra illenek, mint a bécsi németekre, azokkal kell kezdenünk a sort. Csehország nagy története Palackytól, melyet Schafárik dolgozatai egészítenek ki, mellőzhetetlen forrás; Morvaországé, Dudiktól, fájdalom, sokkal kevésbbé haladott előre; ez szintoly tudományos és részletes, de a szláv hazafiasság nem nyilatkozik benne oly erőteljesen, Gindely különösen Rudolf kormányával és a har-

minczéves háboru előzményeivel foglalkozott, mely korszak azonban kevésbé érdekli Magyarországot, mint Csehországot. Két horvát, egyik a XVIII. században, a másik napjainkban, Ratkai és Racki, Horvátország bánjairól, közjogának eredetéről s nemzeti függetlenségéről tett kutatásokat. Végre két elsőrendű tudós, Czoernig és Miklosich, egyik Magyarország néprajzi statisztikáját készítette el, valamint a birodalom többi részeiét is, a másik, a magyar nyelvbe átment szláv szavakat gyűjtötte össze.

Az osztrák ház régi történetiróiból, minők Roo és Khevenhüller, csak kevés hasznunk van. A mult század végéről Kollár, s a jelennek elejéről Demian és Hormayr sokkal tanulságosabbak. Azonban különösen Hammerrel, a török birodalom és az arany horda történetével kezdenek az osztrák munkák nagy érdekűek lenni a magyar történetre nézve. Ausztria népszerű története érdekes adalékokat nyújt Kronestól-, Höfler-, Jaegertől stb., melyek ki egészítik Lichnowskyét a Habsburgok történetében. Wolf Ádám Khevenhüller József herczeg emlékirataiból Mária Therézia udvarának érdekes képét állította össze, Gross-Hoffinger pedig a legjobb tanulmányt írta II. Józsefről. Végül Arneth két nagy munkáját, Eugén herczeg és Mária Therézia történetét kell megemlitenünk.

C. Idegen szerzőktől.

Mindezen művek, kivéve Magyarország néhány egykorú leírását angol nyelven, milyen a Pattersoné, mely leírások nem tartoznak a történelmi kritika körébe, — francia vagy német nyelven vannak írva.

Meglehetősen elfelejtett mű a Sacy Magyarország Története; de azért épen nem értéktelen, mert a szerző az akkor ismeretes forrásokat jól fölhasználta. De Guignes művei a hunnokról még régibbek. Klaproth táblái és a mongolok története d'Ohssontól mely az 1241-diki betörsésre nézve használható, sokkal újabbak; hanem a legnagyobb rész az 1848-diki nagy mozgalom utáni időből való, mely nyugati Európa érdekeltségét fölkelte a magyarok és szomszédaik iránt: ezóta elég tekintélyes számu külön tanulmányok keletkeztek, melyek közül álljon itt néhány.

De Gérando, ki születésére nézve francia s a magyar haza fogadott fia volt, leírta Erdélyt s a magyarok politikai szokásait. Chassin melegen írta le Hunyady János hadjáratait, kapcsolatban a hős hazájának történelmi missiójával. Thierry Amadé az Attilára és a nemzet eredetére vonatkozó magyar mondákat tanulmányozta. Saint-René Taillandier tudományosan és ékesen adta elő Podiebrad viszályát Corvin Mátyással. Mignet *Negotiations relatives à la succession*

d'Espagne című páratlan művében az elégtelenek alkudozásait XIV. Lajos követeivel ismertette. Léger Lajos a szláv mythológiáról és a keresztyénség ottani apostolairól irt tanulmányaival tett nekünk szolgálatot, Picot Emil pedig a magyarországi szerbekről irt művével. Úgyszintén Rambaud is, Konstantinus Porphyrogenetusra nézve, és Vivien de Saint-Martin a chazarokra nézve, hozzájárultak a származás nehéz kérdésének megvilágításához, mely kérdést földirati és nyelvészeti szempontból tárgyalta Ujfalvy és Hovelacque.

Csak két német (nem osztrák) történetíró van, ki magával Magyarországgal külön foglalkozott, t. i. Engel, egy munkában, mely már elavult, s a melynek terve nagyon bonyolult, és Selig Cassel. De ide kell számitani Müller F. H. és Roessler történelmi néprajzi tanulmányait, és Dr. Ditz műveit Magyarország mezőgazdaságáról, valamint Kiepert néprajzi térképét. Azután sok német történetíró fölhasználható egyes korszakokra nézve: Dümmler és Giesebrecht az első betörésekre, Raumer a Hohenstaufok korszakára nézve; Wolf O. a tatárbeütésekre; a harminczéves háború történetírói, Forster, Schiller, Keym stb.; Pfister a legkülönbélebb korszakokra nézve; végre Sybel, Häusser és Springer a mult század végére s a jelen elejére.

Említsük meg végezetül Müller Miksa, Castrén és Donner néprajzi és nyelvészeti tanul-

mányait, melyek angolul, svédül és németül vannak írva, s melyek a magyar nyelv rokonsági viszonyait meghatározni segítették, s ezzel befejezhetjük a legfontosabb emlékek és művek jegyzékét, melyek Magyarország történetére (1815-ig) vonatkoznak.

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C

39 14 . 05 06 15 001 9